

परिच्छेद एक

शोध परिचय

१.१ विषय परिचय

भिक्टर प्रधान नेपाली साहित्य, बालसाहित्य, समालोचना प्राध्यापनजस्ता क्षेत्रमा विशिष्ट योगदान पुऱ्याएका परिचित व्यक्तित्व हुन् । उनी भुवनलाल प्रधान तथा माता बढी प्रधानको जेठो सन्तानका रूपमा वि.सं. २००७ पुस २४ गते काठमाडौंको त्यौड टोलमा जन्मिएका थिए । पिता भुवनलाल प्रधान क्रान्तिको योद्धा, परिचित राजनीतिज्ञ तथा आफ्नो समयको एस.एल.सी. बोर्ड फस्ट हुनुजस्ता प्रतिष्ठा जोडिएको परिवारमा जन्मिएका भिक्टरले सुविधापूर्ण वातावरणमा अध्ययन गर्दै स्नातकोत्तर तहसम्मको औपचारिक शिक्षा आर्जन गरेका हुन् । जीवन बचाइका अनेक आरोहअवरोह पार गर्दै अगाडि बढिरहेका प्रधान वर्तमानमा लेखन, पठनसँग जोडिएको आफ्नो जीवन सार्थक रूपमा व्यतीत गरिरहेका छन् ।

भिक्टर प्रधानको लेखन यात्रा अनौपचारिक र सिकारु रूपमा ८-९ वर्षको उमेरदेखि नै सुरु भएपनि सचेत, औपचारिक र सार्वजनिक रूपमा वि.सं. २०३१ देखि क्रियाशील भएको हो । २०३१ को जेठ अड्कको आनन्द भूमि पत्रिकामा बौद्ध दर्शन र प्रजातन्त्र शीर्षकको लेख प्रकाशित गरी लेखन यात्रा थालेका उनी आजसम्म आइपुग्दा आफ्ना नामका तीन पुस्तकाकार ग्रन्थ, चार गोष्ठी पत्र, दुई दर्जन बढी समालोचनात्मक फुटकर लेख, धेरै सङ्ख्याका रचनात्मक लेखका स्वामित्ववाला बनिसकेका छन् । यसबाहेक उनको सम्पादनमा सम्पादित पुस्तक, लेख, रचना, उनको संरक्षणमा क्रियाशील, शैक्षिक, साहित्यिक, सामाजिक सङ्घ संस्थाको सङ्ख्या पनि निकै ठुलो बनिसकेको छ ।

स्रष्टा तथा सर्जक विद्वान् भिक्टर प्रधान सर्जक समालोचकका रूपमा कृतिमा पढिने व्यक्तित्व मात्र नभएर धेरै विद्वान्हरूद्वारा समालोचना गरिएका व्यक्तिका रूपमा समेत रहेका छन् । यस्ता सम्मानित व्यक्तिका बारेमा त्रिभुवन विश्वविद्यालय अन्तर्गत मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायमा स्नातकोत्तर तहको दसौं पत्रको प्रयोजनार्थ जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वबारे शोधकार्य समेत भइसकेको छ । समालोचना मात्रका

आधारमा पनि आज उनी अध्ययन गरिन योग्य व्यक्तित्वका धनी बनिसकेकाले यस शोधकार्यमा उनै भिक्टर प्रधानको समालोचनात्मक पक्षको अध्ययन गरिएको छ ।

१.२ समस्या कथन

भिक्टर प्रधान समालोचना, सिर्जना, बाल साहित्य सिर्जना र विकास, सम्पादन, अध्यापन जस्ता बौद्धिक शैक्षिक क्षेत्रमा चम्किलो परिचय बनाउन सक्षम व्यक्तित्व हुन् । पुस्तककार गोष्ठीपत्ररूपी तथा फुटकर रचनाका लेखक उनको योगदान नेपाली बौद्धिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा अविस्मरणीय छ । यसैले उनी र उनका विविध प्रकारका प्रतिभाका बारेमा व्यक्तिगत एवम् संस्थागत रूपमा विभिन्न समालोचक तथा अनुसन्धाताले अध्ययन गरेका छन् । उनको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व बारेमा त्रि.वि. को स्नातकोत्तर तहको प्रयोजनार्थ अनुसन्धान कार्य समेत भईसकेको छ तर उनका बारेमा जेजति अध्ययन अनुसन्धान भएका छन् ती पर्याप्त छैनन् । उनको समालोचक व्यक्तित्वको बेग्लै अध्ययन गर्नु वर्तमानको आवश्यकता बनिसकेको छ । अतः भिक्टर प्रधानलाई 'समालोचक भिक्टर प्रधान' का रूपमा चिनाउने मूल समस्यालाई समाधान गर्ने कार्य यस अनुसन्धान कार्यले गरेको छ । उक्त मूल समस्यालाई सहज रूपमा समाधान गर्नका निम्ति यस अनुसन्धान कार्यमा अन्य सहायक समस्या पनि राखिएका छन् । ती निम्नानुसार छन्:

- (क) भिक्टर प्रधानको जीवनी र व्यक्तित्व का सापेक्षमा समालोचना यात्रा के कस्तो छ ?
- (ख) भिक्टर प्रधानका पुस्तककार र फुटकर समालोचनात्मक कृति के कस्ता रहेका छन्?
- (ग) भिक्टर प्रधानका के कस्ता समालोचनात्मक प्रवृत्ति छन् ?

१.३ शोध कार्यको उद्देश्य

प्रस्तुत शोधकार्यको मुख्य उद्देश्य भिक्टर प्रधानको समालोचनाकारितालाई स्पष्टताका साथ बाहिर ल्याउनु रहेको छ अर्थात् भिक्टर प्रधानलाई समालोचक भिक्टर प्रधानका रूपमा पुष्टि गर्नु यसको उद्देश्य हो । यस मुख्य उद्देश्यलाई सहज प्राप्तिका निम्ति समस्या कथनमा समस्याका रूपमा प्रस्तुत गरिएका प्रश्नहरूको वस्तुगत, वैज्ञानिक विधि प्रयोग गरेर र विश्वसनीय रूपमा समाधान खोज्नु पर्ने हुन्छ । अतः समस्या कथनमा प्रस्तुत

गरिएका समस्याको समाधान खोज्नु यसको उद्देश्य हो जसलाई बुँदागत रूपमा यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

- (क) भिक्टर प्रधानको जीवनी र व्यक्तित्व का सापेक्षमा समालोचना यात्राको अध्ययन गर्नु,
- (ख) भिक्टर प्रधानका पुस्तककार र फुटकर समालोचनात्मक कृतिको निरूपण गर्नु,
- (ग) भिक्टर प्रधानका समालोचनात्मक प्रवृत्तिको निर्योचन गर्नु,

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

समालोचक भिक्टर प्रधानले नेपाली समालोचनाका क्षेत्रमा उल्लेख्य समालोचक हुन् । उनका पुस्तककार, गोष्ठी पत्र तथा फुटकर समालोचनात्मक पुस्तकहरू पछिल्लो समयमा धेरै अध्येताहरूमा अध्ययनका महत्त्वपूर्ण सामग्री बनेका छन् भने ती स्वयंमले नेपाली समालोचनाको गुणात्मक र परिमाणात्मक श्रीवृद्धिलाई थप उचाइमा पुऱ्याउने कार्य गरेका छन् । उनको यही महत्त्व तथा योगदानका कारण अन्य विभिन्न विद्वान्, अध्येताहरूले उनी र उनको लेखनीमाथि समेत अध्ययन गरिसकेका छन् । उनीमाथि भएका ती अध्ययनले उनलाई समालोचकका रूपमा स्पष्टताका साथ चिनाएर यस शोधकार्यको विकल्पको काम त गर्न सकेका छैनन् तर यो शोधकार्यका लागि आधार सामग्रीको रूपमा, उनी र उनको लेखनबारे विश्लेषण गर्न तथा यस शोधकार्यलाई प्रामाणिक, तथ्यपरक बनाउने कार्यमा भने अवश्य सहयोग पुऱ्याएका छन् । अतः प्रस्तुत शोधपत्र तयार हुनु पूर्व भिक्टर प्रधान र उनको समालोचनाकारिता बारे जेजस्ता अध्ययन भएका छन् तिनलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

तारानाथ शर्माले नेपाली समालोचनाको इतिहास दोस्रो सं.(२०३९)ग्रन्थमा भिक्टर प्रधानको नाम उल्लेखगर्दै उनलाई समालोचकका रूपमा चिनाउने काम गरेका छन् । शर्माको यस कार्यले प्रधानको समालोचनाकारिताको इतिहासलाई बुझ्ने कुरामा यस शोध कार्यमा सहयोग पुऱ्याएको छ।

घट्टराज भट्टराईले नेपाली साहित्यकार परिचय कोश (२०५१) मा भिक्टर प्रधानलाई विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा प्रशस्त फुटकर समालोचनात्मक लेख प्रकाशन गर्ने सशक्त

समालोचकका रूपमा चिनाएका छन् । भट्टराईको उक्त कार्यले यहाँ प्रधानको फुटकर समालोचना लेखनबारे थप खोजी गर्ने आधार प्रदान गरेको छ ।

रामप्रसाद दाहालले नेपाली भाषा साहित्यको इतिहास र साहित्यकारहरूको परिचय (२०५४) पुस्तकमा समालोचक भिक्टर प्रधानको समालोचनाको सर्वेक्षण गर्दै उनका योगदान समेतको चर्चा गरेका छन् । साथै उनले प्रधानलाई लेखेर नथाक्ने, सूक्ष्म विश्लेषण गर्ने र जुभारु समालोचकको रूपमा चिनाएका छन् । दाहालको उक्त कार्यले प्रस्तुत शोध कार्यमा प्रधानको समग्र समालोचनाकारिताको विश्लेषण गर्ने कुरामा सहयोग पुऱ्याएको छ ।

जयदेव भट्टराईले साहित्यकार परिचय र अभिव्यक्ति (२०५४) पुस्तकमासमालोचक प्रधानको सङ्क्षिप्त परिचय र समालोचना यात्राबारे सामान्य जानकारी उल्लेख गरेका छन् । भट्टराईको उक्त कार्यले यस शोधपत्रमा प्रधानको जीवनी, व्यक्तित्व तथा समालोचना यात्राबारे अध्ययन गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ ।

कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानले साभा समालोचना तेस्रो सं.(२०५८) मा प्रधानको पुस्ताकाकार कृति नेपाली जीवनी र आत्मकथाको सैद्धान्तिक तथा ऐतिहासिक विवेचना (२०४४) बारे विश्लेषण गर्दै उक्त कृतिलाई साहित्यिक अभ्युत्थान र गतिविधिसँग सम्बन्धितकृतिका रूपमा चिनाएका छन् । कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानको यस कार्यले भिक्टर प्रधान उक्त पुस्ताकाकार कृतिको विश्लेषण गर्ने कुरामा सहयोग पुऱ्याएको छ ।

राजेन्द्र सुवदीले साहित्य-कुञ्ज, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, विश्वविद्यालय क्याम्पस कीर्तिपुरबाट प्रकाशित हुने साहित्यिक समालोचनात्मक विशेषाङ्क कुञ्जिनी (वर्ष ९, अङ्क ६, २०५८) को नेपाली समालोचनाको पछिल्लो चरण: २०२१ देखि हालसम्म नामक लेखमा भिक्टर प्रधानको परिचय दिँदै उनलाई अन्वेषणशील समालोचक तथा बालसाहित्यका सामग्रीको अन्वेषकका रूपमा चिनाएका छन् । सुवदीको उक्त कार्यले यस शोधकार्यमा प्रधानको समालोचनाकारिता तथा तत्तत् सन्दर्भमा समालोचनात्मक लेखको विश्लेषण गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ ।

साप्ताहिक सीमाङ्कन पत्रिका (२०५८ माघ ३ गते बुधवार) ले समालोचक भिक्टर प्रधानको लामो अन्तर्वार्ता प्रकाशित गरेको छ । उक्त कार्यबाट यस शोधकार्यमा प्रधानको वैचारिक दृष्टिकोणबारे बुझ्न सहयोग मिलेको छ ।

जानका बन्जाडे (गौतम) ले त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय नेपाली केन्द्रीय विभाग अन्तर्गत रहेर स्नातकोत्तर तह दसौं पत्रको प्रयोजनार्थ साहित्यकार भिक्टर प्रधानको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन (२०६०) शीर्षकमा शोधकार्य गरेकी छन् । बन्जाडे (गौतम) को उक्त कार्यले प्रस्तुत शोधकार्यमा प्रधानको जीवनी, व्यक्तित्व तथा समालोचनाकारिताको अध्ययन सम्बन्धी ठुलो सहयोग पुऱ्याएको छ ।

दयाराम श्रेष्ठ र मोहनराज शर्माले नेपाली साहित्यको सङ्क्षिप्त इतिहास आठौं सं. (२०६३) पुस्तकमा भिक्टर प्रधानलाई नेपाली समालोचना क्षेत्रका महत्त्वपूर्ण र उल्लेख्य हस्तीका रूपमा चिनाएका छन् । श्रेष्ठ र शर्माको उक्त कार्यले यस शोधकार्यमा प्रधानको समालोचनात्मक प्रवृत्ति र योगदानको अध्ययन गर्ने सन्दर्भमा सहयोग पुगेको छ ।

राजेन्द्र सुवेदीले नेपाली समालोचना परम्परा र प्रवृत्ति तेस्रो सं. (२०६८) पुस्तकमा भिक्टर प्रधान र उनको समालोचनाकारिताको अध्ययन प्रस्तुत गर्दै उनलाई अन्वेषक समालोचकका रूपमा चिनाएका छन् । सुवेदीको उक्त कार्यले प्रधानको समग्र समालोचनाकारिताबारे अध्ययन गर्न सघाएको छ ।

यस प्रकार माथि उल्लेख गरिएका सामग्री हालसम्म प्रकाशित भएका भिक्टर प्रधानको जीवनी, लेखनी तथा योगदानसँग सम्बन्धित भएर अन्य विद्वान्द्वारा गरिएका कार्यका रूपमा रहेका पाइन्छन् । त्यसैले प्रस्तुत शोध तयार पार्ने सन्दर्भमा सहयोगी सामग्री भएकाले तिनलाई यहाँ पूर्वकार्यका रूपमा लिइएको हो ।

१.५ औचित्य, महत्त्व र उपयोगिता

नेपाली समालोचनाका क्षेत्रमा विद्यार्थी उमेरदेखि पौरख र बुद्धि खन्याएका समालोचक भिक्टर प्रधानको यो यात्राले चार दशक लामो समय गुजारी सकेको छ । यसरी समालोचना जस्तो जटिल, बौद्धिक तथा पवित्र क्षेत्रमा लागेर आफ्नो अमूल्य जीवन नै समर्पण गर्ने विद्वान्को प्राज्ञिकता, बौद्धिकता तथा मिहिनेतको सम्मान शोधकार्य मार्फत गर्नु गौरवको विषय हो । अतः यो कार्य महत्त्वपूर्ण कार्यका रूपमा रहेको छ ।

वर्तमान समयसम्म आइपुग्दा सर्जक तथा समालोचक भिक्टर प्रधानका समालोचनाका क्षेत्रमा रचनाहरूको परिमाण ज्यादै ठुलो बनिसकेको छ । हालसम्म उनका तीन पुस्तकाकार कृति, चार समालोचना क्षेत्रका गोष्ठीपत्र, दर्जनौं समालोचनात्मक लेख

तथा सयौं सम्पादनका कृति सार्वजनिक भइसकेका छन् । उनको यस्तो योगदानको कदर स्वरूप विभिन्न समालोचक र अनुसन्धाताले उनी र उनको लेखनबारे धेरै अध्ययन गरिसकेका छन् । जुन यसै शोधकार्यको पूर्वकार्यको समीक्षा अन्तर्गत प्रस्तुत गरिसकिएको छ । यद्यपि उनको समालोचनाकारितामा मात्र केन्द्रित भएर आजसम्म कुनै विशिष्ट अध्ययन नहुनु नेपाली समालोचनाका निम्ति र सिङ्गो समालोचना जगतका निम्ति खड्किँदो विषयका रूपमा रहेको छ । यस्तो अभावलाई पूर्ति गर्ने ध्येयका साथ तयार पारिएको उनको समालोचना मात्रमा केन्द्रित प्रस्तुत शोधकार्य धेरै औचित्यपूर्ण रहेको छ ।

प्रस्तुत शोधकार्यमा समालोचक भिक्टर प्रधानको जीवनी र व्यक्तित्वको सङ्क्षिप्त परिचय दिएको छ । उनको समालोचना यात्रा, उनका समालोचनात्मक कृतिको विश्लेषण तथा उनका समालोचनात्मक प्रवृत्ति र योगदानको निरूपण यसमा गरिएको छ । प्रस्तुत कार्यले भिक्टर प्रधान र उनको समालोचनाकारिताबारे समग्र ज्ञान त दिन्छ, नै उनले समालोच्य विषयका रूपमा चयन गरेका सामग्री र तिनको विश्लेषणात्मक गहिराइ, नेपाली साहित्य, बालसाहित्य, समालोचना तथा समालोचकबारे शोध गर्ने पद्धति बारेको ज्ञान पनि प्रदान गर्दछ । अतः आगामी दिनमा उल्लिखित विषय सन्दर्भमा जुनसुकै प्रयोजनले अध्ययन गर्ने अध्येताका निम्ति यो अत्यन्तै उपयोगी सामग्रीका रूपमा रहेको छ ।

१.६ शोधकार्यका सीमा

समालोचक भिक्टर प्रधान शीर्षक रहेको प्रस्तुत शोधकार्य आफ्नै विधि र निषेधको सीमामा सीमित रहेको छ । साहित्यिक, समालोचनात्मक, अनुवाद, सम्पादनजस्ता अनेक क्षेत्रमा धेरै महत्त्वपूर्ण पहिचान बनाएका भिक्टर प्रधानका विद्वता तथा मिहिनेतका क्षेत्रमध्ये प्रस्तुत शोधकार्यमा उनको समालोचना क्षेत्रलाई मात्र विषयका रूपमा चयन गरिएका कारण उनीकृत अन्य क्षेत्रलाई यस शोधमा समाविष्ट गरिएको छैन अर्थात् उनका धेरै सामग्रीहरूमध्ये समालोचनाका क्षेत्रका पुस्तक, गोष्ठीपत्र र फुटकर रचनालाई मात्र यसको सीमामा अटाइएको छ । उनको जीवनी र व्यक्तित्वको पाटो समालोचनाकारितासँग जोडिने तर यस शोधकार्यका सन्दर्भमा पारिधीय रूपमा मात्र आउने हुनाले यस कार्यमा उनको जीवनी र व्यक्तित्वको पाटोलाई सङ्क्षिप्त रूपमा मात्र प्रस्तुत गरिएको छ । साथै प्रस्तुत शोधकार्य शैक्षिक उपाधि प्राप्त गर्ने प्रयोजनले तयार पारिएको भएकाले सामग्रीको सङ्कलनर विश्लेषणमा पनि सीमित र निर्देशित विधिप्रविधिको सीमालाई ख्याल गरिएको

छ । यसरी शोधको आफ्नै ढाँचा र प्रस्तुतिको आफ्नै सीमामा रहेर यो शोधपत्र तयार पारिएको छ ।

१.७ शोधविधि

शोधविधि अन्तर्गत यहाँ सामग्री सङ्कलन विधि र विश्लेषण विधिलाई सङ्केत गरिएको छ । उल्लिखित विधाहरूको यस शोधकार्यमा भएको प्रयोगबारे छुट्टाछुट्टै जानकारी निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधकार्य मूल रूपमा लिखित समालोचनात्मक सामग्रीहरूको विश्लेषणसँग सम्बन्धित रहेको छ । अतः यसमा प्रयुक्त सामग्रीहरू द्वितीयक स्रोतका रूपमा प्रकाशित समालोचनात्मक सामग्री रहेका छन् । यस शोधकार्यमा पुस्तकालयीय विधिबाट सङ्कलन र अध्ययन गरिएको छ ।

१.७.२ सामग्री विश्लेषण विधि

प्रस्तुत शोधकार्य शोधको निगमनात्मक विधिद्वारा सम्पन्न गरिएको छ । शोधका निम्ति आवश्यक विश्लेष्य सामग्री, अन्तर्वार्ता आदिलाई यसमा परम्परागत पद्धतिका आधारमा राखेर विश्लेषणको कार्य गरिएको छ । यस शोधमा विश्लेषण गरिएका समालोचक प्रधानका पुस्तकाकार कृतिका परिच्छेद र उपशीर्षकहरूमा केन्द्रित हुँदै वर्णनात्मक विश्लेषण गरिएको छ भने उनका फुटकर समालोचनात्मक कृतिको विश्लेषणमा परिचय, विषयवस्तु र निष्कर्षको आधार छुट्ट्याइएको छ । समग्रमा यो विश्लेषण विधा सिद्धान्त र ऐतिहासिक पद्धतिमा आधारित छ ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधकार्यलाई व्यवस्थित रूपमा सम्पन्न गर्नका लागि निश्चित उपयुक्त संरचनाको आयोजना गरिएको छ । यसमा विषय र सन्दर्भको स्पष्ट अध्ययनका लागि विभिन्न परिच्छेदको निर्माण गरिएको छ । शोधपत्रको रूपरेखाका रूपमा प्रस्तुत गरिएको प्रस्तुत शोधकार्यको संरचना निम्नानुसारको रहेको छ :

परिच्छेद एक : शोध परिचय

परिच्छेद दुई : भिक्टर प्रधानको जीवनी र व्यक्तित्वका सापेक्षमा समालोचना
यात्राको अध्ययन

परिच्छेद तीन : समालोचक भिक्टर प्रधानका पुस्तकाकार तथा फुटकर समालोचनाको
विश्लेषण

परिच्छेद चार : भिक्टर प्रधानका समालोचनात्मक प्रवृत्ति

परिच्छेद पाँच : उपसंहार तथा निष्कर्ष

परिच्छेद दुई

भिक्टर प्रधानको जीवनी, व्यक्तित्वका सापेक्षमा समालोचना यात्रा

२.१ विषय प्रवेश

प्रस्तुत परिच्छेदमा जीवनी व्यक्तित्वको अर्न्तसम्बन्ध र समालोचना यात्राको चिनारी प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.२ जीवनी

२.२.१ जन्म र जन्मस्थान

भिक्टर प्रधानको जन्म साहित्यिक तथा बौद्धिक परिवारमा भएको हो । उनी पिता भुवनलाल प्रधान तथा माता बद्री प्रधानका ज्येष्ठ पुत्रका रूपमा वि.सं. २००७ पौष २४ गते काठमाडौंको त्यौडटोलमा भएको हो(बन्जाडे, २०६० : ६) । जहानिया तथा निरङ्कुश राणा शासनको १०४ वर्ष लामो दानवीय शासन व्यवस्थाको अन्त्यको घोषणाको ठिक पूर्व सन्ध्यामा जन्मिएका प्रधानका दिदी बहिनी छैनन्,(बन्जाडे, २०६० : ६) उनका एक भाइ छन् ।

२.२.२ पारिवारिक पृष्ठभूमि

प्रधान नेवार जातिको एक थर हो । काठमाडौं उपत्यकामा नेवार जातिको इतिहास निकै लामो रहेको छ । यही लामो इतिहास बोकेको जाति तथा थरका सन्तानका रूपमा भिक्टर प्रधान रहेका छन् ।

नेपालको राजनैतिक इतिहासमा पृथ्वीनारायण शाहका उदय हुनुपूर्व काठमाडौं उपत्यकामा मल्लहरूको प्रभाव रहेको देखिन्छ । पृथ्वीनारायणको एकीकरण अभियानको प्रभावले मल्लहरूको थातथलो संरक्षणमासमेत समस्या देखापरेको र उनीहरूले स्थानान्तरण गर्नु परेको सन्दर्भमा नेपालको इतिहासको मल्ल कालमा पाटनका ६ प्रधान नामले विख्याती कमाएका भिक्टर प्रधानका पिता पुर्खाहरू धपाइएर ललितपुरको लेलेमा बसाइ सर्न पुगेका हुन् । यिनै प्रधानहरूमध्ये कुनै एक जना निकैपछि पुनः काठमाडौं प्रवेश गरेको पनि पाइन्छ । काठमाडौं पुनः प्रवेशी प्रधानका सन्तानहरू मध्येका एक भिक्टरका बाजे वंशलालले

असनको कमलाक्षीमा आफ्नो घर बनाए र वंशलालका सातजना छोरी र एक जना छोरा थिए । उनको मृत्युपश्चात् ती आठ जना सन्तानको पालन पोषण गर्न पत्नी विद्यादेवीलाई कठिन परेको र असनको घर बेच्नु परेको अवस्थापछि उनीहरू त्यौडटोलमा भाडामा बस्न पुगेका हुन् । भिक्टरका बाबु भुवनलाल प्रधान आय उपार्जन गर्न सक्ने भएपछि उनकै कमाइबाट उनीहरूले तँलाक्षीमा वि.सं. २०१४ मा घर किने । यसपछि उनीहरू २०१९ सालमा तँलाक्षी छोडेर बखुन्डोलमा आइ बसोबास गर्नथाले भने २०२२ सालमा बबरमहलमा घर जग्गा किनेर बसोबास गर्नथाले । दरबारीया शैलीको एक पुरानो भवन र आधुनिक शैलीको एक नयाँ भवन रहेको करिव डेढ रोपनीमा फैलिएको बबरमहलको घरजग्गा नै भिक्टर प्रधानको आजसम्म बसोबास गर्ने गरेको जग्गाको रूपमा रहेको छ (बन्जाडे, २०६० : ७) ।

भिक्टर प्रधान सभ्य र सचेत परिवारमा जन्मने र हुर्कने अवसर पाएका व्यक्ति हुन् । उनका हजुरबुवा वंशलाल प्रधान नै सचेत व्यक्ति भएको उल्लेख छ । त्यसैले राजाहरूको निरङ्कुशताप्रति उनको असन्तुष्टि थियो । यद्यपि उनले यो असन्तुष्टिलाई व्यक्त गर्न आफूलाई आन्दोलनमा नै सहभागी भने गराएनन् । भिक्टरका बुबा भुवनलाल प्रधान भनै सचेत व्यक्ति थिए । उनले पनि राजा शासनलाई रुचाएनन् । भुवनलाल अन्य सन्दर्भमा धेरै शान्त व्यक्ति भए तापनि राजा शासनका विरुद्धमा भने विद्रोही बनेर देखा परे । वि.सं. १९९७ को एस.एल.सी. परीक्षाको बोर्ड प्रथम समेत रहेका भुवनलाल राणा विरोधी धेरै क्रियाकलापहरूमा सक्रिय रूपमा लाग्ने गर्दथे । यसैको उदाहरणका रूपमा “शान्ति निकुञ्ज” विद्यालयको स्थापनालाई लिन सकिन्छ । शैक्षिक चेतना फैल्याउने उद्देश्यले सन् १९४६, श्रीपञ्चमीमा स्थापित उक्त विद्यालयका भुवनलाल संस्थापक प्रधानाध्यापक हुन् । यस्तै सचेतना, सक्रियता तथा बौद्धिकताका कारण नै उनी २००७ सालको क्रान्ति सफल पार्न भूमिका निर्वाह गर्ने सशक्त हस्तीका रूपमा परिचित हुन् र २०१७ सालमा गठित मन्त्रीमण्डलमा मन्त्री समेत बन्न पुगे । उनी एक परिचित लेखक पनि हुन् (बन्जाडे, २०६० : ७) ।

भिक्टर प्रधानले पिता पुर्खाबाट प्राप्त गरेको यही राजनीतिक, सामाजिक, शैक्षिक तथा पारिवारिक पृष्ठभूमि प्राप्त गरेका हुन् । उनी जन्मनु पूर्व र उनको जन्मपश्चात् पनि उनको परिवारसँग समेत जोडिदै आएका ती उल्लिखित परिस्थिति र सङ्क्रमण प्रधानका

व्यावहारिक पाठ सिक्दै अगाडि बढ्ने प्रेरणाका आधार तथा पथप्रदर्शनका सूचक बनेका छन् ।

२.२.३ बाल्यकाल

भिकटर प्रधानको परिवार पारिवारिक तथा आर्थिक समस्यासँग जुध्दै अगाडि बढ्ने सन्दर्भमा विभिन्न स्थानमा बसाइ सर्नुपरेको पाइन्छ । विशेषतः प्रधानको बाल्यकालको समयमा भएका बसाइसराइले उनमा पनि आफ्नै प्रकारको छाप बनाएको थियो । अर्थात् भिकटर प्रधानको बाल्यकाल आफ्नो परिवारसँगै त्यौड, नगल, तँलाक्षी र बखुण्डोलमा बसाइ सदैव व्यतीत भएको थियो । यस बाहेक शिक्षित तथा बौद्धिक परिवारमा जन्मिएका उनी सानैमा स्कूल भर्ना भए र अध्ययन कार्यलाई निरन्तरता दिदै अगाडि बढेको थियो ।

भिकटर प्रधानले आफ्नो परिवारको बसाइ जस्तै अध्ययन गर्ने स्कूलको पनि परिवर्तन गर्दै अगाडि बढ्नु परेको थियो । उनले कक्षा १ देखि कक्षा ७ सम्म आनन्दकुटी विद्यापीठमा आंशिक आवासीय विद्यार्थीको रूपमा अध्ययन गरेका थिए भने केही दिन शान्ति निकुञ्ज मा.वि. मा कक्षा ८ मा अध्ययन गरेको पाइन्छ । उनले कक्षा ८ देखि एस.एल.सी. तहसम्म ल्याब स्कूल, चेतभवन लाजिम्पाट (हाल होटल च्याडिसन भएको ठाउँ) मा अध्ययन गरेका थिए । उनले त्यस समयमा अध्ययन गरेका उल्लिखित स्कूलको वातावरण विद्यार्थी मैत्री थियो । उनी ती स्कूलहरूमा मनलाग्दो विषयका राम्रा रमाइला पुस्तकहरू लाइब्रेरीमा पढ्न, खेलकुद तथा सङ्गीत र वाद्यवाधनका सामग्रीबारे पढ्न, जान्न र प्रयोग गर्न अवसर प्राप्त गर्दथे । उनको परिवार शिक्षित तथा बौद्धिक भएका कारण घरको वातावरण तथा घरमा आउने पाहुनाको स्तर पनि उनलाई ज्ञान दिने र मनोविज्ञान बुझ्ने हुन्थ्यो । यी सम्पूर्ण पक्षबाट थाहा हुन्छ कि भिकटर प्रधानको बाल्यकाल सभ्य रूपमा शैक्षिक एवम् मायालु वातावरणमा व्यतीत भएको थियो (शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी) ।

२.२.४ शिक्षादीक्षा

भिकटर प्रधानले स्नातकोत्तर तहसम्मको अध्ययनलाई पुरा गरेका छन् । उनको अध्ययनको आरम्भिक अवस्थादेखि औपचारिक अध्ययनको उच्च तहसम्मको अवस्थाको सङ्क्षिप्त वर्णन यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

भिक्टर प्रधानले तत्कालीन समयमा पनि पूर्व प्राथमिक तहको समेत अध्ययन गर्ने अवसर प्राप्त गरेकोदेखिन्छ । उनको अक्षराम्भ कन्या मन्दिर हाइस्कूलमा भएको हो । उक्त स्कूलमा पूर्व प्राथमिक तहको अध्ययन पश्चात् उनी प्राथमिक तहका लागि कक्षा १ मा भर्ना हुन आनन्दकुटी विद्या मन्दिर पुगको हुन् । मुलतः बौद्ध जागरणको लागि स्थापित एकदमै शान्त र आनन्दमयी वातावरणको उक्त स्कूलमा आंशिक आवासीय विद्यार्थीका रूपमा रहेर उनले सात कक्षा सम्मको अध्ययन पुरा गरेको पाइन्छ । उक्त स्कूलमा रहँदा उनको अध्ययनको स्तर अन्य सामान्य विद्यार्थीको जस्तै औसत स्तरको थियो ।

भिक्टर प्रधानले आठ कक्षा देखि एस.एल.सी. सम्मको अध्ययन ल्याम स्कूल चेतभवनमा पुरा गरेका थिए । ल्यामस्कूलको वातावरण एकदमै स्वतन्त्र थियो । व्यावसायिकता तथा विद्यार्थीको रुचिलाई केन्द्रमा राखिएको उक्त स्कूलमा रटाउने वा घोकाउने कार्यमा जोड दिइँदैनथ्यो । विद्यार्थीहरू आफ्नो रुचिअनुसार खेल, म्युजिक तथा पूर्व व्यावसायिक सिपमा सहभागी हुने गर्दथे । यस्तै गरी बच्चालाई मन पर्ने फिल्म तथा डकुमेन्ट्रीहरू पनि त्यहाँ हेर्न पाइन्थ्यो । स्कूलको समग्र परिवेश नै स्वतन्त्र तथा दरवारिया शैलीको थियो । यस्तो वातावरणमा प्रधानको सिकाइ पनि मनोरञ्जनात्मक रूपमा अगाडि बढ्यो । उनी पनि रटनभन्दा प्रत्यक्ष क्रियाकलापमा सहभागी भएर सिक्न चाहने खालका मान्छे भएका अनि वातावरण पनि त्यस्तै भएकाले अन्य सिपमा त अभिवृद्धि हासिल भयो तर वास्तविक पाठ्यक्रमको, पाठ्यपुस्तकको ज्ञानमा भने अपेक्षित उपलब्धि हुन सकेन । उनी साहित्यतिरको रुचि भएका व्यक्ति भएको अनि सम्पन्न लाइब्रेरीयुक्त विद्यालयका विद्यार्थी भएका कारण स्वतन्त्र साहित्यिक अध्ययनको सिप विकास भए तापनि कक्षा १० पुरा गर्न १ वर्ष दोहोर्‍याउनु पर्यो । उनले वि.सं. २०२३ मा तृतीय श्रेणीमा एस.एल.सी. परीक्षा उत्तीर्ण गरेका हुन्(बन्जाडे, २०६० : ९) ।

भिक्टर प्रधानको प्रवीणता प्रमाणपत्र तह र स्नातक तहको अध्ययन पनि औसत विद्यार्थीको स्तरमा नपुगी वा कमजोर विद्यार्थीका रूपमा रहेरको देखिन्छ । वि.सं.२०२३ मा एस.एल.सी. पास गरेपछि प्रधान प्रवीणता प्रमाण पत्र तह अध्ययनका लागि पाटन संयुक्त क्याम्पसमा भर्ना हुन पुगे र अङ्ग्रेजी, अर्थशास्त्र तथा नागरिक शास्त्र विषय लिएर पढ्न थाले । तर यहाँ उनको त्यो तह पुरा हुन नसकी दुई वर्ष पछि त्रिचन्द्र कलेजमा पुनः भर्ना हुन पर्यो । उनले त्रिचन्द्र कलेजबाट क्याजुअल विद्यार्थीका रूपमा ४ वर्ष लगाएर त्यो तह

तृतीय श्रेणीमा पास गरे । यसपछि उनी बि.ए. वा स्नातक तहको अध्ययनका लागि वर्तमानका शङ्करदेव क्याम्पसका रूपमा चिनिने तत्कालको नेसनल क्याम्पसमा भर्ना भए । तत्कालीन समयमा औपचारिक अध्ययनका धेरै सङ्कायहरूबारे जानकारी नै नपाएका उनले विज्ञान र मानविकीबारे चाहिँ थाहा पाएका थिए । आफ्नो सानै देखिको साहित्यतर्फको अभिरुचि भएको तथा सापेक्षित रूपमा पढ्न पनि सजिलो हुने भएकाले उनले मानविकी सङ्कायलाई आफ्नो सङ्कायको रूपमा रोजे । उनले नेपाली र अर्थशास्त्र विषयमा स्नातक तह पुरा गरे (बन्जाडे, २०६० : ९) ।

भिकटर प्रधानले स्नातकोत्तर तहमा भने आफ्नो अध्ययनलाई विल्कुलै सुधारका साथ अगाडि बढाएको पाइन्छ । वि.सं. २०३१ मा त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा नेपाली विषयमा स्नातकोत्तर तहको अध्ययनका लागि भर्ना भएका उनले उक्त तह २०३४ सालमा प्रथम श्रेणीमा प्रथम हुँदै पुरा गरे । स्नातकोत्तर तहमा प्राप्त यो सफलताका लागि उनले त्रि.वि.वि. बाटस्वर्ण पदक तथा तत्कालीन श्री ५ महाराजधिराजबाट महेन्द्र विद्याभूषण प्राप्त गरे(२०६० : १०-११) । यसरी पूर्व प्राथमिक तहमा कन्या मन्दिर हाइ स्कूलबाट सुरु भएको भिकटर प्रधानको औपचारिक अध्ययनले स्नातकोत्तर तहमा पुगेर प्रथम श्रेणीमा प्रथम स्थानको उपलब्धि र उपाधि दिलायो । यस बिचमा उनी प्रारम्भिक खुट्किलाहरूमा औसतको विद्यार्थीका रूपमा, एस.एल.सी., प्रवीणता तथा स्नातकका तहमा निकै कमजोर विद्यार्थीका रूपमा अनि स्नातकोत्तर तहमा अति उत्तम विद्यार्थीका रूपमा रहे । प्रधानको साहित्य र समालोचना साधनाको प्रारम्भ र उचाइको यात्रा तय यही विद्यार्थी जीवनबाटै भयो । आठ वर्षको कलिलो उमेरमा नेवारी भाषाको कविताबाट सुरु भएको उनको यो यात्रा सुदृढ बन्दै आज पर्यन्त निरन्तरता पाइ रहेको छ ।

२.२.५ परिवार र सन्तान

भिकटर प्रधानको परिवार उनका बुवाको पुस्तासम्म वृहत् आकारमा रहेको थियो । संयुक्त परिवारका रूपमा रहेको उक्त परिवारमा प्रधानका बुबा तथा दिदी बहिनीको सङ्ख्या मात्र पनि आठ थियो । तर उनको पुस्तामा ओर्लदा परिवारको आकार खुम्चियो । उनका बुबाआमाका दुई मात्र सन्तान प्रधान स्वयम् र उनका भाइ रहे । प्रधानको विवाह २१ वर्षको उमेरमा वि.सं. २०२८ मा मञ्जुश्री प्रधान (के.सी.) सँग भयो । यसपछि उनी ६ सन्तानका पिता बन्न पुगे । वर्तमानमा भिकटर प्रधान हेक्टर, जुपिटर र सुशील तिन छोरा तथा

जिम्भिका, निकिता र निमिषा तिन छोरी अनि तिनको परिवारको अभिभावकीय जिम्मेरारी निर्वाह गरिरहेका छन् (शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी) ।

२.२.६ आर्थिक अवस्था

भिक्टर प्रधानको परिवारले इतिहासको विभिन्न कालखण्डमा विभिन्न आर्थिक तथा सामाजिक उतारचढावको सामना गर्दै आएको पाइन्छ । कुनै समय ६ प्रधानका ख्यातीले प्रतिष्ठित यो परिवार आफ्नो जायजैथा त्यागेर ललितपुरको लेलेमा पुग्नुपरेको थियो भने पुनः काठमाडौंको पुनर्वास पछाडि नयाँ सम्पति जोड्न सफल भएको देखिन्छ । यही रीतमा अगाडि बढ्दै गर्दा यो परिवार प्रधानको वाल्यावस्थको समयमा पुख्र्यौली सम्पति बेचेर भाडाको बसाइमा जीननको गुजारा चलाउदै थिय । भिक्टरका बुवा भुवनलाल प्रधानले २०२२ सालमा बबरमहलमा घरजग्गा किनेपछि भने यो परिवारले अलि दरिलो आर्थिक आधार प्राप्त गरेको थियो । यद्यपि प्रधानको संयुक्त परिवारका लागि त्यो सम्पति पर्याप्त थिएन(शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी) ।

भिक्टर प्रधानले २०२८ सालदेखि जागिरे जीवनको सुरुवात गरे । उनले वि.सं. २०२८ देखि २०३१ सम्म तत्कालीन श्री ५ को सरकारको जलविद्युत मन्त्रालयको जलविद्युत विभागमा, २०३२ सालमा राष्ट्रिय योजना आयोगमा, २०३४ मा त्रिचन्द्र क्याम्पसमा उप-प्रशिक्षकको रूपमा, २०३५ मा त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभागमा, २०३६ मा त्रि.वि. बाट चिकित्साशास्त्र अध्ययन सङ्कायमा जागिर खाए । यसै गरी उनी लामो समयसम्म पिपुल्स क्याम्पसमा अध्ययनरत रहे भने बृहत् नेपाली शब्दकोश निर्माणमा पनि निर्माण समूहको सहयात्री बने (बन्जाडे, २०६० : १२) । वर्तमानमा अवकास प्राप्त जीवन बाँचि रहेका उनका बबरमहलमा रहेको जग्गा तथा भव्य भवन अचल सम्पतिका रूपमा रहेका छन् भने आफैले विगतदेखि गर्दै आएका कार्यहरूबाट प्राप्त पारिश्रमिक, पेन्सन तथा लेखन, प्रकाशन आदिबाट गरेको कमाइ जीविकोपार्जनका माध्यम बनेका छन् । आज उनी औसत भन्दा माथिको जीवन बाँच्ने नेपालीको रूपमा जीवन व्यतीत गरिरहेका छन् (शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी) ।

२.२.७ रुचि तथा स्वभाव

भिकटर प्रधान एकान्तप्रेमी व्यक्ति हुन् । काठमाडौंको मुटु भैं मानिने बबरमहलमा स्थायी बसोबास भएर पनि उनको रुचि एकान्त, वन जङ्गल तथा कृषि पेसातिर आकर्षित भएको पाइन्छ । सरल, सहृदयी, मिलनसार तथा हार्दिकतापूर्ण जीवन बाँच्न चाहने उनी होहल्ला तथा कृतिमताबाट टाढै रहन रुचाउँछन् । यही प्राकृतिक पक्षलाई बँचाउनकै लागि उनले आफ्नो घरको परिसरलाई रुख विरुवा सहितको खुला क्षेत्र बनाएका छन् ।

भिकटर प्रधानका रुचि तथा स्वभावका केही विरोधाभाष पनि पाइन्छन् । सोखका लागि पंक्षी तथा जनावरहरू पाल्ने चलन प्रायः सहरी, विलासी मान्छेको हुने गर्दछ । प्रधानमा पनि यसको सोख रहेको पाइन्छ । कुनै समय उनले आफ्नो घरसँगको खाली जग्गामा हाँस, कुखुरा, खरायो तथा माछा समेत पाल्ने गरेका थिए । यस्तै पौडी पोखरीको सोख पनि यिनमा रहेको पाइन्छ । उनी अध्ययनका सन्दर्भमा पनि उत्तिकै रुचि लिन्छन् । प्रायः एकान्तमा एकलै रहेर अध्ययन गर्न रुचाउने उनलाई वर्तमानमा यो वातावरण पाउन भने गाह्रो भएको अनुभूत हुन्छ । आफ्ना व्यावहारिक तथा दैनिक कार्यहरू समेतको सम्पादन गरेर उनी समय मिलाएर आख्यानेतर कृतिहरू इतिहास, संस्कृति, समाजशास्त्र, नृवंश आदि विषयका पुस्तक तथा पाठ्य सामग्रीहरू अध्ययन गर्ने गर्दछन् (शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी) ।

२.२.८ साहित्यिक प्रेरणा र प्रभाव

भिकटर प्रधान शिक्षित तथा बौद्धिक परिवारमा जन्मिएका हुन् । उनका हजुरबुबा नै बहु व्यक्तित्व भएका कारण बुबा र फुपूहरूले शैक्षिक ज्ञान हासिल गर्ने अवसर प्राप्त गरेको पाइन्छ । उनका बुबा भुवनलाल मन्त्री पदको जिम्मेवारी पुरा गर्ने राजनैतिक व्यक्तित्व मात्र होइन इतिहास, संस्कृति तथा अनुसन्धान सम्बन्धी खोज गर्ने ठूला अध्येता थिए भने उनका फुपूहरू पनि साहित्यमा खुब रुचि लिन्थे । फुपूहरूले वाचन गरेको ठूला साहित्यकारका सिर्जनात्मक कृतिहरूको प्रधानलाई खुब चाख लाग्दथ्यो । अध्ययन सम्बन्धीको यो पारिवारिक वातावरणले नै उनलाई साहित्यिक क्षेत्रमा प्रवेश गर्न ऊर्जा प्रदान गरेको देखिन्छ । यस्तै गरी प्रधानले आफ्नो स्कुले विद्यार्थी जीवन जहाँ र जसरी बिताए, त्यो स्वतन्त्रता तथा रुचिलाई कार्यान्वयन गर्न भन्नु मलजल प्राप्त गर्न सहज वातावरण युक्त बन्यो । साहित्यिक गतिविधिमा केही चासो राख्ने उनले विशेषतः ल्याव स्कुलको स्वतन्त्र

वातावरणमा आफ्नो क्षेत्रमा धेरै नजिक हुने अवसर प्राप्त गरे र पछिल्लो समयमा पनि त्यसलाई निरन्तरता दिइ नै रहे । यसै भएर नै उनले आफू आठ वर्षको हुँदा बज्यैको मृत्युलाई विषय बनाएर नेवारी भाषामा कविता लेखेका हुन् । पछि उनी आफैले लेखेका थुप्रै कथा तथा कविता लेखेर कसैलाई नदेखाइ च्यात्ने वा नष्ट गर्ने काम पनि उनले गरे । उनले लेखेको कुनै गीत प्रेमध्वज प्रधानकहाँसम्म पुऱ्याइए तापनि कुनै कारणले प्रेमध्वजले त्यो गाएनन्, सङ्गीत भरेनन् । आइ.ए. तह पढ्दै गर्दा उनले लेखेका निबन्ध आजसम्म पनि उनले संरक्षण गरेर राखेका छन् । यस्तै गतिविधिहरूबाट उनले आफ्नो साहित्यिक भुकावलाई परिपक्व बनाएका हुन् । यस प्रकार भिक्टर प्रधानले एकान्तप्रेमी वैयक्तिक स्वभाव तथा परिवारको शैक्षिक बौद्धिक वातावरणबाट साहित्यिक प्रेरणा र प्रभाव आर्जन गरेको पाइन्छ ।

२.३ भिक्टर प्रधानको व्यक्तित्व

कुनै पनि व्यक्तिको व्यक्तित्वको निर्माणमा उसको जीवनीको पक्षले अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । भिक्टर प्रधानको व्यक्तित्व निर्माणका सन्दर्भमा पनि उनको जीवनीको पाटो उत्तिकै सम्बन्धित बनेर आएको पाइन्छ । प्रधानका व्यक्तित्वका विविध पाटाहरूको अध्ययन अनुसन्धान प्रस्तुत शोधकार्यको यस खण्डमा गरिएको छ ।

२.३.१ भिक्टर प्रधानको बाह्य शारीरिक व्यक्तित्व

भिक्टर प्रधान औसत नेपालीको व्यक्तित्व बोकेका व्यक्तिका रूपमा नै देखिन्छन् । नेवारी कुलमा जन्मिएका उनको गहुँगोरो वर्ण, मंगोल लाम्चो मुखाकृति रहेको छ । जीवनका ६४ वसन्त काटिसकेका उनी औसत नेपाली जस्तै ५ फिट डेढ इन्च उचाइका रहेका छन् । मानसिक वा बौद्धिक श्रम धेरै नै गरे तापनि शारीरिक श्रमको अनुभव खासै नगरेका उनको कपाल निकै फुलेको भए तापनि शारीरिक शैथिल्यका चिन्ह त्यति देखापर्दैनन् । पातलो र सामान्य शरीर, उज्यालो हाँसिलो तर गम्भीर चेहेरा उताउलो, भङ्किलोपनबाट मुक्त शान्त मिजास प्रधानको बाह्य शारीरिक व्यक्तित्वलाई अभिव्यक्त गर्ने पक्षका रूपमा रहेका छन् ।

भिक्टर प्रधानको यस्तो व्यक्तित्व निर्माण हुनमा उनको जीवन बाँच्ने शैली तथा जीवनप्रतिको सोख पनि महत्त्वपूर्ण कारकका रूपमा रहेको छ । औसतमा साँभ ९-१० बने सुत्ने र बिहान ५ बजे वरिपरि उठ्ने उनको दैनिकीको निश्चित र कठोर तालिका छैन ।

कार्यको व्यस्तता र आवश्यकतालाई हेरेर उनी आफ्नो दैनिकिको तालिका तय गर्दछन् । शारीरिक थकान र स्वास्थ्यमा केही फरकपन महसुस गर्दा योगाभ्यास पनि गर्ने उनी नियमित योग पनि गर्दैनन् । घरमा प्रायः कमिज र पाइन्टको पोशाक लगाउने उनी घर बाहिर सुट-टाइ तथा दौरा-सुरुवालको नेपाली पोशाक पनि लगाउँछन् । महङ्गो कपडाको शोख नभए तापनि शरीर सुहाउँदो रङ्ग छान्ने सरसफाइमा वास्ता तथा चटक्क मिलाएर कपडा लगाउने कुराको भने पारख रहेको पाइन्छ । उनी मन परेको कपडा नफाटुन्जेल लगाइ रहन्छन्(बन्जाडे, २०६० : १२-१३) ।

भिक्टर प्रधानको खानेकुरामा त्यस्तो विशिष्ट सोख वा पारख रहेको पाइँदैन । भान्सामा औसतमा पाक्ने खाने कुरा नै उनका लागि पर्याप्त बन्छन् । कुनै कुराको भङ्किलोपनका लागि बढी खर्च नगर्ने उनी बढी एकलै रमाउन चाहना गर्दछन् । अर्न्तमुखी स्वभावका उनी आफू फुर्ती गर्दैनन् र अरूको फुर्ती पनि मन पराउँदैनन् अर्थात् अरूको चियोचर्चोमा उनी समय नास गर्दैनन् बरु अध्ययन पठनपाठनमा नै समय व्यतीत गर्दछन् । उत्पादनमूक कार्यमा समय खर्च गर्ने र सबैसँग हार्दिकतापूर्ण सम्बन्ध राख्न चाहने उनको प्रवृत्तिले उनको स्वभावगत व्यक्तित्वलाई अभिव्यक्त गर्दछ(बन्जाडे, २०६० : १३ -१४) ।

२.३.२ भिक्टर प्रधानको आन्तरिक बौद्धिक व्यक्तित्व

भिक्टर प्रधानले आफ्नो जीवनमा प्राप्त गरेका शैक्षिक तथा व्यावहारिक ज्ञान अनि ती ज्ञानले निर्माण गरेको व्यक्तित्व उनको आन्तरिक व्यक्तित्व हो । उनको बौद्धिक साधनाबाट जेजस्ता व्यक्तित्वका पाटाहरू निर्माण भएका छन् ती सबै पाटाहरूको माथिको अध्ययनलाई सङ्क्षिप्त रूपमा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

१. सम्पादक व्यक्तित्व

भिक्टर प्रधानका व्यक्तित्वका विविध आयामहरूमध्ये सम्पादक व्यक्तित्व पनि एक हो । उनले यस्तो व्यक्तित्व निर्माणका सन्दर्भमा पत्रपत्रिका, पुस्तक तथा पाठ्यपुस्तकको सम्पादन गर्ने कार्य गरेका छन् । उनले गोरखापत्र संस्थानमा रहेर मधुपर्क मासिकको सम्पादन वि.सं. २०४६ देखि वि.सं. २०४९ सम्म गर्ने कार्य गरे भने त्रिभुवन विश्वविद्यालयको आई.ए., बी.ए. र एम.ए. तहको पाठ्यपुस्तकका रूपमा रहेका नेपाली एकाङ्की सङ्ग्रह भाग १, २ र ३ लाई केशवप्रसाद उपाध्याय र गोपीकृष्ण शर्माका साथमा

रहेर सम्पादन गरेका हुन् । यसै गरी नेपाली तथा विदेशी लेखकहरूद्वारा लिखित कथालय तथा रुम टु रिड जस्ता संस्था एवम् प्रकाशनबाट प्रकाशित पाँच दर्जन भन्दा बढी बालसाहित्यका कृतिहरूको सम्पादन गरेका छन् । प्रधान संलग्न र सक्रिय रहेका सेवाका अधिकांश क्षेत्रहरू सिर्जनात्मक, समालोचनात्मक, अनुवादात्मक तथा अन्य पनि अध्ययनसँग सम्बन्धित क्षेत्रहरू नै रहे । त्यसैले ती संस्थामा कार्य गर्दा पनि उनले पर्याप्त मात्रामा सामग्रीहरूको सम्पादनको कार्य गरे । यसरी प्रधानको सम्पादन व्यक्तित्व उनलाई परिचित तथा प्रतिष्ठित बनाउने महत्वपूर्ण पक्षका रूपमा रहेको छ (बन्जाडे, २०६० : १६) ।

२. धार्मिक व्यक्तित्व

भिकटर प्रधान शिक्षित तथा सचेत व्यक्तित्व हुन् । त्यसैले उनको धर्म सम्बन्धी मान्यता पनि बौद्धिकताले पूर्ण प्रभावित छ । उनी निरेपेक्ष रूपमा आफूलाई कुनै धर्मको अनुयायी बनाउदैनन् । भगवानलाइए मनोवैज्ञानिक सन्तुष्टिको कोन्द्रका रूपमा लिने उनी मन्दिरलाई आस्थामा आधारमा नभएर सांस्कृतिक धरोहरका रूपमा सम्मान गर्दछन् । उनी पूजा गर्नको लागि कुनै मन्दिर जादैनन् । चाड पर्व आदिलाई सांस्कृतिक अनुष्ठान मान्ने उनले धार्मिक आनुष्ठानिक ग्रन्थको भने गहिरो अध्ययन गरेका छन् । यस्ता ग्रन्थहरूले प्रदान गरेका राम्रा पक्षलाई बौद्धिक रूपमा स्वीकार गर्दछन् । यसैले एकातर्फ उनी हिन्दु धर्मको शाक्त सम्प्रदायलाई मान्दछन् भने बौद्ध धर्मका उपदेशलाई पनि स्वीकार गर्दछन् । संसारमा दुख छ, दुखको कारण छ, त्यसलाई हटाउन सकिन्छ भन्ने बौद्ध धर्मको मान्यतामा वास्तविकता रहेको उनको बुझाइ छ । धर्ममा सापेक्षित शक्ति हुने तर पछिल्लो समयमा धार्मिक आस्था, अनुष्ठान र ज्ञानमा कमी तथा बेवास्थाको प्रभाव बढी हुने गरेकाले त्यस्तो प्रभाव पनि निश्तेज हुँदै गएको उनको कथन छ । यस प्रकार कुनै पनि धर्मको अन्ध भक्तता प्रदर्शन नगर्ने, धर्मका राम्रा पक्षलाई आत्मसात गर्ने, सबै धर्मलाई सांस्कृतिक धरोहरका रूपमा सम्मान गर्ने बौद्धिक व्यक्तित्वको रूपमा भिकटर प्रधान रहेको थाहा पाउन सकिन्छ (बन्जाडे, २०६० : १६ -१७) ।

३. साहित्यकार व्यक्तित्व

भिकटर प्रधानले साहित्यिक कृतिहरूको रचना र प्रकाशनद्वारा आफ्नो विशिष्ट व्यक्तित्व स्थापित गराएका छन् । साहित्यिक विधा पहिचान, विधाको सैद्धान्तिक पहिचान तथा मूल्यजस्ता कुराको चेतना नै प्राप्त नगरी आठ वर्षको कलिलो उमेरदेखि कविता

विधाबाट सृजन आरम्भ गरेका उनी स्कुले विद्यार्थी हुँदाको समयमा थुप्रै कविता र कथा लेखेका बताउदछन् । दुर्भाग्यवस उनका ती सृजना आज संरक्षित हुन पाएका छैनन् । लेखन र प्रकाशन दुवै पक्षबाट पुष्ट र परिपक्व हुन पाएको प्रधानको सिर्जनात्मक विधा निबन्ध हो जसबाट उनको निबन्धकार व्यक्तित्वको निर्माण भएको छ(बन्जाडे, २०६० : १८) ।

भिक्टर प्रधानले निबन्धको लेखन प्रवीणता प्रमाण पत्र तहको अध्ययन गर्दादेखि नै अगाडि बढाएका हुन् । उनको त्यससमयमा पत्रात्मक शैलीमा लेखिएका निबन्धरूको अप्रकाशित सङ्ग्रह अझै संरक्षित छ । उनले यस विधाबाट मानवीय यथार्थका रहस्यमय पक्षहरूको उद्घाटन गर्ने गरेका छन् भने समाजका धार्मिक, लैङ्गिक, राजनैतिक, जातीय, सांस्कृतिक, आर्थिक आदि विभिन्न प्रकारका विभेदहरूको चिरफार गरी विभेद गर्ने पक्षको विरोध पनि गर्ने गरेका छन् । उनका निबन्धमा उल्लिखित विषयवस्तुहरूलाई आत्मपरक तथा वस्तुपरक दुवै रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । उनका आत्मपरक निबन्धहरूमा आफूले समाजमा सम्बन्धित भएर जीवन भोग्ने सन्दर्भमा भोगेका अनुभूतिलाई तार्किक आत्मपरक एवम् भावात्मक शैलीको अभिव्यक्ति पाइन्छ भने वस्तुपरक निबन्धमा समाजमा अनेकौ कमजोरीका पक्षको उद्घाटन, कमजोरीको विरोध तथा सुरधारको चाहनाको अभिव्यक्ति पाइन्छ । यस प्रकार सामाजिक विषयवस्तुका पृथक शैलीका नैबन्धिक स्रष्टाका रूपमा निबन्धकार प्रधान परिचित बनेका छन् । उनका आत्मपरक निबन्ध भन्दा वस्तुपरक निबन्धको सङ्ख्यात्मक आधिक्य रहेको पाइन्छ(बन्जाडे, २०६० : १८) । भिक्टर प्रधानको साहित्यिक व्यक्तित्व बाल साहित्यकारका रूपमा पनि उत्तिकै चम्किलो रहेको पाइन्छ । प्रधानको अध्ययनको समग्र भुकावलाई हेर्ने हो भने उनी सबैभन्दा बढी बाल साहित्यमा लेखक, समालोचक तथा चिन्तक हुन् भन्दा अत्युक्ति हुँदैन । बाल साहित्य सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सम्मान समेत प्राप्त गर्न सफल डिल्फनहरूको टापु र जहाजी सिन्दवादको भावानुवाद गरेका उनले बालसाहित्य सम्बन्धी छ दर्जनभन्दा बढी बाल साहित्यिक कृतिको सम्पादन गरी प्रकाशनमा ल्याएका छन् । धेरै बाल लोकसाहित्यको सङ्कन गरेका छन् । यस्तै गरी थुप्रै बाल गीत, बाल कविता एवम् बाल कथा पनि उलने रचना गरेका छन् । यसका साथै उनी विगत लामो समयदेखि बालसाहित्य सम्बन्धी विभिन्न सङ्गठनमा समेत निरन्तर क्रियाशीलदेखाइ रहेका छन् । बालसाहित्य सम्बन्धी यो क्रियाशीलताले उनलाई सशक्त बाल साहित्यकारका रूपमा परिचित र स्थापित गराएको छ (बन्जाडे, २०६० : १९ - २०) । यस प्रकार भिक्टर प्रधानले आफूलाई साहित्यकार व्यक्तित्वका रूपमा परिचित

गराएका छन् । उनको यस्तो साहित्यिक व्यक्तित्व निबन्धमा (निबन्धका आत्मपरक र वस्तुपरक दुवै रूपमा), कवितामा, कथामा र बालसाहित्यमा वितरित तथा विस्तारित भएको पाइन्छ ।

४. समालोचक व्यक्तित्व

भिक्टर प्रधानले स्रष्टा व्यक्तित्वको जत्तिकै द्रष्टा व्यक्तित्वमा पनि सबलता र सक्षमता प्रदर्शन गरेका छन् । अर्थात् नेपाली समालोचनाको स्थापत्यमा एक दरिलो खम्बाको रूपमा प्रधान रहेका छन् । उनका समालोचनातर्फका नेपाली जीवनी तथा आत्मकथाको सैद्धान्तिक तथा ऐतिहासिक विवेचना (२०४४), चिनिया साहित्यको दिग्दर्शन (२०५१) र नेपाली नाटकमा सांस्कृतिक चेतना र अन्य सन्दर्भ (२०५७) गरी तिनवटा पुस्तकका समालोचनात्मक ग्रन्थहरू प्रकाशित छन् भने विभिन्न पत्रपत्रिका सम्पादित पुस्तक आदिमा सयौंको सङ्ख्यामा फुटकर लेख र समालोचना छरिएर रहेका छन् । उनका समालोचनात्मक पुस्तककार कृति तथा फुटकर कृतिहरूलाई हेर्दा तिनमा कृतिपरक, प्रवृत्तिपरक, व्यक्तिपरक, विधा पहिचान परक, इतिहासपरक, जीवनीपरक, आत्मकथा परक तथा बालसाहित्यपरक विश्लेषण र विवेचना पाइन्छ । उनका उल्लिखित समालोचनागत योगदान र प्राप्तिले उनलाई सफल र सशक्त समालोचक व्यक्तित्वका रूपमा स्थापित गराएका छन् (बन्जाडे, २०६० : १७) ।

५. अनुवादक व्यक्तित्व

भिक्टर प्रधानको विद्वत् व्यक्तित्व अनुवादकारितामा पनि विस्तारित भएको छ । उनले विश्वका अन्य भाषामा लेखिएका सामग्रीहरूलाई नेपाली भाषामा अनुवाद गरेर अन्य साहित्यको संस्कृति, कला र चेतनालाई भित्र्याउने तथा नेपाली साहित्यको भण्डार सम्बृद्ध बनाएका छन् । उनको अनुवादकारिता मूलतः बालसाहित्यतिर केन्द्रित देखिन्छ । यस क्रममा उनले प्रसिद्ध अमेरिकी बालसाहित्यकार स्कट ओडेलको बालउपन्यास आइल्यान्ड अफ द ब्लु डिल्फिन लाई अङ्ग्रेजी भाषाबाट नेपाली भाषामा अनुवाद गरी निला डिल्फिनहरूको टापुका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् भने प्रसिद्ध सङ्कलित बालकथा जहाजी सिन्बादलाई पनि नेपालीमा रूपान्तर गरेका छन् । बालसाहित्य जस्तै गरेर प्रधानले अन्य साहित्य कृतिलाई पनि नेपालीमा अनुवाद गर्ने कार्य गरेका छन् । प्रसिद्ध चिनिया कथाकार हे स्या ओ ले लेखेको हु जुहवे कथाको अङ्ग्रेजी रूपबाट प्रधानले नेपाली भाषामा अनुवाद गरेर विवाह

आयोजनका समिति बाहिर शीर्षकको कथा प्रस्तुत गरेका छन् । यसै गरी उनले प्रसिद्ध चिनिया कवि लियोको एक कविताको नेपाली रूपान्तर गरी जनसितको एक्लो पियाइलाई सार्वजनिक गरेका छन् । प्रधानले गरेका उल्लिखित अनुवादसँग सम्बन्धित कार्यहरूले उनमा अनुवादक व्यक्तित्वको प्रखरता रहेको कुरा स्पष्ट पार्दछ, (बन्जाडे, २०६० : १८ - १९) ।

६. शिक्षक व्यक्तित्व

भिकटर प्रधानले शिक्षक जस्तो ज्ञान प्रदान गर्ने गरिमामय कार्य गरी त्यस अन्तर्गतको आफ्नो व्यक्तित्वको निर्माण गरेका छन् । वि.सं. २०२८ देखि जागिरे जीवन सुरु गरेका उनले सुरुवाती सेवा जलविद्युत् क्षेत्रमा गरे तापनि मूलतः शिक्षक वा अध्यापकका रूपमा सेवा प्रदान गरेको देखिन्छ । वि.सं. २०३४ मा त्रिचन्द्र कलेजमा उप-प्रशिक्षकका रूपमा शिक्षण सेवामा प्रवेश गरेका उनी २०३५ सालमा त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुरमा सहायक प्राध्यापकको रूपमा काम गर्न थाले । वि.सं. २०३६ मा केही समय त्रि.वि. चिकित्सा शास्त्र अध्ययन सङ्काय महाराजगन्जमा काज सरुवा भए कार्य गरेका उनले २०३९ सालदेखि लामो समयसम्म पिपुल्स क्याम्पसमा नेपाली विषय अध्यापन गरे । प्रधानको शिक्षक सेवासँग सम्बन्धित यो कार्यले उनको शिक्षक व्यक्तित्वको निर्माण गरेको छ (बन्जाडे, २०६० : २०) ।

७. सङ्गठक व्यक्तित्व

भिकटर प्रधानकुशल सङ्गठक व्यक्तित्व पनि हुन् । तर उनको यो साङ्गठनिक कौशल राजनीतिक क्षेत्रभन्दा भिन्न शैक्षिक तथा बौद्धिक क्षेत्रसँग सम्बद्ध रहेको पाइन्छ । वि.सं. २०३९ मा साहित्यिक पत्रकार सङ्घको सदस्यताका रूपमा निर्विरोध निर्वाचित भएपश्चात अगाडि बढेको उनको सङ्गठक व्यक्तित्वले २०५२ सालमा बाल साहित्य समाजमा निर्विरोध निर्वाचित भएसँगै निरन्तरता पायो । यस पछि बाल साहित्य समाजको सचिव, महासचिव हुँदै सल्लाहकारका रूपमा पनि कार्य गरे । यसै गरी वि.सं. २०५९ मा प्रगतिशील लेखक सङ्घको सदस्यमा निर्वाचित भएका उनी अझै पनि बालसाहित्यसँग सम्बन्धित विभिन्न सङ्घ संस्थाहरूमा विभिन्न अभिभावकीय भूमिकामा रही सम्बन्धित संस्थाहरूलाई अग्रगति दिलाइ रहेका छन् । यसबाट उनको सङ्घ संस्थाहरूमा सङ्गठनको भूमिकामा रही कार्य गर्न सक्ने कुशल सङ्गठक व्यक्तित्वलाई परिचित गराएको छ (बन्जाडे, २०६०: २१) ।

२.४ भिक्टर प्रधानको समालोचना यात्रा

भिक्टर प्रधान नेपाली साहित्य तथा समालोचना क्षेत्रमा परिचित नाम हो । शैक्षिक तथा बौद्धिक क्षेत्रमा पितापूर्खादेखि नै विशिष्ट दखल राख्ने परिवारका सदस्य भएर जन्मने अवसर पाएका उनले लेखनका क्षेत्रमा प्रतिष्ठित विद्वान् तथा उनका पिता भुवनलाल प्रधानको विद्वता र लेखनीको पदचापलाई आफ्नो विद्यार्थी जीवनदेखि नै पच्छ्याइएको पाइन्छ । कविता भन्न मिल्ने गरिका पद्यांश ८-९ वर्षको उमेरदेखि नै लेख्न सुरु गरेका उनले त्यस यता थुप्रै साहित्यिक रचना लेखे र प्रारम्भिक समयका धेरै रचनाहरू संरक्षण गर्न नसकी गुमाउन पनि पुगे । उनी आई.ए. तह पढ्दादेखिका साहित्यिक रचना त कतिपय अभै पनि अप्रकाशित नै भए तापनि संरक्षित अवस्थामा छन् । प्रधानले यसरी साहित्यको सैद्धान्तिक ज्ञान आर्जन नगरेरै पनि आन्तरिक प्रतिभा तथा वातावरणीय प्रभावका कारण साहित्यिक रचना सिर्जना गर्न पुगेका उनले ती साहित्यिक रचनाहरूसँगै अन्य स्रष्टा, सृष्टि, विधा तथा विषयवस्तुप्रतिको आफ्नो धारणा वा दृष्टिकोणलाई पनि लिखित रूपमा अभिव्यक्त गर्न थाले । समालोचनाको सैद्धान्तिक चेतना प्राप्त गर्नु अगाडि नै अनुभूति र विचारका रूपमा लेखिएका त्यस्ता सामग्रीहरूले प्रधानको समालोचक व्यक्तित्व र विद्वता निर्माण गर्न प्रारम्भिक बीजको रूपमा कार्य गरे । यही पृष्ठभूमिबाट सचेत र औपचारिक समालोचना यात्रा अगाडि बढाएका उनले पहिलो समालोचनात्मक लेखको सार्वजनिकीकरण वि.सं. २०३१ मा गरेका हुन् । उनको *सुम्निमा उपन्यासभित्र प्राचीन इतिहास* शीर्षकको उक्त समालोचनात्मक लेख (वर्ष २, अङ्क १, २०३१) को *सञ्चय* पत्रिकामा प्रकाशित छ । ठिक यही विन्दुबाट सार्वजनिक रूपमा समालोचकका रूपमा आफ्नो परिचय स्थापित गर्न थालेका उनका आजसम्म आइपुग्दा तिनवटा पुस्तकाकार कृति, चार वटा गोष्ठीपत्र तथा कार्यपत्र अनि दर्जनौं फुटकर समालोचनात्मक फुटकर लेखहरू सार्वजनिक भएका छन् । प्रस्तुत अनुसन्धान पत्रको यस परिच्छेदमा समालोचक प्रधानका उक्त कृतिहरूको विवरण प्रस्तुत गर्दै तिनै कृतिका आधारमा उनको समालोचना यात्राबारे अध्ययन गर्ने कार्य गरिएको छ ।

२.४.१ भिक्टर प्रधानका समालोचनात्मक कृतिहरूको विवरण

वि.सं. २०३१ मा *सञ्चय* पत्रिकामा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाद्वारा लेखिएको उपन्यास *सुम्निमा* माथि आफ्नो दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेको समालोचनात्मक लेख प्रकाशित गरेर सार्वजनिक समालोचनात्मक कृतिलाई हेर्दा तिनलाई सामान्यतः तिन प्रकारमा राखेर

हेर्न सकिन्छ । यसको पहिलो प्रकारमा पुस्तकाकार कृतिलाई, दोस्रो प्रकारमा कार्यपत्र तथा गोष्ठीपत्रलाई अनि तेस्रो प्रकारमा सम्पादि पुस्तक तथा पत्रपत्रिकामा प्रकाशित फुटकर लेखलाई मान्नु अनुकूल देखिन्छ । उल्लिखित तीन प्रकारका रचनालाई शीर्षक, प्रकाशक तथा प्रकाशन समय सहितको सम्पूर्ण विवरण तलका तालिकाहरूमा छुट्टाछुट्टै प्रस्तुत गरिएको छ ।

पुस्तकाकार समालोचनात्क कृतिहरू:

क्र.सं.	कृतिको नाम	प्रकाशक	साल
१.	नेपाली जीवनी र आत्मकथाको सैद्धान्तिक तथा ऐतिहासिक विवेचना	ने.रा.प्र.प्र. काठमाडौं	२०४४
२.	चिनिया साहित्यको दिग्दर्शन	ने.रा.प्र.प्र. काठमाडौं	२०५१
३.	नेपाली नाटकमा सांस्कृतिक चेतना र अन्य सन्दर्भ	रुमु प्रकाशन, काठमाडौं	२०५७

गोष्ठीपत्र तथा कार्यपत्रहरू:

क्र.सं.	कृतिको नाम	साल
१.	संयुक्त लेखन : औचित्य र आवश्यकता	२०५०
२.	नारीवादको परिप्रेक्ष्यमा नेपाली कथामा नारी मानसिकता	२०५२
३.	मृत्यु संस्कारको परम्परा र समयानुकूल परिवर्द्धनको आकाङ्क्षा	२०६८
४.	बाल साहित्य सम्पादन	२०६९

पुस्तक तथा पत्रपत्रिकामा छापिएका फुटकर समालोचनाहरू:

क्र.सं.	शीर्षक	पुस्तक/पत्रपत्रिका	समय
१.	सुम्निमा उपन्यासभिन्न प्राचीन इतिहास	सञ्चय	वर्ष ५, अङ्क १, २०३१
२.	सुम्निमा उपन्यासभिन्न मानवीय विज्ञान	हिमलोक डाइजेस्ट	अङ्क ९, सन् १९७५
३.	मुनामदनका दुई प्रख्यात पद्यांश मेरो वैयक्तिकतामा	रूपरेखा	वर्ष १९, अङ्क ७, २०३५
४.	३६ को मदन पुरस्कार पुरस्कृत 'नेपालको परम्परागत प्रविधि'	परिस्थिति	वर्ष १, अङ्क ७, २०३७
५.	कल्पना र सत्यको सामञ्जस्य : ऐतिहासिक उपन्यास	परिस्थिति	वर्ष १, अङ्क १, २०३७
६.	भवानी भिक्षुसित कुराकानी र पहिलो चिन्तन	परिस्थिति	वर्ष १, अङ्क १, २०३७
७.	कथाकार भवानी भिक्षुसित भेटघाट र दोस्रो चिन्तन	परिस्थिति	वर्ष १, अङ्क २, २०३७
८.	स्तरीय पत्रकारिता र पत्रकारको दायित्व	गोरखापत्र	वर्ष ८२, अङ्क ८६, २०३९
९.	अध्यापन कलाको विकास निम्ति निरीक्षण अध्ययन	गोरखापत्र	वर्ष ८२, अङ्क २२४, २०३९
१०.	आधुनिक नेपाली गीतमा यौनभाव	साप्ताहिक नारद	वर्ष १, अङ्क ५, २०४०

११.	‘एकादेशकी महारानी’ लाई ऐतिहासिक उपन्यास भन्ने भ्रम निवारण	अछेता	वर्ष ४, अङ्क १०, २०४१
१२.	भोको घर एकाङ्कीमा द्वन्द्व र प्रतीक	प्रज्ञा	वर्ष १३, अङ्क १, २०४१
१३.	अर्को प्रहर	मधुपर्क	वर्ष २०, अङ्क ८, २०४४
१४.	विश्वविमोहनका केही कविताहरू	मधुपर्क	वर्ष २०, अङ्क १०, २०४४
१५.	जापानी लघुकथा	मधुपर्क	वर्ष २१, अङ्क ७, २०४५
१६.	नेपाली शब्दभण्डार	नेपाली व्याकरणका केही पक्ष (ने.रा.प्र.प्र)	२०४५
१७.	नेपाली बालसाहित्यका परिप्रेक्ष्यमा बालकथाकार कृष्णप्रसाद पराजुली	आस्थाका आयाम (पुस्तक)	२०४६
१८.	बाल चित्रकथा र नेपाली बाल साहित्य	गोरखापत्र	वर्ष ९०, अङ्क २९३, २०४७
१९.	आशङ्का	मधुपर्क	वर्ष २४, अङ्क ३, २०४८
२०.	नेपाली नाट्य मञ्चनको इतिहासमा आजको पदछाप	मधुपर्क	वर्ष २४, अङ्क १०, २०४८
२१.	नेपाली कथ्य बालसाहित्यको स्वरूप	मधुपर्क	वर्ष २७, अङ्क १०, २०५१

२२. अन्धवेग नाटकको परिचयात्मक टिपोट	वाङ्मय समालोचना २०५५	
२३. यात्रा (भ्रमण) साहित्य	नेपाली साहित्यकोश २०५५	
२४. जीवनी साहित्य	नेपाली साहित्यकोश २०५५	
२५. नेपाली साहित्यमा नारीवादी दृष्टिकोणको पदचाप	अस्मिता	वर्ष १२, अङ्क ५०, २०५६

२.४.२ भिक्टर प्रधानको समालोचना यात्राको चरण विभाजन

वि.सं. २०३१ देखि सार्वजनिक समालोचना लेखनलाई अगाडि बढाएका भिक्टर प्रधानका समालोचनात्मक पुस्तक, कार्यपत्र तथा गोष्ठीपत्र तथा लेखहरूलाई हेर्दा कुनै एउटा विधा सिद्धान्त वा विचारबाट मात्र उनको समालोचकीयता अनुप्राणित भएको पाइँदैन । उनमा साहित्यका बहुविध विधालाई तिनका सैद्धान्तिक विधि तथा सौन्दर्यका कसीमा घोट्टेर वास्तविक मूल्यको अङ्कन गर्ने सामर्थ्य पाइन्छ । अतः उनका समालोचना पनि एकै समयको लेखनीमा पनि बहुपक्षलाई समेटिएका वा फरक फरक प्रकार र पद्धतिका पाइन्छन् । यस कुराबाट निश्चित समयको लेखन तथा प्रवृत्तिका आधारमा प्रधानको समालोचनाको चरण विभाजन गर्ने कार्यधेरै जटिल बन्न जान्छ । फेरि चार दशकभन्दा लामो उनको समालोचनाकारितालाई एकै ठाउँमा वा चरण नछुट्याइ राख्नु भनेको पनि वास्तविक अनुसन्धानात्मक कार्य नहुने देखिन्छ । यस्ता समस्यालाई मध्य नजर गर्ने आधार उनको लेखनको गति बन्न सक्छ । निश्चित समय अवधिमा उनका समालोचनात्मक पुस्तकाकार कृति प्रकाशित हुनु अनि त्यसको अगाडि र पछाडिको लामो समय पुस्तक प्रकाशनको दृष्टिले शून्य बन्नुले चरण विभाजन गर्ने यो आधारलाई सार्थकतापूर्ण पनि बनाउछ । त्यसैले प्रस्तुत शोध कार्यमा प्रधानको समालोचना यात्राको चरण विभाजन गर्दा समालोचनात्मक पुस्तक प्रकाशन पूर्वको समय, पुस्तक प्रकाशनको समय र पुस्तक प्रकाशन पछिको समय गरी तिन खण्डमा विभाजन गरिएको छ । ती खण्डहरूलाई चरणको रूपमा देखाउदा प्रथम, द्वितीय र तृतीय चरण भनिएको छ । यद्यपि उनको समालोचना यात्रा बारेको यो विभाजव अन्तिम र निर्विकल्प विभाजन भने होइन । वर्तमान समयमा समेत साहित्यिक लेखन, समालोचनात्मक लेखन, सम्पादन जस्ता कार्यमा क्रियाशील उनको

समालोचना सम्बन्धीको भावी योगदानले यस यात्रा, चरण तथा चरण निर्माणको आधारलाई अझ स्पष्ट र अझ वस्तुगत बनाउने छ । उनको समालोचना लेखनको आजसम्मको यात्राका चरण र ती चरणमा देखिएका प्रवृत्तिलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

१. प्रथम चरण (सुरुदेखि वि.सं. २०४३) र चरणगत प्रवृत्तिहरू

भिकटर प्रधानको समालोचना यात्राको पहिलो चरण समालोचनामा प्रवेशदेखि वि.सं. २०४३ सम्म फैलिएको छ । यस समयमा प्रधानले आफ्ना समालोचनात्मक रचनाहरूलाई फुटकर रूपमा संचय, हिमलोक, रूपरेखा, वाङ्मय, गोरखापत्र जस्ता पत्र पत्रिकाहरूमार्फत सार्वजनिक गरेका छन् । छोटो तथा मध्यम आयामका भने छैनन् । समालोचनाको विषयवस्तुको गहिराइमा पुगेर बुझ्न सक्ने क्षमता तथा त्यसलाई सामान्यीकरण गरी तथ्य सङ्गत, विश्वसनीय र सुस्पष्ट रूपमा समालोचनात्मक लेखकृति बनाएर प्रस्तुति गर्ने सामर्थ्यलाई हेर्दा यो चरणका समालोचनामा केटौलेपन देखिदैन । उनको प्रथम प्रकाशित समालोचनात्मक लेख नै पर्याप्त बौद्धिकता र परिपक्वताले युक्त देखिन्छ । यसो भए तापनि समालोचना लेखनको आरम्भ कालीन रचना हुनु, पुस्तकाकार रूपमा समालोचनात्मक ग्रन्थ प्रकाशन नहुनु, करिब १२ वर्षको अवधिमा परिमाणात्मक रूपमा पनि १०-१२ वटा मात्र लेख सार्वजनिक हुनु जस्ता कारणले उनको यो चरण प्रारम्भिक वा आरम्भ मात्रको कालका रूपमा परिचित छ । यस अवधिका उनका समालोचनात्मक प्रवृत्ति वा चरणगत प्रवृत्ति भने निकै रहेका छन् । उनका यस्ता प्रवृत्तिलाई तलका अनुच्छेदहरूमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

भिकटर प्रधानको समालोचनाको यात्रामा प्रथम चरणको मूल प्रवृत्तिका रूपमा साहित्यिक तथा सामाजिक ऐतिहासिकताको खोजी गरेको पाइन्छ । उनको यस्तो प्रवृत्तिका साहित्यिक इतिहासको खोजी गरिएका समालोचनामा साहित्यको ऐतिहासिक पद्धतिका कसीमा साहित्यिक कृतिको मूल्य जाँच्ने प्रयत्न गरिएको छ भने सामाजिक इतिहासको खोजी गरिएका समालोचनामा सम्बन्धित साहित्यिक कृतिले सम्बोधन गरेको समयको कृतिको समाज र वास्तविक मानवको समाजको सभ्यता, संस्कृति, चलन आदिको तादात्म्यतामा कृतिको मूल्य खोजेको पाइन्छ । उनका यस्ता समालोचनात्मक रचनाहरूमा *सुम्निमा उपन्यासभिन्न प्राचीन इतिहास*, *सुम्निमा इतिहासभिन्न मानव विज्ञान*, *मुनामदनका दुई प्रख्यात पद्मांश मेरो वैयक्तिकतामा कल्पना र सत्यको सामञ्जस्य: ऐतिहासिक उपन्यास*

एकादेशकी महारानीलाई ऐतिहासिक उपन्यास भन्ने भ्रम निवारण शीर्षकका लेख रहेका पाइन्छन् ।

प्रधानको प्रथम चरणको समालोचना लेखनको अर्को प्रवृत्तिका रूपमा कृतिपरकता रहेको पाइन्छ । उनले यस्तो प्रकारका समालोचनात्मक लेखमा समालोच्य सामग्रीको रूपमा कुनै साहित्यिक कृतिलाई चयन गरेर तिनका विशिष्ट पक्षको गहिराइमा पुगेर अध्ययन गर्ने काम गरेका छन् । एउटै कृतिलाई केन्द्रमा राखेर एक भन्दा बढी समालोचनात्मक संरचना प्रकाशन गर्ने कार्य पनि उनले यस अन्तर्गत गरेका छन् । उनका यस्तो प्रवृत्ति बोकेका समालोचनाहरूमा *सुम्निमा उपन्यास भित्रको प्राचीन इतिहास*, *सुम्निमा उपन्यासभित्र मानवीय इतिहास*, *मुनामदनका दुई प्रख्यात पद्यांश मेरो वैयक्तिकतामा*, *एकादेशकी महारानीलाई ऐतिहासिक उपन्यास भन्ने भ्रम निवारण* शीर्षकका लेख पर्दछन् ।

भिक्टर प्रधानको प्रथम चरणको समालोचनात्मक प्रवृत्ति अन्तर्गत नै साहित्येत्तर विषयमा समालोचनात्मक दृष्टिको प्रक्षेपण पनि गर्दछ । उनले यस्ता समालोचनात्मक लेखमा समाज र सामाजिक, शैक्षिक पद्धतिको निर्माण गर्ने सन्दर्भमा विभिन्न पक्षको प्रभाव तिनका समस्या तथा समाधानको खोजी गर्ने काम गरेका छन् । उनका यस्ता समालोचनात्मक लेखमा स्तरीय पत्रकारिता र पत्रकारको दायित्व तथा अध्यापन कलाको विकासका निम्ति निरीक्षण अध्ययन शीर्षकको समालोचनात्मक लेख पर्दछन् ।

भिक्टर प्रधानको प्रथम चरणको समालोचना लेखनको अर्को प्रवृत्तिमा प्रभावपरक समालोचना लेखन पर्दछ । उनले यस्ता समालोचनामा कृतिले स्थापना गरेको कलात्मक तथा परम्परित मूल्यको उपस्थापन भन्दा पनि कृति वा विषय प्रतिको आफ्नो वैयक्तिक दृष्टिकोण व्यक्तगर्ने काम गरेका छन् । यसको उदाहरणका रूपमा *मुनामदनका दुई प्रख्यात पद्यांश मेरो वैयक्तिकतामा* शीर्षकको लेखलाई लिन सकिन्छ ।

अन्तर्वातालाई साक्ष्यका रूपमा राखेर कुनै विषय वस्तु वा व्यक्तिमाथि समालोचना गर्ने प्रवृत्ति पनि भिक्टर प्रधानले यस चरणमा प्रस्तुत गरेका छन् । उनका यस्ता समालोचनामा कुनै विशिष्ट व्यक्तिसँग लिएको अन्तर्वातालाई जस्ताको तस्तै राख्ने र अन्त्यमा समालोचकको निष्कर्ष व्यक्त गर्ने प्रवृत्ति पाइन्छ । यसको उदाहरणका रूपमा भवानी भिक्षुसँगको कुराकानी पहिलो र दोस्रो चिन्तनलाई लिन सकिन्छ ।

भिक्टर प्रधानको पहिलो चरण परिमाणात्मक योगदानका दृष्टिले ठिक्कैको मात्र देखिए तापनि गुणात्मक उचाइलाई बोकेको चरणका रूपमा रहेको पाइन्छ । लेखनको सुरुदेखि नै विषयवस्तुप्रतिको गम्भीर र सूक्ष्म दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्न सक्ने लेखकको सामर्थ्य सहित देखापरेको यस चरणमा विषयगत विविधता आएको देखिन्छ । समालोचना लेखनको संरचनागत सचेतताको भने यस चरणमा त्यति प्रयोग भएको पाइँदैन साथै यस चरणका प्रधानका सबै रचना फुटकरमा नै सीमित भएका पाइन्छन् ।

२. द्वितीय चरण (वि.सं. २०४४-२०५७) र चरणगत प्रवृत्तिहरू

समालोचक भिक्टर प्रधानको समालोचना यात्राको दोस्रो चरण वि.सं. २०४४ देखि वि.सं. २०५७ सम्मका १३ वर्षमा फैलिएको छ । उमेरको ऊर्जा, विषयवस्तुप्रतिको गम्भीरता, लेखनको प्रकारगत तथा परिमाणात्मक आधिक्यजस्ता धेरै दृष्टिबाट हेर्दा प्रधानको समालोचना लेखनको यो चरण धेरै उर्वर र मूल्यवान रहेको छ । यस चरणका समालोचक प्रधानका तिनवटा पुस्तकाकार कृति, दुई वटा गोष्ठी पत्र तथा तेह्र वटा फुटकर समालोचनात्मक लेखहरू प्रकाशित भएका पाइन्छन् । समालोचना लेखनको पहिलो चरणमा नै बौद्धिक वैचारिक परिपक्वता प्रदर्शन गरिसकेका समालोचक प्रधानले यस चरणमा आएर अघिल्लो चरणमा देखाएका प्रायः प्रवृत्तिलाई अभि परिपक्वताका साथ प्रस्तुत गरेका छन् । गम्भीर विषयवस्तु र सन्दर्भ बोकेका फरक फरक क्षेत्रका तिन पुस्तक लेख्ने, प्रकाशन गर्ने सामर्थ्य र धैर्य पनि उनले यस चरणमा प्रदर्शन गरेका छन् । फरक फरक विषय, सन्दर्भ, सैद्धान्तिकी बोकेका प्रधानका यस चरणका समालोचनात्मक कृतिमा देखिएका प्रवृत्ति अर्थात् चरणगत प्रवृत्तिलाई तलका अनुच्छेदहरूमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

भिक्टर प्रधानको समालोचना यात्राको दोस्रो चरणकोमूल प्रवृत्तिका रूपमा पुस्तकाकार ग्रन्थ लेख्ने सामर्थ्यको प्रदर्शन गर्नु रहेको छ । उनको समग्र समालोचना यात्रालाई विशिष्ट बनाउने तथा विभिन्न चरण निर्माण गर्ने आधार पनि यही पुस्तक लेखनको कार्यले गरेको छ । उनले यस समयमा भिन्न तिन पुस्तकाकार ग्रन्थहरू प्रकाशित गरेका छन् । यसमा उनको पहिलो पुस्तकाकार ग्रन्थका रूपमा **नेपाली जीवनी र आत्मकथाको सैद्धान्तिक तथा ऐतिहासिक विवेचना** (२०४४) रहेको छ । यस पुस्तकमा उनले जीवनीलेखन तथा आत्मकथालेखनको सिद्धान्त पक्षको विवेचना गर्ने र इतिहासलाई खोज्ने काम गरेका छन् । उनको दोस्रो पुस्तकाकार ग्रन्थका रूपमा **चिनिया साहित्यको**

दिग्दर्शन (२०५१) रहेको छ । यसमा उनले समग्र चिनको इतिहास समेतको आकलन गर्दै त्यस भाषा/साहित्यको वाङ्मयकालदेखि वर्तमान समय सम्मको बृहत् इतिहासलाई अत्यन्त साहस र मिहिनेतपूर्वक प्रस्तुत गरेका छन् । प्रधानको तेस्रो पुस्तकाकार ग्रन्थका रूपमा नेपाली नाटकमा सांस्कृतिक चेतना र अन्य सन्दर्भ (२०५७) रहेको छ । यसमा उनले सांस्कृतिक तथा समाजशास्त्रीय अध्ययनको पद्धति अँगालेर समालोचना ग्रन्थ लेख्ने काम गरेका छन् । प्रतिनिधि नेपाली नाटकको चयन गरी तिनको विश्लेषण गर्ने कार्य यसमा भएको छ ।

समालोचनालाई बालकेन्द्री बनाउने वा बाल साहित्यको समालोचना गर्ने प्रवृत्ति भिक्टर प्रधानको समालोचना यात्राको यस दोस्रो चरणमा प्रस्तुत भएको छ । बालकका रुचि, चाहना, आवश्यकता तथा समग्र मनोविज्ञानका पक्षमा गहिरो अभिरुचि राख्ने प्रधानले बालसाहित्य सम्बन्धी सङ्घ संस्थाहरूमा आबद्ध भई सक्रिय क्रियाशीलता देखाउने, बाल साहित्यको लेखन, सङ्कलन र सम्पादन गर्ने, बालसाहित्यको सैद्धान्तिकीलाई स्पष्टताका साथ बाहिर ल्याउने उनको सक्रियतासँगै बाल्य सामग्रीको समालोचना गर्ने प्रवृत्तिलाई पनि देखाएका हुन् । यस अन्तर्गत उनले बाल साहित्यको इतिहासलाई केलाउने, बाल साहित्यका विविध रूपहरूको सैद्धान्तिक विश्लेषण गर्ने, नेपाली साहित्यको स्वरूप र अवस्थाबारे विश्लेषण गर्ने तथा बालसाहित्यकारको साहित्यकारिता/रचनाकारिताबारे विश्लेषण गर्ने कार्य गरेका छन् । उनका यस्ता समालोचनाहरूमा नेपाली बाल साहित्यको परिप्रेक्ष्यमा बालकथाकार कृष्णप्रसाद पराजुली, बाल चित्रकथा र नेपाली बाल साहित्य, नेपाली कथ्यबालसाहित्यको स्वरूप जस्ता समालोचनाहरू पर्दछन् ।

भिक्टर प्रधानको यस चरणको प्रवृत्तिका रूपमा कृतिपरिचय लेखन पनि रहेको छ । कृतिका विश्लेषणात्मक अन्तर्यको खोजी गर्ने भन्दा पनि भर्खरै प्रकाशित भएका कृतिको समग्रतालाई र सम्बन्धित कृतिकारको सामान्य परिचयलाई समेट्ने यस्तो लेखन अन्तर्गत प्रधानले नेपाली साहित्यकारद्वारा लिखित तथा विदेशी साहित्यकारद्वारा लिखित कृतिलाई विषय बनाएका छन् । उनका यस्ता समालोचनाहरूमा *अर्को प्रहर, विश्वविमोहनका केही कविताहरू र जापानी लघुकथा* शीर्षकका समालोचना रहेका छन् ।

कृतिपरक समालोचना लेखन पनि प्रधानको समालोचना यात्राको दोस्रो चरणको प्रवृत्तिका रूपमा रहेको छ । पहिलो चरणको प्रवृत्तिकै पुनरावृत्तिका रूपमा रहेको यस्तो

लेखनमा उनले कृतिलाई केन्द्रमा राखेर त्यसका अन्तर्यको खोजी गरेका छन् । यस अन्तर्गतका उदाहरणका रूपमा उनका *जापानी लघुकथा, अन्धवेग नाटकको परिचयात्मक टिपोट* जस्ता समालोचनात्मक लेखलाई लिन सकिन्छ ।

दोस्रो चरणमा समालोचक भिक्टर प्रधानले विधासिद्धान्तपरक समालोचना लेखनको प्रवृत्तिलाई विशेष रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । समालोचना लेखनको पहिलो चरणमा नै आंशिक प्रवृत्तिका रूपमा विधा सिद्धान्तपरक समालोचना लेखने काम गरिसकेका प्रधानले यस चरणमा पुष्टि गरेका छन् । यस अन्तर्गत उनले साहित्यको विशेष सिद्धान्त पद्धतिको विश्लेषण गर्दै त्यसका कसीमा कृतिलाई विश्लेषण गर्ने कार्य गरेका छन् । उनका यस्ता समालोचनात्मक लेखमा नेपाली बालसाहित्यको परिप्रेक्ष्यमा बालकथाकार कृष्णप्रसाद पराजुली, बाल चित्रकार र नेपाली बालसाहित्य, नेपाली नाट्य मञ्चनको इतिहासमा आजको पदचाप, नेपाली कथ्य बालसाहित्यको स्वरूप, यात्रा (भ्रमण) साहित्य, जीवनी साहित्य जस्ता लेखहरू पर्दछन् ।

व्यक्तिलाई केन्द्रमा राखेर गरिने समालोचना व्यक्तिपरक समालोचना हो । समालोचक भिक्टर प्रधानले यस्तो प्रकारको समालोचकीय कर्म समालोचना यात्राको यस चरणमा गरेर आफ्नो प्रवृत्तिका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । उनले यस्तो समालोचनामा विशिष्ट स्रष्टा व्यक्तिलाई समालोच्य विषय बनाएर उक्त व्यक्तिको साहित्यिकताको अध्ययन विश्लेषण गरेका छन् । नेपाली बालसाहित्यको परिप्रेक्ष्यमा बालकथाकार कृष्णप्रसाद पराजुली शीर्षकको समालोचना उनको लेखनको यस्तो प्रकारको उदाहरणका रूपमा रहेको छ ।

आफ्नो समालोचना यात्राको दोस्रो चरणमा नारीवादी विषयलाई प्रस्तुत गरेर समालोचक भिक्टर प्रधानले अर्को प्रवृत्ति पनि देखाएका छन् । उनले यस्तो प्रवृत्ति अन्तर्गत सिङ्गो नेपाली साहित्यको इतिहासको सूक्ष्म अध्ययन गरी त्यसमा नारीवादको पक्षलाई हेर्ने काम गरेका छन् । यसको उदाहरणका रूपमा नेपाली साहित्यमा नारीवादी दृष्टिकोणको पदचाप शीर्षकको उनको लेखलाई लिन सकिन्छ । यसै चरणमा संयुक्त लेखनको पद्धति तथा नेपाली कथामा नारी मानसिकता सम्बन्धी दुई वटा ज्यादै महत्वपूर्ण गोष्ठी पत्र पनि उनले यसै चरणमा लेखेर सो सम्बन्धी प्रवृत्तिलाई पनि प्रस्तुत गरेका छन् ।

भिक्टर प्रधानको समालोचना यात्रामा दोस्रो चरण अत्यन्तै महत्पूर्ण चरणका रूपमा रहेको पाइन्छ । उनको आजसम्मको समग्र समालोचना लेखनको नेतृत्व र निर्धारण

गर्ने चरणको रूपमा रहेको यस समयमा उनले पुस्तकाकार ग्रन्थ, गोष्ठीपत्र तथा फुटकर समालोचना मार्फत आफ्नो समालोचना यात्रालाई गति दिएका छन् । पूर्व चरणका प्रवृत्तिको पुनरावृत्ति तथा अन्य नवप्रवृत्तिहरूलाई आत्मसात् गर्दै अगाडि बढेको समालोचक प्रधानको यस चरणमा प्रवृत्तिगत विविधता रहेका छन् ।

३. तृतीय चरण (वि.सं २०५८ देखि पछि) र चरणगत प्रवृत्ति

समालोचक भिक्टर प्रधानको समालोचना यात्राको तृतीय चरण वि.सं. २०५८ देखि वर्तमानसम्मको हो । प्रधानद्वारा लिखित पुस्तक **नेपाली नाटकमा सांस्कृतिक चेतना र अन्य सन्दर्भ** वि.सं. २०५७मा प्रकाशित भएपछि आएको शिथिलताका आधारमा यस चरणको निर्धारण गरिएको हो । यस अवधि वा चरणमा प्रधानका समालोचनात्मक क्षेत्रमा केवल दुई वटा गोष्ठीपत्र सार्वजनिक भएको पाइन्छ । तर यसो भन्दैमा विद्वान भिक्टर प्रधान लेखन र पठनको कार्यबाट नै विमुख भएका भने होइनन् । यस चरणमा उनले द्वितीय चरणको अन्त्यतिर आकर्षित भएको सांस्कृतिक अध्ययन सम्बन्धी क्षेत्रलाई एउटा गोष्ठी पत्रमा निरन्तरता दिएका छन् भने उनी पहिलो चरणको मध्य वा उत्तरार्धदेखि आकर्षित भएको बालसाहित्य सम्बन्धी क्षेत्रलाई निरन्तरता दिएका छन् । यी दुवै प्रवृत्ति उनको समालोचना लेखनका अधिल्ला चरणमा आत्मसात गरेका चरणका आवृत्तिका रूपमा रहेका छन् । त्यस बाहेक प्रवृत्तिलाई हेर्दा यिनले यस चरणको मृत्यु संस्कारको परम्परा र समयानुकूल परिवर्द्धनको आकाङ्क्षा शीर्षकको गोष्ठीपत्रमा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोणलाई आत्मसात गरेको, लेखनको साहित्यिक तथा समालोचनात्मक सैद्धान्तिकीलाई छोडेर कलाहीन विशुद्ध व्यावहारिकतातिर मोडिएको लेखनी प्रयोग गरेको पाइन्छ भने बालसाहित्यको सम्पादनमा सम्पादन कार्यको प्राविधिक तथा प्रकारगत पक्षमा व्यापक स्थान खर्च गर्दै बालसाहित्यको सम्पादनको पक्ष समेतलाई संयोजन गरेको पाइन्छ ।

भिक्टर प्रधानको समालोचना यात्राको यो अर्थात् तेस्रो चरण हासोन्मुख वा शिथिल चरणका रूपमा रहेको देखिन्छ । परिमाणात्मक दृष्टिले पनि ज्यादै न्यून मात्र समालोचनात्मक रचना प्रकाशित हुनु र गुणात्मक वा प्रवृत्तिगत दृष्टिले पनि खासै नवीनता नआउनु, पूर्व स्वपरम्परालाई निरन्तरता दिनु वरु पहिले भएको साहित्यिक मूल्य र समालोचनात्मक सैद्धान्तिकीबाट विशुद्ध व्यावहारिकतातिर मोडिनाले यी कुराको सङ्केत गर्दछन् । यस समयमा प्रधान पदीय जिम्बेदारीका हिसाबले साभा प्रकाशनजस्ता संस्थाका

उच्च ओहोदामा रहँदाको व्यस्तताले लेखनलाई केही प्रभाव पर्नु, समालोचना लेखनमा भन्दा कथालय, रुम टु रिड जस्ता संस्थामा रहेर सम्पादनको कार्यमा बढी व्यस्त रहनु, जीवनी इतिहास, भूगोल र संस्कृति जस्ता विषयमा आफ्नै पुस्तक प्रकाशनको तयारीमा लाग्नु जस्ता कारणले समालोचनको क्षेत्र उनका सन्दर्भमा कमजोर बन्न पुगेको देखिन्छ ।

२.५ निष्कर्ष

भिक्टर प्रधानको जीवनी र व्यक्तित्वको समग्र पक्षलाई हेर्दा उनी इतिहासदेखि नै छुट्टै अस्तित्व र पहिचान बनाएको काठमाडौंको प्रतिष्ठित प्रधान परिवारका सन्तानका रूपमा रहेका देखा पर्दछन् । शिक्षित विद्वान तथा राजनेता भुवनलाल प्रधानका छोराका रूपमा रहेका उनले बाल्यावस्थामा परिवारको आर्थिक सङ्क्रमण व्यहोर्नु परे तापनि समग्रमा सुखको जीवन बाँच्ने अवसर प्राप्त गरेको पाइन्छ । पूर्व प्राथमिक तहदेखिका कक्षादेखि विभिन्न स्कुल परिवर्तन गर्दै अध्ययन गर्ने अवसर पाएका उनले स्कुलमा प्राप्त गरेको बढी स्वतन्त्रताको उपभोग गर्दा एस.एल.सी., आइ.ए. तथा बि.ए. तहको अध्ययनमा कमजोर विद्यार्थीको हैसियत प्रदर्शन गरे । उनले स्नाकोत्तर तहमा भने प्रथम श्रेणीमा प्रथम स्थान प्राप्त गरी शैक्षिक अब्बलता देखाए । बबरमहलमा आफ्नै घर जग्गा भएका उनले वि.सं. २०२८ देखि विभिन्न संस्थामा रहेर जागिर गरे । यस्तै विभिन्न संलग्नता र व्यस्ततामा भिक्टर प्रधानको जीवन आज पर्यन्त व्यतीत भइरहेको छ ।

प्रधानको व्यक्तित्व उनकै जीवनीमा विविध आयामहरूले निर्माण गरेको छ । उच्च कुल घराना, उच्च शिक्षा आर्जन, उच्च बौद्धिकता तथा विभिन्न सङ्घ संस्थाको आवद्धबाट अनुभव प्राप्त गरेका उनले विभिन्न आयामका व्यक्तित्वको निर्माण गरेका छन् । सुन्दर बाह्य व्यक्तित्व रहेका उनले आन्तरिक बुद्धि र मेहनतले सम्पादन, समालोचना, साहित्य, अनुवाद, शिक्षण तथा सङ्गठनका क्षेत्रमा आफ्नो व्यक्तित्व निर्माण गरेका छन् ।

समालोचक भिक्टर प्रधान पिता पुर्खादेखिको बौद्धिक, अनुसन्धानात्मक पारिवारिक वातावरण प्राप्त गरेर बौद्धिक शैक्षिक अवसर प्राप्त गर्दै समालोचनाका क्षेत्रमा पनि प्रतिष्ठित बन्न पुगेका प्रतिभा सम्पन्न व्यक्तित्व हुन् । स्कुले विद्यार्थीको उमेरदेखि नै सिर्जनाका क्षेत्रमा कलम चलाउने अनि सैद्धान्तिक समालोचकीय ज्ञान प्राप्त गर्नु पूर्वदेखि नै कुनै विषयवस्तुप्रति आफ्नो दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्ने कार्य गर्दै औपचारिक रूपमा सार्वजनिक समालोचनात्मक यात्रा सुरु गरेका उनको समालोचना यात्रामा निरन्तरता दिएको समयले

आजसम्म आइपुग्दा चार दशकका वर्षहरू व्यतीत गरि सकेको छ । वर्तमानसम्म आइपुग्दा उनका समालोचनाका क्षेत्रका मात्र पनि तीनवटा महत्वपूर्ण पुस्तकाकार ग्रन्थहरू, चारवटा गोष्ठीपत्रहरू तथा दुई दर्जन बढी फुटकर समालोचनात्मक कृतिहरू सार्वजनिक भएका छन् । समालोचना यात्राको सुरुदेखि वर्तमानसम्म नै लेखनका विषय, प्रस्तुति ढाँचा आदिमा विविधता देखाउदै आएका उनका उल्लिखित कृतिको रचनाको गतिका आधारमा चरण विभाजन गर्न सक्ने अवस्था रहेको छ । यस आधारमा उनको समालोचना यात्रालाई ती चरणमा राखेर हेर्न सकिन्छ । यी तिन चरणमा पहिलो चरण वि.सं. २०४३ सम्म, दोस्रो चरण वि.सं. २०४४ देखि वि.सं. २०५७ सम्म र तेस्रो चरण वि.सं. २०५८ देखि वर्तमानसम्म फैलिएका छन् ।

तीनचरणमा विस्तारित भिक्टर प्रधानको समालोचना यात्राका प्रत्येक चरणमा कतिपय नवीनताका र कतिपय पुरानै गुणको आवृत्ति भएका प्रवृत्तिहरू रहेका पाइन्छन् । लेखनको सुरुदेखि वि.सं. २०४३ सम्म फैलिएको उनको समालोचना यात्राको पहिलो चरण सुरुवाती चरणका रूपमा रहेको भए तापनि बौद्धिक परिपक्वताले युक्त चरण हो । यस समयमा उनका समालोचनात्मक रचना फुटकर रूपमा मात्र प्रकाशित भएका छन् । यस बेलाका उनका समालोचनामा साहित्यिक तथा सामाजिक ऐतिहासिकताको खोजी गर्ने, कृतिपरकतालाई अपनाउने, साहित्येत्तर विषयवस्तुमा पनि समालोचनात्मक दृष्टि प्रक्षेपण गर्ने, प्रभावपरक समालोचना लेख्ने, अन्तर्वातालाई साक्ष्य राखेर दृष्टि प्रस्तुत गर्ने जस्ता प्रवृत्तिहरू पाइन्छन् । वि.सं. २०४४ देखि वि.सं. २०५७ सम्मको समय भिक्टर प्रधानको समालोचना यात्राको दोस्रो चरणको समय हो । यो समय नै उनको गुणात्मक र परिमाणात्मक दुवै दृष्टिले सबैभन्दा उर्वर समय पनि हो । यस समयमा उनले तिनवटा पुस्तकाकार कृति, दुई वटा गोष्ठीपत्र तथा एक दर्जन बढी फुटकर समालोचनात्मक कृति सार्वजनिक गरेका छन् । यस समयमा उनका समालोचनामा पुस्तकाकार ग्रन्थ निर्माण गर्ने सामर्थ्य र धैर्यको प्रदर्शन, बालकेन्द्री समालोचना लेखन, कृति परिचय लेखन, कृतिपरक समालोचना लेखन, विधा सिद्धान्तपरक समालोचना लेखन, व्यक्तिकेन्द्री समालोचना लेखन, नारीवादी समालोचना लेखन, सांस्कृतिक अध्ययन जस्ता प्रवृत्ति पाइन्छन् । वि.सं. २०५८ देखि वर्तमानसम्म फैलिएको भिक्टर प्रधानको समालोचना यात्राको तेस्रो चरण समालोचकीय कार्यको ह्रासोन्मुखताका रूपमा चिनिन पुगेको छ । ज्यादै थोरै

समालोचनात्मक सामग्री मात्र सार्वजनिक भएको यस समयमा उनले विशुद्ध व्यावहारिकताको लेखन तथा बालसाहित्यको सम्पादनको सैद्धान्तिकीलाई प्रस्तुत गरेका छन् ।

भिक्टर प्रधानको समालोचना यात्राले वर्तमानमा पनि निरन्तरता पाइ नै रहेको छ । उनका कतिपय समालोचनात्मक सामग्री प्रकाशित हुँदै छन् भने कतिपय प्रकाशित हुने क्रममा पनि छन् । उनको समालोचना यात्राको यो निरन्तरताले उनको तथा उनको समालोचना लेखनको बारेमा आगामी दिनमा हुने अध्ययन, अनुसन्धानलाई थप नयाँ सामग्री र खाका प्रदान गर्ने देखिन्छ ।

परिच्छेद तीन

भिक्टर प्रधानका पुस्तकाकार तथा फुटकर समालोचनाको विश्लेषण

३.१ विषय परिचय

समालोचक भिक्टर प्रधान विगत चार दशक अगाडिदेखि नेपाली समालोचनाका क्षेत्रमा क्रियाशील व्यक्तित्व हुन् । आजसम्म उनका पुस्तकाकार कृतिकारूपमा नेपाली जीवनी र आत्मकथाको सैद्धान्तिक तथा ऐतिहासिक विवेचना (२०४४), चिनिया साहित्यको दिग्दर्शन (२०५१), नेपाली नाटकमा सांस्कृतिक चेतना र अन्य सन्दर्भ (२०५७) तथा फुटकर रूपमा अढाइ दर्जन बढी समालोचना प्रकाशित भएका छन् । उनका फुटकर समालोचना कतिपय गोरखापत्र, मधुपर्क, वाङ्मय, अस्मिता जस्ता प्रतिष्ठित पत्रिकाहरूमा प्रकाशित भएका छन् भने कतिपय सम्पादित पुस्तकका लेखमा तथा गोष्ठीहरूमा कार्यपत्रका रूपमा सार्वजनिक भएका छन् । ती भिन्न समालोचनाले भिन्न विषयवस्तु र भिन्न सन्दर्भको विश्लेषण गरेका छन् । वि.सं. २०३१ देखि सुरु भएर अगाडि बढ्दै रहेको यो क्रममा प्रधानका जेजस्ता समालोचनात्मक कृति तथा लेखहरू प्रकाशित भएका छन् तिनको विश्लेषण प्रस्तुत अनुसन्धान पत्रको यस परिच्छेदमा गरिएको छ ।

३.२ नेपाली जीवनी तथा आत्मकथाको सैद्धान्तिक तथा ऐतिहासिक विवेचना कृतिको विश्लेषण

प्रस्तुत कृति समालोचक भिक्टर प्रधानको पहिलो समालोचनात्मक पुस्तकाकार कृति हो । यो वि.सं. २०४४ मा नेराप्रप्रबाट प्रकाशित भएको छ । ३४९ पृष्ठ लामो यस पुस्तकलाई तिनवटा परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ । ती तिन परिच्छेदलाई आवश्यकताअनुसार शीर्षक र उपशीर्षकमा विभाजन गरिएको छ । यसको अन्त्यमा अनुक्रमणिका, सन्दर्भसूची र शुद्धिपत्र पनि राखिएको छ ।

नेपाली साहित्यका जीवनी र आत्मकथा लेखन विधा नौलो भएकोले यस सम्बन्धी लक्षण ग्रन्थ उपलब्ध नभएको हुँदा जीवनी र आत्मकथा लेखने साहित्यकारहरूले आफूलाई सुविधा पर्ने रीति अनुरूप जीवनी र आत्मकथा लेखने गरेको कारणले नेपाली समीक्षकहरूको

पनि जीवनी र आत्मकथाको मूल्याङ्कनतर्फ सन्तोषजनक रूपमा सङ्लग्नता नदेखिएको अवस्थामा आउँदा साहित्यकार र समीक्षकहरूलाई परिष्कार र मूल्याङ्कन गर्नका लागि सघाउ पुग्ने छ भन्ने आधारमा यो पुस्तक लेखिएको कुरा यस पुस्तकको प्राक्कथनबाट बुझ्न सकिन्छ । जीवनी र आत्मकथा लेखन विधा विशिष्ट विधा भएकाले यी विधाहरूमा कलम चलाउने स्रष्टाहरूलाई एककिसिमको खाका तयार गर्न आधार मिल्ने हुँदा लेखनमा सरलता र सहजता हुने भएकोले यस विधामा कलम चलाउनेदेखि लिएर यो विधालाई विकसित तुल्याउन दरिलो खम्बाको रूपमा यो पुस्तक उपयोगी हुने कुरालाई नकार्न सकिँदैन ।

३.२.१ जीवनी र आत्मकथाको सैद्धान्तिक स्वरूपको सन्दर्भ

नेपाली जीवनी र आत्मकथाको सैद्धान्तिक तथा ऐतिहासिक विवेचना पुस्तकको पहिलो परिच्छेदमा जीवनी र आत्मकथाको सैद्धान्तिक स्वरूप दिइएको छ । यस परिच्छेदअन्तर्गतको उपशीर्षक *साहित्यमा नव्य गद्य विधाको रूपमा अन्य विधा* राखिएको छ । यसमा मानिसले भाषाका माध्यमबाट भाव सम्प्रेषण गर्न जानेदेखि नै साहित्यको निर्माण संभव भएकाले लिपिको आविष्कार नहुँदै कथ्य श्रव्य र दृश्य साहित्यका रूपमा साहित्यले आफ्नो अस्तित्व कायम राखेकोमा लिपिको विकासका साथै छापाखानाको विकास भएपछि साहित्यले आफ्नो क्षेत्र उर्वर बनाएको कुरा उल्लेख छ । जीवनी आत्मकथा, संस्मरण, यात्रा, वृत्तान्त, रोजनाम्जा, शब्दचित्र, विवरण, भेटवार्ता चिठ्ठी आदिलाई इतिहाससँग क्रस गराई कलमीद्वारा उब्जाइएको हाइब्रिड विधाको रूपमा लिँदै यिनै नयाँ विधालाई नव्य अर्थात् अन्य विधाको संज्ञा दिएको छ । नेपाली साहित्यको विकासलाई तालिकामार्फत् स्पष्ट रूपमा देखाइएको छ ।

जीवनी र आत्मकथाको सैद्धान्तिक स्वरूपको सन्दर्भ परिच्छेदको उपशीर्षक १.२ मा *अन्य विधा भन्ने माऊनाम दिनाको कारण* अन्तर्गत ती नव्य विधाका चार साभ्ना स्वरूपको चर्चा गरिएको छ । ती ४ साभ्ना स्वरूपहरू भोगयुक्त जीवन, आख्यानात्मकता, गद्यात्मकता विकासशील अवस्था हुन् । जीवनी, आत्मकथा, संस्मरण, रोजनाम्चा, यात्रा, विवरण, चिठ्ठी, भेटवार्ता अन्य विधाका उपविधाहरू इतिहास बनिस्केका भुक्तमानव जीवनमा आश्रित हुने हुनाले नै यिनीहरू अन्य विधा भन्ने माऊ नाम अन्तर्गत समावेश गरिएको कुरा उल्लेख छ । अन्यविधाका उपविधाहरू सबैमा रमरम आख्यानात्मकता हुनाले अन्य विधामा उपविधाहरूको स्वरूपले र यी सबै उपविधाहरू अहिलेको साहित्यको

परिप्रेक्षमा विकासशील अवस्थामा रहेको र छुट्टाछुट्टै अवस्थामा यिनीहरूको पूर्ण विकास नभएकोले अन्य विधाको माउ नामान्तर्गत समावेश गरिएको छ । यी उपविधाहरूका स्वरूप र प्रवृत्तिमा धेरै समानता र यी सबै विकासशील अवस्थामा नै यिनीहरूलाई एकै माउ नामभित्र सँगालेर साहित्यका अरू विकसित विधासँग तुल्य बनाइएको हो । यस उपशीर्षकमा विभिन्न तार्किक उदाहरण सहित अन्य विधाको अस्तित्व अखण्डित छ भन्ने पुष्टि गरिएको छ ।

उपशीर्षक १.३ मा *अन्यविधा भन्ने माऊ नाममा आपत्ति र स्वीकृति* मा अन्य विधाको अन्य शब्दलाई मिनी वा पारिभाषिक अर्थ प्रदान गरेर जीवनी, आत्मकथा, संस्मरण आदि विधाहरूको माऊ नामका अर्थमा प्रयोग गरिएकोले गद्य विधा कै सन्दर्भ अन्य विधालाई अर्थ्याउनु पर्ने कुरा उल्लेख छ । कालान्तरमा अन्य विधाका उपविधाहरूको पूर्ण साहित्यिक विकासबाट चाहिएको खण्डमा यिनीहरूलाई सगोलबाट छुट्ट्याई प्रत्येकलाई पूर्ण विधाको रूपमा प्रतिस्थापित गर्न आपत्ति नदेखिने कुरा उल्लेख छ । जीवनी जीवनचरित्र, जीवनी साहित्य, नव्य विधा वा गौण विधा भन्ने नामभन्दा अन्य विधा भन्ने नाम निरर्थक नभएको र आधुनिक लेखकहरूले यसलाई अन्य विधा भन्न बढी रुचाएको अनुभव प्रस्तुत गरिएको छ । यदि अन्य विधाभन्दा सर्वग्राह्य अर्को नाम भए नाम फेर्नमा सार्थकता रहने उल्लेख छ । लेखकहरूका दृष्टिमा नामका लागि अलमलिनुभन्दा अन्य विधा भन्ने नामलाई पारिभाषिक नाम दिएर अन्य साहित्यिक विधाको समकक्ष तुल्याउनु आवश्यक भएको ठहर प्रस्तुत गरिएको छ । अन्य विधालाई इतिहास र साहित्यको मध्यवर्ती साहित्यकला भएकोले केही साहित्यकार र केही इतिहासका अङ्ग प्रत्यङ्ग जोडी अन्य विधाकारहरूले अन्य विधालाई साहित्यिक प्राणदान दिने कुरा उल्लेख छ (पृ.७) ।

यस कृतिको १.५ मा अन्य विधाका दुई उपविधा (जीवनी र आत्मकथा) को स्वरूप निर्धारण गरिएको छ । जीवनी र आत्मकथाको स्वरूप निर्धारण गर्ने क्रममा यिनका वर्तमान मान्य मूलभूत स्वरूपको निर्धारण गरिएको छ । जीवनीको स्वरूप निर्धारण गर्नुभन्दा पहिले १.५.२ 'क' मा जीवनीको परिभाषा दिइएको छ । जसमा कुनै व्यक्ति विशेषले त्यस अवधिमा गरेको कार्यको वृत्तान्त नै जीवनी, जीवनचरित वा जीवनचरित्र हो भनिएको छ । यसरी जीवनीको परिभाषा दिएपछि १.५.२ को 'ख' मा स्वरूप दिइएको छ । 'ख' को अ मा चरित्रप्रधान आख्यानात्मकता दिइएको छ । जीवनीकारले आफ्नो चरित्रनायकको जीवनका

घटनाहरू के कसरी सजाउने वा प्रस्तुत गर्ने भन्ने योजनाका साथ जीवनी लेख्ने र नायकको सिङ्गो जीवनीलाई समेट्न पाउने भएकाले अन्य विधाका उपविधाहरूभन्दा प्रबल रहेको उल्लेख छ (पृ. २७) ।

पुस्तकको 'ख' को आ मा जीवनी नायकप्रति जीवनीकारको इतिहासपरक तटस्थता राखी त्यस कै १ मा "जीवनी नायकप्रति जीवनीकारको निष्पक्षता" राखिएको छ । जीवनीकार इतिहासकार जस्तै निष्पक्ष रहनुपर्छ, आफ्नो मतस्थपनाको लागि उद्देश्यले जीवनीकारले जीवनीको रचना गर्ने धृष्टता गर्नु हुन्न न त जीवनीलाई कुनै मत प्रचारको माध्यम नै बनाउनु हुन्छ, भन्दै वस्तुगत र संयमपूर्ण तटस्थतामाथि जोड दिइएको छ । '२' मा "जीवनी विधामा सामग्री सङ्कलन र त्यसको शोध" राखिएको छ । जीवनीकारले जीवनी नायकको जीवनी लेख्नको लागि आवश्यक सामग्री र शोध तयार गर्नुपर्ने र जीवनीकारले प्राप्त सामग्रीप्रति आवश्यक स्नेह र घृणाले रहित भई वस्तुगत तटस्थता अङ्गाल्दै भरसक सत्यको नजिक पुग्ने चेष्टाको साथ यथासम्भव सत्य मिश्रित कल्पनाद्वारा जीवनी रचना गर्नुपर्ने हुन्छ भन्ने कुरा उल्लेख छ ।

यसै परिच्छेदको १.४ मा *इतिहास र साहित्यका सङ्घारमा अन्य विधा* को उपशीर्षक १.४ अन्तर्गत इतिहास र अन्य विधाको बारेमा तुलनात्मक भेद देखाएको छ । अन्य विधा व्यक्ति मान्छेको भुक्तजीवन वा पूर्णघटित घटना आदिमा आधारित हुने हुँदा इतिहाससँग यसको नजिकको सम्बन्ध रहन्छ तर इतिहासमा पनि विविध घटना र व्यक्तित्वका जीवनको वर्णन हुन्छ । त्यसैले अन्य विधि साहित्यको कुनै पद हो अथवा शुद्ध इतिहास हो भन्ने विषय निर्धारण कै सीमित खिचातानी हुन्छ तर इतिहासले साहित्यलाई वीर्य दिने तर साहित्यलाई आफ्ना कृतिका पितृरूपी इतिहासलाई अङ्गुली निर्देश गर्नुपर्ने करकाप नपर्ने हुँदा इतिहासमा लुप्त हुने यथार्थता प्रष्ट्याउँदै अनेक साहित्यकारका इतिहासमूलक विषयवस्तु समेटिएका विभिन्न उदाहरण दिँदै साहित्यको पिताको रूपमा इतिहासलाई लिएका छन् ।

मानव जीवनका विविध पक्षलाई प्रकाश पार्ने क्रममा इतिहासभन्दा साहित्य सक्षम हुने र इतिहासले सिङ्गो समाजको प्रवृत्ति, धारणा, कार्य घटना र परिस्थिति जस्ता व्यापक विषय सामग्रीलाई ओगट्दछ भने साहित्यले व्यापक सामग्रीमध्ये सानो छेस्को, कुनै कुनै युगको एउटा क्षण र त्यस क्षणसम्म कुनै एउटा समाजमा बाँचेको एउटा व्यक्ति, व्यक्ति

समूहको प्रवृत्ति, धारणा कार्य, घटना र परिस्थितिलाई लिन्छ । यसैगरी अन्य विधामा अंशत इतिहास भए पनि यो इतिहासभन्दा बढी साहित्य नै हुने कुरालाई औल्याइएको छ ।

पच्छेदको १.४.२ साहित्य र अन्य विधाअन्तर्गतको बारेमा प्रकाश पारिएको छ । इतिहासले जस्तो युग जाति वा समाजको स्थूल प्रस्तुतीकरण मात्र नगरी साहित्यले जस्तै अन्य विधाले व्यक्ति मानव वा घटनालाई यथार्थता र सूक्ष्मताका साथ केलाउने हुँदा अन्य विधा इतिहासभन्दा केही भिन्न साहित्यमुखी रचना भएको कुरा खुलाइएको छ । सबै साहित्यका मुलभूत विधाहरूलाई विविध शैली प्रदान गरेर यसले साहित्यमा आफ्नो अस्तित्व कायम गरेको छ । यसको प्रयोग र स्थल असाहित्यिक क्षेत्रमा रहे पनि अब साहित्यिक फाँटमा रहेको कुरा उल्लेख छ (पृ.१९-२०)।

यस पुस्तकको १.५.२ मा जीवनीअन्तर्गत पनि 'ख'को (३) मा “जीवनी नायक र जीवनीकारका प्रस्तुतीकरणमा संयम” राखिएको छ । जसअन्तर्गत यदि समयकालीन व्यक्तिको जीवनी लेखिन्छ भने आफूसँगको परिचित व्यक्तिको संबद्धतालाई जोड दिनु हुँदैन, त्यसो गरेमा जीवनीले संस्मरणको रूप लिन पुग्छ । त्यसैले 'वर्ण्य पात्र' सँग सम्बद्ध जीवनीकारले आफ्नो जीवनीका खासखास महत्त्वपूर्ण अंशहरूमात्र प्रस्तुत गर्न स्वयं नियन्त्रित हुनु आवश्यक छ भनी उल्लेख गरिएको छ । यसको इ. खण्डमा जीवनी नायकको व्यक्तित्व: विख्यात्, अप्रख्यात् र कुख्यात् राखिएको छ । यसअन्तर्गत अप्रख्यात्, विख्यात् र कुख्यात् तीनै किसिमका मानिसको जीवनी लेख्न सकिने कुरा उल्लेख छ । यी तीनै किसिमका मानिसहरूको जीवनी लेख्दा उसको कुख्यातिलाई दबाउने वा हेय दृष्टिले प्रस्तुत गर्न नहुने कुरा उल्लेख छ । इ. को “नायकका जीवनका वास्तविक घटनाहरूको समानुपातिक आख्यानात्मक प्रस्तुतीकरण अन्तर्गत i. मा “जीवनको वास्तविक प्रारम्भ विन्दु: चरित्रनायकको जन्मघटना” उपशीर्षक राखिएको छ । यसमा चरित्र नायकको जन्मको चित्रण हुनुपर्ने, नायकको जन्मथलो, भौगोलिक, ऐतिहासिक र प्राकृतिक स्थितिको चित्ताकर्षण र मिठोको साथै छोटो दृश्य जीवनको आरम्भिक चित्र बनाउनु पर्ने कुरा उल्लेख छ । चरित्रनायक बाल्यावस्थादेखि मृत्युसम्म जुन परिवेशमा हुर्के बढेको हो त्यस आयुवृद्धि क्रममा जीवन चरित्रको रचना गरेर कसरी त्यस व्यक्तिको निर्माण भयो र कसरी उसलाई ख्याति प्राप्त भयो भन्ने कुरा विश्वासनीय पाराले पुष्टि गरिनु आवश्यक छ । ii. मा “वास्तविक जीवनघटनाको समानुपातिक प्रस्तुतीकरण” रहेको छ । यसमा जीवनी लेख्दा घटनाहरू वा

जीवनी लेखनका बुँदाहरूको समानुपातिक ढंगले गरिनुपर्छ । जीवनीनायकको जन्म बाल्यकाल, यौवनकाल र उसका कार्यकलाप प्रवृत्ति जे जति बुँदाहरूमा जीवनीको विभाजन गरिन्छ ती बुँदाहरूले सामान्यतया लगभग समानुपातिक स्थान पाउन आवश्यक छ । अनुपातिक क्रमबाट जीवनमा स्वतः एकप्रकारको वास्तविक भोगाइका माध्यमबाट उब्जने सौन्दर्य सञ्चारचाहिँ हुन्छ । iii. मा “जीवनीको अन्तः चरित्र नायकको मृत्यु” राखिएको छ । जन्म र मृत्यु जीवनका सीमास्तम्भ भएकाले प्रारम्भ चरित्रनायकको जन्मघटनाबाट हुन्छ भने अन्त्य मृत्यु घटनाबाट हुन्छ । चरित्रनायकको जन्म घटना जस्तै चरित्रनायकको मृत्यु घटना पनि कोरा विवरणात्मक हुनु हुँदैन भने जीवनीनायकको मृत्यु अन्तिम सीमा माने पनि मृत्यु पछि उसको लास, शवयात्रा, दाहसंस्कार र आफन्तको विलापको चित्रण गर्न सकिने कुरालाई भुवनलाल प्रधानको सहिद शुक्र मा शुक्रराजलाई फाँसी दिइसकेपछि उनको लासमाथि भएको अत्याचार र आपद-विपदको चित्रण गरिएको उल्लेख छ (पृ. २९) ।

पुस्तकको उ. खण्डमा “कथोपकथनको न्यूनता” राखिएको छ । जीवनीमा वर्णनको निरसता हटाउन संवादको सानोतिनो प्रयोग, चरित्रनायकको सम्पर्क भएका व्यक्तिका स्मरणपटमा अङ्कित वर्ण्य पात्रका घतलाग्दा जवाफ, प्रश्न, तर्कवितर्क, वादविवाद जस्ता कुरालाई कथोपकथनको रूप प्रदान गर्न सकिने तर अत्यधिक कथोपकथन जीवनीमा आवश्यक नभएको कुरा उल्लेख छ । त्यस्तै वार्तालाप शैलीमा सिङ्गो जीवनचरित्र प्रस्तुत गर्नु वा जीवनको कुनै ठुलो अंश प्रस्तुत गर्न जीवनी साहित्यको निम्ति अनुपयुक्त भएको कुरा उल्लेख छ ।

ऊ. खण्डमा ‘नायकको तत्कालीन सामाजिक पृष्ठभूमि वा वातावरणको पुननिर्माण’ राखिएको छ । जीवनीकारले वर्ण्य चरित्रको जीवनीको चरित्र प्रस्तुत गर्न र चरित्रलाई स्पष्ट एवं प्रभावकारी बनाउन पृष्ठभूमिका निम्ति ऊसँग सम्बद्ध तात्कालिक बाह्य सांसारिक वातावरण वा पृष्ठभूमिको पुनः निर्माण गर्नुपर्ने कुरा उल्लेख छ । ए. मा जीवनी नायकको आन्तरिक चित्रणको बारेमा प्रकाश पारिएको छ । जसमा जीवनीनायकको जीवनका गतिविधिहरूलाई यथावत तर कलाकारिताको साथ चित्रण गरेर जीवनीनायकको धारणा वा दर्शनलाई उदाङ्ग्याउन समर्थ हुनु जीवनी लेखनको सफलता ठहर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

पहिलो परिच्छेदको उपशीर्षक १.५.३ मा 'आत्मकथा' राखिएको छ, यस कै 'क' अन्तर्गत आत्मकथाको अर्थ रा यसका पर्यायवाची नाम दिइएको छ । साहित्यमा आत्मकथाको परिचय दिँदै "साहित्यमा आत्मकथा भन्नाले सामान्यतया लेखकले उत्तम वा प्रथम पुरुष शैलीमा आफ्नो जीवन वृत्तान्त लेखेको रचना भन्ने बुझिन्छ ।" भन्दै साहित्य क्षेत्रमा पनि नाम चलेका अन्य विधाका उपविधाहरूमध्ये आत्मकथा पनि भएको कुरा उल्लेख छ । यसका पर्यायवाची शब्दहरू आत्मचरित, आत्मचरित्र, आत्मजीवनी र आत्मकहानी सबैलाई आत्मकथा कै पर्यायवाची नामको रूपमा लिइएको कुरालाई हिन्दी साहित्यकोषबाट फुटनोट हालिएको छ । यसकै ख. अन्तर्गत "आत्मकथा लेखनकालागि प्रेरणा र उपयुक्त समय" राखिएको छ । यस प्रसङ्गमा विभिन्न माध्यमबाट विषयवस्तु लिई फुटनोट दिँदै शीर्षककेन्द्री उत्तर खोजिएको छ । अन्तिम मत लेखक कै दिँदै आत्मकथा लेखनको लागि उपयुक्त समय बुढेसकाललाई लिँदै वृद्धकालीन नरमाइलो फुर्सतलाई आत्मकथा लेखनका लागि उचित प्रेरणा स्रोतका रूपमा लिइएको छ ।

यसको १.५.३ को 'ग' अन्तर्गत आत्मकथाको स्वरूप राखिएको छ । यसकै 'अ' मा लेखकीय चरित्रप्रधान आख्यानात्मकता राखिएको छ । आत्मकथामा आफ्नै जीवनको इतिवृत्त हुने भएकाले लेखकीय चरित्र आत्मकथाकेन्द्री हुन्छ । आत्मकथाको जीवनलाई प्रभावित सञ्चालित वा नियन्त्रित पार्ने ऐतिहासिक घटना र परिस्थिति कै रूपका आत्मकथामा हुन्छ । आफ्नो विगत जीवनलाई जसरी हुन्छ । सुरुमा चित्रण बुनोटमा प्रस्तुत गर्ने सदिच्छा प्रत्येक सचेत आत्मकथाकारमा हुने भएकोले आत्मकथामा आख्यानात्मकताको आभास हुने कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

यसै गरी १.५.३ को 'आ' मा "आत्मकथाकारमा यथार्थमूलक तटस्थताको आवश्यकता" राखिएको छ । आफ्नो बारेमा आफूलाईभन्दा बढी अरू कसैलाई पनि थाहा नहुने हुँदा आफ्नो जीवनको सबैभन्दा भरपर्दो साक्षी आफूभन्दा अरू नहुने हुनाले आत्मकथा बढी तथ्यपूर्ण हुन्छ । त्यसैले आत्मकथाकारले आत्मकथामा स्वीकारेका वा वर्णन गरेका कुरामा साधारणतया मानिसहरू बढी विश्वास गर्छन्, त्यसैले आत्मकथाकार यथार्थप्रति निष्पक्ष वा तटस्थ रहनुपर्दछ, तर वास्तविकतामा विविध कारणले तटस्थतामा विचलन आउने कुरा उल्लेख छ । यसको ii. मा आत्मकथाका यथार्थमूलक तटस्थताबाट विचलित हुने सामान्य स्थलहरूमा आत्मश्लाघा वा आत्मसङ्कोच, सामाजिक नैतिकताको पर्दा, समयको

दूरी, आत्मकथाको भुकाउअनुसार घटना र धारणाको अङ्कन र आत्मकथाकारका समकालीन व्यक्तिहरूको भय प्रमुख रहेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । iii.मा सामग्री चयन स्मृतिपट र दैनिकी मानिएको छ । त्यसपछि चिठी, चपेटा, लिखित संस्मरण, लिखित यात्रा-वृतान्त र आफ्ना अन्य मिनि टिपोटलाई लिइएको छ । आत्मकथामा कुनै घटनाप्रति आत्मकथाकारको आत्मपरक विचार व्यक्त हुने हुँदा घटनाप्रति आत्मपरक व्याख्या र दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्न स्वतन्त्र भए पनि घटनाप्रति आत्मपरक व्याख्या र दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्न स्वतन्त्र भए पनि घटनाको वस्तुगत र इतिहासमूलक पक्षमा भने तथ्यात्मकताको जाँच गर्नु आवश्यक भएको कुरा उल्लेख छ ।

१.५.३ को 'ग' को 'इ' मा "आत्मकथाको नायकको व्यक्तित्व" राखिएको छ । यसमा आत्मकथाको व्यक्तित्व विख्यात, कुख्यात तथा अप्रख्यात (जीवनी जस्तै) हुनसक्ने तर आत्मकथा नायकसँग लेखनकला हुन आवश्यक रहेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । जसअनुसार जीवनका अधिकांश घटनाहरू क्रमबद्ध इतिहासका रूपमा लेखेर वा स्फूट लेखहरू अभिव्यक्त जीवनका स्फूट घटनाहरूलाई सङ्कलित गरेर आत्मकथा लेख्न सकिने कुरा उल्लेख छ । १.५.३ को ग. को ई. मा आत्मकथाका किसिम दिइएको छ । जसअनुसार जीवनका अधिकांश घटनाहरू क्रमबद्ध इतिहासका रूपमा लेखेर वा स्फूट लेखहरू अभिव्यक्त जीवनका स्फूट घटनाहरूलाई सङ्कलित गरेर आत्मकथा लेख्न सकिने कुरा उल्लेख छ ।

माथि उल्लिखित आत्मकथाका दुई भेद दिइएको छ, तापनि पहिलोलाई जीवनीसँग नजिक मानिएको छ । अर्कोलाई वास्तवमा आत्मसात् संस्मरणादिको सङ्कलन मात्र हो भनी नियाल्नु पर्ने हुन्छ, भन्दै आफ्नो स्पष्ट मत विचार वा निष्कर्ष नदिई टुङ्ग्याइएकोले गर्दा पाठकहरूको लागि उपर्युक्त स्थानमा अस्पष्टताको आभाष हुन्छ ।

पुस्तकको "आत्मकथाको लिपिकार नायक स्वयं वा अन्य" उपशीर्षकमा "आत्मकथाको स्वरूप" राखिएको छ । सामान्यतया आत्मकथा भनेको नै आफ्नो जीवनी भएकोले आत्मकथानायक स्वयंद्वारा आलेखित आफ्नो जीवनीलाई नै वस्तुतः आत्मकथा भनिन्त भने आत्मकथाको नायक र लेखक सधैं एकै व्यक्ति हुन्छ, यो आत्मकथाको प्रमुख र सम्भाव्य स्वरूप हो भन्ने भनाइबाट आत्मकथाको सर्वमान्य रूपको बारेमा थाहा हुन आउँछ, भने आत्मकथाको नायक विभिन्न कारणले असक्त भएको खण्डमा लेखकद्वारा लेखाउन सकिने तर त्यस्ता आलेखनकारलाई सम्पादकको संज्ञा दिन उपर्युक्त हुने कुरा उल्लेख छ ।

पुस्तकको 'अ' को 'आ' मा आत्मकथाको शैलीको चर्चा गरिएको छ । यसमा आत्मकथा सधैं उत्तम पुरुष शैलीमा लेखिने कुरा उल्लेख छ । यस शैलीलाई आत्मकथात्मक, आत्मचरित्रात्मक, आत्मकथात्मक वा आत्मवाची शैली पनि भनिन्छ । कतै आत्मकथा तृतीय पुरुष शैलीमा लेखिन्छ यदि तृतीय पुरुष शैलीको प्रयोग भयो भने त्यस रचनाले आत्मकथाको स्वरूप त्यागेर जीवनीको रूप आत्मकपरकतासम्म फैलिने कुरा उल्लेख छ ।

परिच्छेद १ को १.६ उपशीर्षकमा विभिन्न साहित्यिक विधासित जीवनी र आत्मकथा तुलनाको १.६.१ मा अन्य विधामा विभिन्न (संस्मरण, शब्दचित्र, रोजनाम्चा, यात्रावृत्तान्त) उपविधासित जीवनी र आत्मकथाको तुलना दिइएको छ । १.६.२ मा साहित्यको मूलभूत विधा (उपन्यास, कथा, नाटक, कविता र निबन्ध) हरूसित जीवनी र आत्मकथाको तुलना गरिएको छ ।

३.२.२ नेपालीका जीवनी तथा आत्मकथाको विश्लेषणात्मक परिचय खण्डको सन्दर्भ

पुस्तकको परिच्छेद दुईमा नेपालीका जीवनी तथा आत्मकथाको विश्लेषणात्मक परिचय दिइएको छ । यसमा २०४० सम्म पुस्तकालयमा प्रकाशित नेपाली भाषाका जीवनी तथा आत्मकथाको विश्लेषणात्मक परिचय प्रकाशनका तिथिका क्रममा प्रस्तुत गरिएको छ । लेखनकाल र प्रकाशनकालविच धेरै समयको अन्तर भएका कृतिहरूको परिचयचाहिँ रचनाकालकै आधारमा अगाडि दिइएको छ । २.२ नेपालीका जीवनीको विश्लेषणात्मक परिचयअन्तर्गत वि.सं. १८०१ देखि २०४० सालसम्म नेपाली साहित्यमा लेखिएको जीवनीको छोटो मिठो प्रस्तुति गरिएको छ । लेखकको नाम र लेख अज्ञात नभएका जीवनीको नाम र लेखनकालको साथै जीवनको छोटो सार प्रस्तुत गरिएको छ । साहित्यिक जीवनी र नेपालीका जीवनी साहित्यमा विशेष उल्लेख्य कृतिको लामो विवेचना गरिएको छ जसमा पाठकको लागि जीवनीको विकासक्रम र जीवनी कृतिको दर्जामा राख्न सकिन्छ । २.३ मा नेपालीका आत्मकथा ग्रन्थको कालक्रमिक विवरणको प्रस्तुतिले गर्दा आत्मकथाको ऐतिहासिक जानकारी सहज भएको छ ।

३.२.३ नेपालीका जीवनी र आत्मकथाको मूल्याङ्कनको सन्दर्भ

प्रस्तुत पुस्तकको परिच्छेद तिनमा नेपालीका जीवनी र आत्मकथाको मूल्याङ्कन दिइएको छ । ३.१ मा नेपालीको जीवनी साहित्यको मूल्याङ्कनअन्तर्गत र नेपालीको जीवनी

साहित्यको प्रारूप साहित्यतिर वाङ्मयकाल र जीवनी साहित्यमा जीवनी साहित्य र नेपाली साहित्यका प्राथमिककाल र जीवनीको विधा दिइएको छ । ३.१.२ मा नेपाली जीवनी साहित्य र माध्यमिककालमा यसको स्थितिअन्तर्गत नेपाली जीवनी साहित्यको आरम्भ माध्यमिककाल नेपाली जीवनी साहित्यको स्थितिको चर्चा गरिएको छ । ३.१.३ को आधुनिक कालको थालनी आधुनिककालमा नेपाली जीवनी साहित्यको स्थितिको चर्चा गरिएको छ ।

परिच्छेद ३.२ मा नेपाली आत्मकथा साहित्यको मूल्याङ्कन दिइएको छ । ३.२.१ मा आत्मकथाको प्राचीन प्रारूप प्राप्तिको असम्भावना राखिएको छ । किनकि लौकिक जीवनीमा कथिने आत्मकथात्मक रूप प्रायः एकै प्रस्ताव वा वक्तामा बढी सीमित हुने गर्छ । कसैले आफ्ना जीवनका रोमाञ्चक घटना आत्मकथात्मक शैलीमा सुनाएपछि कालान्तरमा एकादेशको रूप लिनपुग्छ । त्यसैले साहित्यको निमित्त त्यति उपयुक्त मानिँदैन । त्यसैले लोकसाहित्यमा आत्मकथात्मक प्रारूपको बलियो परम्परा भेटाउन नितान्त कठिन हुने कुरा उल्लेख छ । कतिपय लोकगीतमा आत्मकथात्मक शैली पाइने तर ती गीतहरूमा घटनाको अविश्वसनीयताका कारणले ऐतिहासिकता नभएका र संभवत घटनामा आत्मकथात्मक गीत बनेको हुनसक्ने भएकोले बलियो आधार भेट्न नसकिने कुरा उल्लेख छ ।

पुस्तकको ३.२.२ मा नेपाली साहित्यको प्राथमिककालमा आत्मकथाको प्रारूप दिइएको छ । त्यसकालमा नेपाली साहित्यको प्राथमिक कालमा सचेत रूपमा आत्मकथा नलेखिएको कुरा उल्लेख छ । किनकि प्राथमिक कालमा गद्य साहित्यले विकसित रूप प्राप्त गर्न सकेको थिएन । यद्यपि नेपाली साहित्यको थालनी पृथ्वीनारायण शाहको दिव्योपदेशलाई लिइने हुँदा नेपाली आत्मकथाको प्रारूप पनि सोही रचनालाई लिनसकिने कुरा उल्लेख छ । यस रचनालाई सर्वप्रथम आत्मकथाको रूपमा उल्लेख गर्दै चूडानाथ भट्टलाई लेखेका अंशहरू प्रस्तुत उपशीर्षकमा छन् । 'दिव्य उपदेश' बाहेक अर्को आत्मकथाको रूपमा उल्लेखनीय कृति नरहेको कुरा उल्लेख छ । यसै गरेर ३.२.३ मा नेपाली आत्मकथा साहित्यको आरम्भ र माध्यमिक कालमा यसको स्थिति उल्लेख छ । 'क' अन्तर्गत नेपाली आत्मकथा साहित्य लेखनको आरम्भको बारेमा प्रकाश पारिएको छ । सचेत रूपमा आत्मकथा लेखनको आरम्भ माध्यमिक कालमा भएको र यसको आरम्भकर्ता मोतीराम भट्टका समकालीन चिरञ्जीवी शर्मा (१९२४-१९९६) हुन् र उनको **आफ्नो कथा** (रचनाकाल: १९७४ प्रकाशन काल: २०१४) भएको कुरा उल्लेख छ । उनको आत्मकथाले बढी

यात्राङ्गनलाई पच्छ्याए तापनि आत्मकथाको मूल खाकालाई नत्यागेको कुरा उल्लेख छ । प्रारम्भ मै मौखिक आत्मकथा पाइनु नेपाली आत्मकथा साहित्यको निम्ति गौरवको कुराको रूपमा लिइएको छ ।

प्रेमराज शर्माद्वारा सम्पादित अज्ञात लेखकको तपस्वीको अनुभव १९२३ मा प्रकाशित भएको थियो । यसरी प्रकाशनको ढिलाइले गर्दा माध्यमिककाल आत्मकथागत दृष्टिले दरिद्रप्रायः रहेको कुरा उल्लेख छ । २०१६ सालमा इन्द्रसुन्दासद्वारा अनूदित संक्षिप्त आत्मकथाबाट आधुनिक कालको प्रारम्भ भएको मान्नुपर्छ । यसभन्दा अगाडिको अवधि माध्यमिक काल नै पर्दछ । माध्यमिक काल अनूवादित आत्मकथाको विकासमा कुनै महत्वपूर्ण काम नगरेको उल्लेख छ ।

यसको ३.२.४ मा आधुनिककालमा आत्मकथा साहित्यको गतिविधि प्रस्तुत गरिएको छ । जसमा आधुनिक कालको थालनी २०१६ हो २०११ मा मेघ सदृश २०१६ मा इन्द्र सुन्दासद्वारा अनूदित महात्मागान्धीको संक्षिप्त आत्मकथा देखापरेपछि, नेपाली आत्मकथा साहित्यमा अनुवादको बाढी आएको कुरा उल्लेख छ । यसरी अनूदित आत्मकथाहरू पारे घर्तीको पुरुषार्थ (२०१८), जवाहरलाल नेहरूको आत्मकथा (२०१९), महात्मा गान्धीको आत्मकथा (२०१९) गरी विभिन्न अनूदित आत्मकथाहरू देखिएको कुरा उल्लेख छ । बालकृष्ण समको मेरो कविताको आराधना (उपासना १) (२०२३) ले आत्मकथाको अनुवादको गतिलाई मत्थर गरी आत्मकथाको मौलिक रचना र प्रकाशनतर्फ उन्मुख गराएको कुरा उल्लेख छ । २०४० सालमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको आफ्नोकथा प्रकाशित भयो । जेलमा बीसवर्ष, मेरा बितेका दिनहरू, आफ्नै कुरा, भरतराज पन्त र आत्मकथा विघटित वा कुनै न कुनै पक्ष कमजोर भएका आत्मकथा हुन् । यी आत्मकथाहरूको प्रतिनिधि कथा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको आफ्नोकथा हो । यस आत्मकथामा युवावस्थामा महत्वपूर्ण जीवन चित्रण गर्न नचाहनु र अर्को कमजोरीपन यसको कल्पनाधिक संवादमय औपन्यासिक शैली रहेको छ । तापनि आउने दिनमा बढीभन्दा बढी उत्तम र सफल आत्मकथा लेखिने आशा सहित यस पुस्तकको निचोड प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.३ चिनिया साहित्यको दिग्दर्शन कृतिको विश्लेषण

प्रस्तुत कृति समालोचक भिक्टर प्रधानको दोस्रो कृति हो । यो वि.सं. २०५१ साल चैत्रमा ने.रा.प्र.प्र. द्वारा प्रकाशित छ । ३८४ पृष्ठको आयाममा विस्तारित योकृतिलाई ६ वटा परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ । ती ६ वटा परिच्छेदलाई पनि विभिन्न उपशीर्षकअन्तर्गत विभाजन गरिएको छ । यस पुस्तकको अन्त्यमा अनुक्रमाङ्क र प्रमुख ग्रन्थसूची राखिएको छ । यस पुस्तकमा चिनिया साहित्यको थालनी देखि सन् १९८० सम्मको चिनिया साहित्यको चरणगत भ्रलक प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.३.१ चीनको साहित्येत्तर वाङ्मयको सन्दर्भ

पुस्तकको पहिलो परिच्छेदमा चीनको असाहित्यिक वाङ्मयकालअन्तर्गत चीन देशको सामान्य परिचय, असाहित्यिक वाङ्मयकालको राजनैतिक इतिहास र असाहित्यिक वाङ्मयकालीन चिनिया वाङ्मयको बारेमा प्रकाशन पारिएको छ । चीन देशको सामान्य परिचय दिने क्रममा चीनलाई बाढीले दुख दिएको र चिनका शोकका रूपमा रहेका नदीहरू चिनको भाग्यको रूपमा परिणत भएको उल्लेख गर्दै ३ देखि ५ लाख वर्ष अगाडिका पैचिङ मानवको बारेमा चर्चा गरिएको छ । छाड हो नदीको किनारमा चिनिया सभ्यताको विकास भएको र कृषि पैदावर सहित कपडा, चियाको साथै बारुद, कम्पास र छापाखाना जस्ता कुराको आविष्कार चिनमा भएको र चिनको भाषा, संस्कृति र साहित्यको प्राचीनता सम्पन्न रहेको उल्लेख गरिएको छ ।

जङ्गली अवस्थाबाट क्रमशः विकसित हुँदै आएको चिनियाहरू सामूहिक रूपले खेतीपाती गरेर बस्न थालेपछि समूहका नाइकेको रूपमा चुनिएका व्यक्तिहरू नै राजा बनेका कुरा यस चरणमा उल्लेख गरिएको छ । एकवंशको पतन र अर्को वंशमा उदयको बेला ठुला ठुला भगडा हुने भएकोले प्रारम्भिक कालका कृषकको जनजीवन दयनीय भएको कुरा यस परिचय खण्डबाट बुझ्न सकिन्छ । कुङ्ग फुत्जु र ताओ जस्ता दार्शनिक विचार मूलधर्मको रूपमा प्रचलित भएकोले ईश्वरवाद र पुरोत्याइवादको प्रश्रय नपाएको चिनमा १९११ मा भएको क्रान्तिले समाजवाद, सामाम्यवादी राजनैतिक व्यवस्था कायम भएको कुरा उल्लेख छ ।

करिव ४ हजार वर्ष अगाडि छाड ति नामका नेताको समयदेखि चिनको इतिहास उपलब्ध भएको जानकारी दिइएको छ । केही समयपछि युति पछि उनका छोरा चि (त्मां) को समयदेखि चिनिया इतिहासमा स्याङ राजवंशीय राज्य शासन व्यवस्था (इ.पु. २१-१६)

शताब्दी र शाड राजवंश (इ.पू. १६-११) को स्थापना भएका र यस वंशका २७-२८ सम्राटहरूले करिव ४-५ शताब्दी शासन गरेको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

साड राजवंशसम्ममा चिनमा सामन्त सभ्यताको विकास भएको यही समयमा चिनिया भाषा र साहित्यले पनि केही विकास गरेको थियो । चिनिया भाषाको विकासको निम्ति साड वंशीय अस्थि अभिलेख मूल प्रेरणा स्रोत रहेको र यसै समयमा साहित्यको पनि श्रीगणेश हुनथालेको कुरा यस परिचय खण्डमा उल्लेख गरिएको छ । धार्मिक तथा बलीपर्वका गीत अथवा साड राजा र प्रजाहरूले मृतक वंशजसँग गर्ने प्रार्थना, जनजीवनसँग सम्बन्धित अरू किसिमका गीतहरूमा नै चिनिया साहित्यको गीति प्रारूप सुरक्षित रहेको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

३.३.२ चिनिया साहित्यको प्रारम्भिक कालको सन्दर्भ

यस पुस्तकको दोस्रो परिच्छेदमा चिनिया साहित्यको प्रारम्भिक कालअन्तर्गतको राजनैतिक इतिहास, प्रारम्भिक कालीन चिनिया साहित्य, प्रारम्भिककालीन पद्य साहित्य, प्रारम्भिककालीन गद्य साहित्य र नाटकमा विभाजन गरिएको छ, यस कालअन्तर्गतको गद्य साहित्यलाई आख्यान र यात्रा गरी छुट्टयाइएको छ ।

चिनिया साहित्यका प्रारम्भिक कालमा १०५१ तिर साड वंशको अन्त्य भई चो वंशीय साम्रज्य (ई.पू. १०५१-२२१) सम्म कायम भएको यो वंशले ८-९ सय वर्ष शासन गरे तापनि त्यस समयमा विभिन्न राजमा राज्य विभाजित भएकोले ती राज्य र फिरन्ते जातिहरूसँग युद्ध भईरहेको क्रममा चो साम्रज्य स्थापना गर्न सफल राजा वु को पालामा ची, लु, वि, ताड पछि छिन प्रमुख राज्यहरूको जन्म भएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । अन्त्यमा राज्य र राज्य बिच आक्रमण प्रत्याक्रमण हुँदाहुँदै चिन साम्राज्य (२२१-२०६ ई.पू.) खडा भएको जानकारी पाइन्छ ।

ईसा पूर्व ५५१-४७९ सम्मका महान् दार्शनिक कन्फ्युसियसको पालामा चिनिया भाषा तथा साहित्यले स्तरीयता प्राप्त गरेको छ । उनले 'साड सू' 'छुएँ हो' जस्ता इतिहासका पुस्तक तथा चिनमा पहिलेदेखि मनाइने सामाजिक धार्मिक र राजनैतिक चाडपर्वका पुस्तकका अतिरिक्त त्यसबेलाका प्राचीन गीतहरूको विभिन्न लोकगीतको सङ्कलन 'गीतको पुस्तक' उल्लेखनीय रहेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । गीतको पुस्तकमा ३०५ वटा

गीत सङ्कलित छन् जसमा गरिबहरूको समस्या, शासकहरूका विलासिता, प्रेमीप्रेमिका र उनीहरूका प्रेमविह्वल समस्या र सुख र दुखका कुराहरूको चित्रण गरिएको छ । त्यसका साथै धार्मिक बली पर्वहरूसित सम्बद्ध गीतहरू र तत्कालीन जीवन, विचार र भावनाहरूको चित्रसमेत समेटिएका छन् । यसरी गीतको पुस्तक सम्पादन भएपछि मौखिक परम्परामा हुकिरहेको चिनिया गीतले लेख्यरूप पाएको कुरा समेटिएको छ ।

चु यु आन कन्फ्युसियस पछि चु राज्यका कन्फ्युसियसका भक्त जेहेन्दार र शिक्षित व्यक्ति हुन् । चिनले चु-राज्यलाई आफ्नो कब्जामा पारेपछि मिलो नदीमा आत्महत्याद्वारा विसर्जन गरेका थिए । उनको कृति 'लि साङ' निकै प्रसिद्ध भएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । उनका कृति र कविताहरू चिनको दक्षिण भेगका लोकगीत र लोककथाबाट प्रभावित भएका र उनका कविता जीवनको प्रतिबिम्ब पाइने कुरा उल्लेख गरिएको छ । यसमा चुयुआनका कृतिका रूपमा रहेका पाँच रचना 'लि साङ' (युद्धको तयारीको सन्तापमा), 'थिएँ वे', (स्वर्गका बारे सोधिएका प्रश्न), 'चाउ ह्वे', (मृतात्मालाई बोलावट), 'चिउ चाङ' (नौ घोषणाहरू) 'चानु हे', (मृतात्मा लाई बोलावट), 'चिउचाङ' (नौ घोषणाहरू) र 'ज्यांगे' का (नौ गीतहरू) विख्यात रहेको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

'चु यु आन' पछि 'सोडयु' र उनका कृतिको यस परिच्छेदमा परिचय दिइएको छ । 'सोडयु' का 'नो तर्कहरू' भन्ने लामो कविता र यस कवितामा सोडयुले शासनमा रहेका खराब तत्वहरूबिच सम्झौता नगर्ने संकल्पको उल्लेख गरिएको छ । सोडयु पछि अकौ कवि सुर्सको पनि उल्लेख छ । ताङ् ले र छिङ छिङ पनि यस समयका उल्लेख्य कवि हुन भन्ने कुरा बुझ्न सकिन्छ ।

प्रारम्भकालीन चिनियागद्य साहित्यमा आख्यान साहित्यको प्रारूप दन्त्य कुथुङ्ग्रीको मौखिक परम्परसित सम्बन्धित छ । प्राचीनकालमा चीनमा पानीका देवता आगोका देवता, सूर्य, राजा वा देवताजन्य मनुज आदिसित सम्बन्धित पौराणिक कुथुङ्ग्री टुक्राटुक्रिका रूपमा प्रचलित थिए । चिनिया साहित्यले विश्वविख्यात यात्राकारलाई प्राचीन कालमा जन्माउँको हे भन्ने कुरा आफ्नो यात्राको सहयोग लिइएका छन् भने राजा 'मु' ले ग्रहण गरेका विभिन्न ठाउँको यात्राको अज्ञात लेखकको 'राजा मु को यात्रा' लेखिएको कुरा उल्लेख छ । यसरी चिनिया साहित्यको प्रारम्भिक कालीन गद्य साहित्यमा अख्यान र यात्रा समेटिएका पुस्तकहरू प्रचलित रहेको कुरा थाहा पाउन सकिन्छ ।

प्रारम्भकाल मै विभिन्न पर्वहरूसित सम्बन्धित धार्मिक नाचबाट चिनिया साहित्यले नाटकको रूप प्राप्त गरेको कुरा उल्लेख गरिएको छ जुन नाचहरू विभिन्न कथाहरूमा आधारित हुन्थे ।

३.३.३ चिनिया साहित्यको उत्थानकालको सन्दर्भ

यस पुस्तकको परिच्छेद तिनमा चिनिया साहित्यको (ई.पू. २ शताब्दी-६ इ.पू.) उत्थानकालअन्तर्गत विभिन्न उपशीर्षकहरू राखिएका छन् । यसअन्तर्गत पहिलो उपशीर्षकमा साहित्यको उत्थानकालको राजनीतिक इतिहास प्रस्तुत गरिएको छ । यसअन्तर्गत पति ३.२.१ मा उत्थानकालीन पद्य साहित्य र यसको पनि क. अन्तर्गत साहित्यको उत्थानमा हास सम्राट उतिले कविताको क्षेत्रमा दिएको योगदानको चर्चा गरिएको छ । उनको समयमा दुई किसिमका कविताको विकास भएको कुरा प्रस्ट पाउँदा फु र दवे फु को परिचय र विकासकाल दिइएको छ । फु भनेको कवितात्मक गद्य हो । यसकालमा फु कविताहरूमा सिमा स्याङ रु को परिचय र उनका साहित्यिक कृतिहरूको वर्णन गरिएको छ । अन्य फु कविहरूमा सिमा स्याङ रु कासमकालीन कविहरू स्या यु, तुङ फाङ शौ र येन चि कविहरू थिए भने उनको उत्तरवर्ती कविहरू पान कु र चाङ हङ उत्कृष्ट कवि भएको उल्लेख पाइन्छ ।

हान सम्राट उति कै समयमा लोकगीतहरूको सङ्कलन हुन थालेको हो । त्यस समयदेखि हान साम्राज्य कालमा लोकगीतहरू सङ्गीत कार्यालयले सङ्कलन तथा संरक्षण गर्दै आएको कार्यालयको नाम यवे फु थियो, यसै कार्यालयको नामबाट वि फु कविता नाम रहन गयो भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । यवे फु लोकगीतहरू एकै समय वा एकै अवधिमा नभएको धेरै समय लगाएर संवृद्ध कवितात्मक रूप प्राप्त गरेको जानकारी पाइन्छ । साम्राज्यको अन्तिम समयमा फु को पाँच शब्द र सात शब्द भएका कविता रूपको विकास हुनु चितियाँ साहित्यमा महत्वपूर्ण रहेको उल्लेख छ । उपशीर्षकमा पाँच शब्दे र सात शब्दे कविताको विकास पाँच शब्दे र सात शब्दे कविताको परिचय दिएको छ ।

उत्थानकालीन गद्यअन्तर्गत चिनिया साहित्यको गद्यलाई आख्यान, समालोचना र निबन्धको परिचय दिइएको छ । आख्यानकारहरूलाई वि.एँ वेन कथाहरू, अलौकिक कथाहरू, प्रख्यात व्यक्तित्वका कथाहरू र ख्यालठट्टाका कथाहरूमा विभाजन गरिएको छ । चिनिया साहित्यमा पनि साहित्यिक समालोचनाको थालनी समालोचनात्मक कृतिहरूबाट भएको छ ।

यसकालमा समालोचनाको साथै निबन्ध र अन्य विद्या जीवनी, संस्मरण आदिको पनि राम्रो विकास भएको पाइन्छ । यस समयमा प्रसिद्ध कवि थाउ छिउँ निबन्धकार पनि भएकोले उनले जीवनी र संस्मरण पनि लेखेका कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

चिनिया साहित्यको उत्थानकालअन्तर्गत राखिएको 'नाटक' उपशीर्षकअन्तर्गत नाटकको उल्लेख गरिएको छ । हान साम्राज्यकालसम्म पनि नाटकको पूर्ण विकास भइसकेको थिएन । यस समयमा नाटकको पूर्वरूपको स्थानमा सर्कस र पठपुलती नाच नै मूलतः प्रचलनमा रहेको थियो । उत्तरी र दक्षिणी साम्राज्यकालमा चिनिया साहित्यले नाट्यात्मक रूप लिन थालेको सङ्केत त्यस समयमा नाट्यात्मक गीति नृत्यहरूले दिएको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

३.३.४ चिनिया कालको प्रथम स्वर्णकालको सन्दर्भ

चिनिया साहित्यको प्रथम स्वर्णकाललाई परिच्छेद ४ मा राखिएको छ । यो स्वर्णकाल इ. ६१८ देखि १२७९ सम्म कायम रहेको छ । यस स्वर्णकाललाई प्रथम स्वर्णकालीन चिनको राजनैतिक इतिहास, प्रथम स्वर्णकालीन गद्य साहित्य र नाटकमा विभाजन गरिएको छ । ६१८ मा ताङ साम्राज्य निर्माण भएपछि सम्राट काउचुस्वि साम्राज्यका विद्रोहीहरूलाई शमन गरेर आफू शक्तिशाली बन्दै गए तर उनी जनताको अति शोषण, अनादर वा राजकीय अधीनायकवादका पक्षमा थिएनन् भन्ने उल्लेख गरिएको छ । यस साम्राज्यकालमा आर्थिक सम्पन्नता, शक्तिको मजबुती र सभ्यताको चुल्याइँ आदिले गर्दा ताङ साम्राज्यको अन्ततिर शासहरूमा विलासिता छाउँदै गयो, कर कार्यालय तथा सेनामा सर्वत्र भ्रष्टाचार छाएको थियो । यस्तो परिस्थितिमा छिमेकी राष्ट्र चिनका सीमानामा हमला गर्न थाले र ९०७ मा पीत नदीका एकशक्तिशाली युद्ध मचुवा नाइके चुवेन ले ताङ साम्राज्यको अन्त्य गरेर ल्याङ साम्राज्य स्थापना गरे । यस साम्राज्य पछिको पाँच वंश चो (९५१-९६०) का सेनापतिले ९०६ मा शक्ति हत्याएर उत्तरी चीनमा उत्तरी सुङ साम्राज्य खडा गरेको १२ वर्षभित्रमा दक्षिण चिनमा राज्यहरू जितेर विशाल चिनको एकीकरण गरेको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

अन्त्यमा १२७९ मा सुङ बच्चा सम्राटलाई पिठ्युँमा बोकी सुङका मन्त्रीले समुन्द्रमा हामफालेपछि सम्पूर्ण चिन लगायत वरपरका अन्य भू-भागमा समेतको महान युवान साम्राज्य स्थापित भएको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

प्रारम्भिक कालदेखि नै चिनिया साहित्यको गद्यमा भन्दा पद्यमा नै बढी प्रगति हुँदै आएकोले प्रथम स्वर्ण युग (६१८-१२७९) सम्म कविता साहित्य कै बिगबिगी भएकोले यो काल चिनिया कविता कै स्वर्ण युगको रूपमा छ। यस कालको पद्य साहित्यमा नयाँ रूपका कविता र छु कविताको प्रमुख स्थान रहेको देखिन्छ। नयाँ रूपका कविताका कविहरूमा बाङ वै लि पो, तु फु, छेन, पो चु-यी, प्रमुख छन्। बाङ वै को कवितामा चित्रकलाको प्रभाव पाइन्छ किनकि उनी चित्रकार पनि थिए। यिनका कवितामा प्रकृति चित्रण अत्यन्त सजीव र कान्तिमय छ। यिनका कवितामा चित्रहरू र चित्रकलामा कविता पाइन्छ। यिनी बौद्ध धर्म ग्रहण गरेकोले यिनका कवितामा शान्तपन पाइन्छ। लि.पो. को कवितामा कतै प्रकृतिको शान्त साधा आनन्दको चित्रण छ भने कतै राष्ट्रलाई दुर्बल तुल्याउने सामन्ती र अधिकारी वर्गप्रति तिरस्कार प्रकट गरेका छन्। जनताका दुख पीडालाई पनि प्रस्तुत गरिएको छ। उनले अनुप्रासमा जोड दिएर भावनाभिव्यक्ति मै विशेष जोड दिएका छन् भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ।

सात वर्षदेखि कविता लेख्न थालेका तु युनका कवितामा आफ्नो समयमा दुखी जनताको चित्र उत्रेको छ। उनले सामाजिक खराब पक्षको खण्डन गर्दै असल जीवनको आशा गरेर मानवताले भरिएका कविताहरू लेखे। छेन छेनका सम्प्रदायमा साम्राज्य विस्तार वा रक्षाको लागि खटिएका कविहरूले आफ्नो जीवनलाई कवितामा प्रतिबिम्बित गरेका छन्। छेन छेनले आफ्ना रचनामा आक्रमणकारी जोश र देशभक्तको भावना प्रकट गरी कविता लेखेका छन्। पो चु. यी का कविताहरू सरल र स्वतः प्रभावकारी हुनको साथै त्यसमा कविको जनसाधारणप्रतिको चिन्ता व्यक्त भएको पाइन्छ। उनले उपदेशमूलक कविताहरू पनि लेखेका छन्। साहित्यले सामाजिक खराबी हटाउने प्रयास गर्नुपर्छ भन्ने विश्वास राख्ने पो.चु. विका कवितामा व्यङ्ग्यको निर्माण भएकाले उनका कवितता महत्वपूर्ण छन्।

छु कविताको प्रादुर्भाव आठौँ शताब्दीको उत्तरार्द्धमा भएको छ। चिनिया गीत र सङ्गीतसित निकट भएको कविताको रूप हो। यसका कविहरूमा वेन तिङ युन, वैच्यावाङ, भि ल्योसान पिएँ ओ याङ सियो, वाङ आँ-शि, सुशि, लि छिङ चाउ नु यो, सिन छि जि, युवान हाउ-वेन आदि छन्। वेन तिङ युन क छु कवितामा मूलत नगर बधुका जीवन, तिनीहरूका आशा र निराशा तथा प्रेमका उद्यम प्रवृत्ति कुरा मार्मिक ढंगले अभिव्यक्त यसमा छन्। वैच्याङ ले गाइने केटी र नगर बधु कै बारेमा कविता लेखेका थिए। ति यु ले उनले

आफ्नो राज्य गुमाइसकेपछि आफ्नो देशको सम्झनामा र त्यसलाई पुनः प्राप्त गर्ने प्रतीक्षामा लेखेका पश्चात्ताप, निराशा र देशभक्तले भरिएका कविताहरू उत्कृष्ट छन् ।

ल्यो सान पिँले राजधानीको विलाशिता नगरवासीहरूको दृष्टिकोण, दुखी स्वास्नी मानिसहरूको दुख र पर्खालहरू एवं आवारा जीवनका अनुभवको बारेका कविता लेखेको थिए । औँ याड सियोले वितीत (नीच) जनहरूका निमित्त कवितामा आवात उठाएका कुरा उल्लेख गरिएको छ । वाड औँ सि का कवितामा उनका आफ्ना जनताप्रतिको चिन्ता व्यक्त भएको पाइन्छ । सु-सिका कवितामा प्राचीन वीरहरूप्रति श्रद्धान्जली, आफ्नै भाग्यप्रति बिलौना, विगत र वर्तमान बिच सम्बन्ध स्थापना गरिबहरूको क्लेश-यातनाप्रति सहानुभूति तथा कविको प्रकृतिको तदात्म्यको हृदय स्पन्दी अभिव्यक्ति पाइन्छ । लि-छिड चाउ कवियत्री र चिनिया लेखिकामध्ये एक हुन् । उनले विवाह पछिका थुप्रै सुखद् पर्वहरूमा स्वच्छ र सुन्दर कृतिहरूको सिर्जना गर्दै रहिन् भने आफ्नो पतिको मृत्यु भए पनि आफ्नो एकान्तपन व्यतीत गर्न अत्यन्त मर्मभेदी कविताहरू लेख्न थालिन् भने उत्तरी सुड साम्राज्यको अन्त्य भएपछि उत्तरी चिनको अभिव्यक्त गर्दै व्यापक सहानुभूति र भक्तिभावले भरिएका कविताहरू पनि लेखिन् । लु योः ले हु कवितामा चिनमा गुमेका भागको पुन प्राप्तिको लागि आत्तिको जोशिलो देशभक्तिले भरिएको गीत लेखेका हुन् भने प्रेम, मित्रता र प्राकृतिक सौन्दर्यका विषयमा धेरै कविता लेखेका छन् । उनीश्रमजीवीका समर्थक र सच्च देशभक्त मानिन्छन् । उनले आफ्ना कृतिमा असत् फलसका निमित्त कामना ऊर्जा जग्गाप्रति विलाप तथा धनी र गरिबका विभक्तता या गल्ली गरिमा छन् । सिन छि जि का हु उत्साहपूर्ण जोशिला देशप्रेमले भरिएका छन् । उनले प्राकृतिक सौन्दर्यमा मुग्ध भएर तीव्र भावनाले भरिएका कविता लेखेका छन् । यु आन हाउ-वेनले आफ्ना फूमा विदेशीहरूमा शासनमा पिल्सिनु पर्दाको उत्तरी चिनको रूखोपन आफ्नै मनका तीखा विरक्त र कृषकका संकष्टको चित्रण गरेका छन् । यी उत्थानकालीन पद्य अन्तर्गत नयाँ कवि र उनका सामान्य प्रवृत्तिको बारेमा लेखिएको अति सोभित रूप हो । प्रथम स्वर्णकालीन गद्य साहित्यअन्तर्गत चिनिया साहित्यको आख्यान साहित्यको रूप पूर्णकथाको रूपमा विकसित भई लौकिक जीवनमा कथाकथनको परम्परा विकसित भएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । च्वानी छि (लघु कथा), बिए वेन कथा र छपेन कथा प्रसिद्ध हुँदै उपन्यासको पनि विकास भएको कुरा उल्लेख छन् ।

यस अवधिमा नाटक र आख्यानको महत्वपूर्ण प्रगति भएको र विस्तारै साहित्यमा नाटक र आख्यानले प्रथम स्थान ओगटेको र कविता र निबन्ध द्वितीय स्थानमा भरेको कुरा उल्लेख छ ।

३.३.५ चिनिया साहित्यको दोस्रो स्वर्णकालको सन्दर्भ

चिनिया साहित्यको दोस्रो स्वर्णकाललाई आख्यानको स्वर्णकाल भनिन्छ । यो स्वर्णकाल इ. (१२७९ देखि १८४०) सम्म रहेको छ । यसको उपशीर्षकअन्तर्गत दोस्रो स्वर्णकालीन नाटक र यस सम्मको निष्कर्ष रहिआएको छ । प्रथम स्वर्णकालको अन्त्यतिर नै नाटक र आख्यान साहित्यले शिर ठाडो पाउँदै कविता र निबन्ध साहित्यलाई उछिन्न खोजिरहेको यही दोस्रो स्वर्णकालमा नाटक र उपन्यास साहित्यको उत्तरोत्तर प्रगति भएकाले यो युग आख्यानको स्वर्णयुगको रूपमा रहन गएको तथ्य प्रस्तुत गरिएको छ ।

चिनिया साहित्यको आधुनिक काल १८४० देखि आजसम्म रहेको छ । यसकाललाई प्रस्तुत पुस्तकमा विभिन्न उपशीर्षकमा विभाजन गरिएको छ । आधुनिक चिनिया साहित्यको प्रथम चरणलाई १८४० देखि १९१९ को समयावधि छुट्टयाइएको छ । यस चरणको राजनैतिक इतिहासको पनि उल्लेख गरिएको छ । चिनिया साहित्यको दोस्रो स्वर्णकालमा आख्यान साहित्यको विशेष महत्ता र प्रयोजन रहेको कारणले पतनोन्मुख भएको चिनिया कविता साहित्य अफिमयुद्ध पछि नयाँ राष्ट्रिय वातावरणमा पुनः प्रगतिमुखी भएर देखा परेको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

३.३.६ चिनिया साहित्यको आधुनिक कालको सन्दर्भ

प्रस्तुत कृतिमा आधुनिककालको प्रथम चरणकालीन पद्य साहित्यको परिचय यस उपशीर्षकमा रहेको छ । आधुनिक कालको कविता साहित्यको प्रारम्भिक क्षणको प्रतिनिधित्व कविहरूमा कोङ् चिचेन उल्लेखनीय भएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । उनका कवितामा प्रतिबिम्बित इच्छा, रुचि र वैचारिकताले उनी सामाजिक सुधार, परिवर्तन र बौद्धिक स्वतन्त्रता चाहन्थे भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । यस चरणको अन्तिम समय अर्थात् १९११ को आसपासका कविहरूमध्ये ल्युयाचि उल्लेखनीय छन् । उनका कवितामा साहसिक, क्रान्तिकारी र उत्कण्ठले भरिएको पाइन्छ । उनको शैली सादा र सरल भइकन पनि अर्थले भरिएका सारगर्भित भएको कुरा खुलाइएको छ । यस समयमा राम्रा कविता लेख्ने अन्य

सुधारवादी कविहरू वै यु आँ लि च स्यु, खाड यौ वुए, थान सि यो ड र छ यो जिन आदि हुन् ।

परिच्छेद ६ को उपशीर्षक आधुनिक कालको प्रथम चरणकालीन गद्य साहित्यमा उपन्यास, कथा, निबन्धका बारेमा पृष्ठभूमि सहित उल्लेख गरिएको छ । चिनिया साहित्यको प्रथम चरणमा आख्यान साहित्य निकै प्रचलित र लोकप्रिय रहेको कुरा यसमा उल्लेख छ । चिनिया साहित्यमा आख्यानको स्वर्णयुग (१५२२-१६२७) देखि नै मिङ साम्राज्यकालदेखि चिनिया उपन्यासले विकास गर्दै विभिन्न रूप प्राप्त गरेको कुरा यसमा उल्लेख गरिएको छ । उपन्यासको पृष्ठभूमिका रूपमा स्थान पाएका अनूदित उपन्यास, उदङ्ग्याउने उपन्यास (समकालीन सामाजिक-राजनैतिक वातावरणलाई उदङ्ग्याउने उपन्यास) र अन्य केही उपन्यासहरू रहेका छन् । त्यसमा भावमय उपन्यास र वेदनामूलक उपन्यासहरू पनि लेखिएको छ । भावमय उपन्यासहरू “मायूण्डायरिन हाँस र पुतली स्कूल” नामले प्रसिद्ध थिए । मायूण्डायरिन भनेको चिनिया निजामती तथा जङ्गी कर्मचारीहरूलाई बुझाउन अङ्ग्रेजीमा प्रयुक्त शब्द हो । वेदनामूलक उपन्यासहरू चाहिँ कालो पर्दै आख्यान नामले चिनिने र यी उपन्यासले पनि केही हदसम्म उदङ्ग्याउने उपन्यासहरूले जस्तै युगीन समाजको आलोचना प्रस्तुत गरेको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

चिनिया साहित्यको आधुनिककालको प्रथम चरणमा कथामा भन्दा उपन्यासमा नै व्यापकता आएको उल्लेख गर्दै १९१५ मा युवा पत्रिकाको प्रकाशनपछि साहित्यका विभिन्न विधा लगायत कथामा पनि आधुनिकता आएको छ । कथा बहुलाको रोजनाम्चा कथा प्रकाशित भएपछि आधुनिक चिनिया कथा शैलीबाट प्रभावित भएर विकसित भएको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

आधुनिक चिनिया साहित्यको प्रथम चरणमा गद्यशैलीको नयाँ रूपको स्थापनाको लागि विभिन्न प्रयासहरू भएका र यिनै प्रयासहरूसित सम्बद्ध भएर तिनताका निबन्धात्मक र समालोचनात्मक कृतिहरू धेरै मात्रामा देखा परेका छन् । यस समयमा निकै पत्रपत्रिकाहरूको प्रकाशन भएको भएपनि बहूदो पत्रपत्रिकाको माध्यमबाट यी विधाले बढी चहलपहल को वातावरण पाएको कुरा उल्लेख छ आधुनिक कविको प्रथम चरण कालीन नाटकमा पैचिङ ओपेरा र नयाँ नाटक प्रसिद्ध भएको कुरा उल्लेख छ ।

आधुनिक चिनिया साहित्यको दोस्रो चरण (१९१९ देखि ४९) सम्म कायम छ । सन १९१९ को मे क्रान्तिकृ समयदेखि ठीक अगाडिदेखि चलेको साहित्य सुधार वा क्रान्तिको समयदेखि साहित्यका अन्य विधाहरूसँगै कविता पनि लोक भाषामा लेखिनुपर्छ भन्ने दृष्टिकोण देखा परेका र यसै सन्दर्भमा नवयुवा पत्रिकामा साहित्य सुधार र राष्ट्रिय भाषीको आवश्यकताको बारेमा रचनाहरू लेखिँदै आएको कुरा उल्लेख छ । यस कालमा गद्य साहित्यअन्तर्गत कथा उपन्यास र निबन्ध अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । यस समयमा असङ्ख्य कथाकारहरूको सामन्ती परम्पराको भण्डाफोर गर्ने र देशका पीडित जनताको मार्मिकता प्रस्तुत गर्ने काम गरेका उल्लेख छ । यस दोस्रो चरणका कथाकारहरूले उपन्यास पनि लेखेका र उपन्यासकारहरूले कथा पनि लेखेकाले कथा र उपन्यास लगभग उस्तै किसिमले विकसित भएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । यस समयका चिनिया कथा र उपन्यासले चिनिया जनजीवनमा लगभग सबैजसो पक्षलाई चित्रण गर्न सके जस्तै विषयवस्तुमा विविधता आएको र यितीहरूको मूलधार क्रान्तिमुखी भएको कुरा उल्लेख छ । आधुनिक चिनिया साहित्यिक दोस्रो चरणमा समसामयिक समस्याको प्रस्तुति तथा सामाजिक विषयमाथि व्यङ्ग्य र आलोचना आदि गरिएका निबन्ध बढी लेखिएको कुरा उल्लेख छ ।

आधुनिक चिनिया साहित्यको तृतीय चरण १९४९ देखि आजसम्म कायम छ । सन १९४९ मा चिनले आफूलाई विधिवत् जनवादी गणतन्त्र राष्ट्र घोषणा गरेपछि चिनिया साहित्यको तेस्रो चरण सुरु भएको छ । यस समयमा लगभग सबैजसो साहित्यिक विधामा नयाँ चिन, नयाँ जीवन र त्यसप्रतिको सन्तोष, त्यसबाट उत्पन्न उमङ्ग त्यसको तारिफको चित्रण गरिएको पाइन्छ । चिनका महानमुक्तिका उल्लासमय भावनाका कविताहरू लेखिए । यस समयमा प्रभावकारी फस्टाएको विधा कथा हो । यतिखेर क्रान्तिकालीन जनसङ्घर्ष र क्रान्तिकारीको बहादुरीको चित्रण गरी निकै प्रभावकारी कथाहरू लेखिएको छ । १९४९ अगाडि जनक्रान्तिमा भाग लिइरहेका लेखकहरूले नै क्रान्तिकारी आफ्ना अनुभवहरू उपन्यासमा प्रस्तुत गर्न थालेको कुरा प्रस्तुत गरिएको छ । यस समयमा जनजीवनका नकारात्मक र अँध्यारा पक्षहरू चित्रण गरेर साहित्यका विभिन्न विधाहरू देखा परेको कुरा उल्लेख छ ।

सन १९६६ मा चलेको “सांस्कृतिक क्रान्ति” बदनामपूर्ण रहेको र यस समयमा राजनीति, शासन र जनजीवन डामाडोल र अस्तव्यस्त भएको र यतिखेर साहित्यकारहरूको

निकै दमन गरिएकोले स्वस्थ साहित्यको विकास हुन नसकेको कुरा उल्लेख छ । १९७६ मा प्रधानमन्त्री चाउ यनलाइको मृत्युपछि साहित्यको मुक्ति पछि कथा, कविता र उपन्यास सबमा सांस्कृतिक क्रान्तिको शासन र उकुसमुकुसको अवस्थाको चित्रण हुन थालेकाले लघु उपन्यासको बृद्धि पनि भयो । साहित्यिक क्षेत्रमा अनेक पुरस्कारको पनि व्यवस्था गरिन्थे । १९४९ देखि नै अन्य विधा खास गरी रिपोतीज, यात्रा, संस्मरण, जीवनी आदिको पनि यही समयमा अभिलेखन भएको छ । सांस्कृतिक क्रान्ति कालमा आधुनिक नाटक ठप्प भयो भने सांस्कृतिक क्रान्ति सकिने बित्तिकै यसले पुरा नै गति लिएको कुरा उल्लेख छ ।

सन १९८० पछि साम्यवादी साहित्यकालीन वातावरणभन्दा नयाँ विचार चिनिया साहित्यमा देखिन थालेका छन् । यसैक्रममा वस्तुगत चित्रण र वर्णन विवरणभन्दा मानवीय भावनाहरूको सूक्ष्म तथा गम्भीर अध्ययन र लेखन हुन थालेको पाइन्छ । सन १९७६ पछिको चरणमा महिला साहित्यकारहरू पनि अधिक मात्रामा देखा परेको कुरा उल्लेख छ ।

निष्कर्षमा नेपाली भाषा तथा साहित्यका साधक व्यक्तित्व भिक्टर प्रधानको यस पुस्तकमा चिनिया साहित्यको खास युग वा अवधिलाई प्रारम्भिक कालदेखि नै समेट्ने गरी विभिन्न ६ परिच्छेदमा विभाजन गर्दै चिनको राजनैतिक इतिहासलाई प्रत्येक परिच्छेदको सुरुमा मोटामोटी चीनको राजनैतिक इतिहासको पनि जानकारी हुन आउँछ । यसरी यस पुस्तकमार्फत् चिनियाहरूले प्रारम्भिककालदेखि आधुनिक कालसम्म भाषा साहित्य तथा अन्य भौतिक क्षेत्रमा गर्दै आएको जानकारीले गर्दा नेपाल जस्तो विकासशील राष्ट्रका मानिसहरूले सो पुस्तकको अध्ययन आफ्नो देशको भाषाको संरक्षण, सम्बर्द्धन र उत्थानको साथै अन्य भौतिक विकासको लागि प्रेरण पाउनसक्ने देखिन्छ ।

चिनियाहरूकै प्रयत्नमा चिनिया भाषाले ज्ञान तथा विज्ञानलाई समेट्दै अगाडि बढेको र आधुनिक युगमा चिनियाहरूले गरेको अभूतपूर्व भौतिक विकासबाट नेपाली भाषा तथा साहित्यले युगानुकूल ज्ञान तथा विज्ञानको पक्षलाई समेट्न सक्दैन भन्ने नेपालीहरूको मानसिकतालाई गलत सावित गरेको छ । चिनियाहरूले विश्वका विभिन्न भाषामा लेखिएका ज्ञान विज्ञानका पुस्तकहरूलाई चिनिया भाषामा उल्था गरी त्यसबाट भौतिक विकास गरेको उदाहरणबाट नेपालले ठुलो प्रेरणा र शिक्षा हासिल गर्नसक्छ । यस पुस्तकको अध्ययनबाट चिनिया साहित्यकारहरूको लेखन प्रवृत्ति तथा समेटेको विषयवस्तुको मोटामोटी रूपमा गरिएको कालक्रमिक प्रस्तुतिले चिनिया साहित्यका जिज्ञासुको नेपालीहरूलाई पनि निकै ठूलो

उत्सुकता मेट्न सफल देखिन्छ । यसरी चिनिया साहित्यको राजनैतिक तथा मुख्यतया साहित्यिक इतिहासलाई नेपाली भाषामा प्रस्तुत गरी नेपाली भाषिक क्षेत्रमा भिक्टर प्रधानले लगाएको गुन अविस्मरणीय रहेको छ ।

३.४ नेपाली नाटकमा सांस्कृतिक चेतना र अन्य सन्दर्भ कृतिको विश्लेषण

नेपाली नाटकमा सांस्कृतिक चेतना र अन्य सन्दर्भ नामक कृति भिक्टर प्रधानको तेस्रो समालोचनात्मक कृति हो । यस समालोचनात्मक पुस्तकमा 'आधुनिक नाटकमा सांस्कृतिक चेतना', 'भोको घर एकाङ्कीमा द्वन्द्व र प्रतीक', 'पत्थरको कथा एकाङ्कीको भावभूमि' र 'ऐतिहासिक नाटकका विशेषता र नेपाली ऐतिहासिक नेपाली नाटकको सर्वेक्षण' जस्ता चारवटा समालोचनात्मक लेखहरू सङ्कलित छन् । यीमध्ये आधुनिक नेपाली नाटकमा नेपाली सांस्कृतिक चेतना पूर्व अप्रकाशित रचना हो भने बाँकी रचना क्रमशः वि. सं. २०४१, २०४६ र २०३९ मा पूर्व प्रकाशित रचना हुन् ।

३.४.१ आधुनिक नेपाली नाटकमा नेपाली सांस्कृतिक चेतनाको सन्दर्भ

नेपाली नाटकमा सांस्कृतिक चेतना र अन्य सन्दर्भ नामक रचनामा सांस्कृतिक चेतनाको दृष्टिले साहित्यको अवलोकन गर्ने प्रयत्न नेपाली साहित्यमा खासै नभएको भन्ने कारणले संस्कृति शब्दको अर्थ खोजिएको छ । सांस्कृतिक शब्दको अर्थपछि साहित्यको पनि परिभाषा दिँदै संस्कृति र साहित्यको बीचको सम्बन्ध पहिल्याइएको छ । मानव निर्मित पर्यावरण अथवा पर्यावरणको मानव निर्मित खण्डको रूपमा संस्कृतिलाई लिइएको छ । अपौरुष्य प्राकृतिक वातावरणबाट द्वितीयक पर्यावरणको निर्माण हुन्छ । यस वातावरणमा भौतिक र अभौतिक संस्कृतिको निर्माण हुन्छ भन्ने कुरालाई समालोचकले अगाडि सारेका छन् । भेषभूषा, लवाइखवाइ र जीवनयापनका यावत् भौतिकवस्तु साधन भौतिक संस्कृतिअन्तर्गत र विचारका धारण र आचारलाई अभौतिक संस्कृतिअन्तर्गत लिइएको छ । यस संस्कृतिलाई मूर्त अमूर्त अथवा वस्तुतिष्ठ र विचारनिष्ठ संस्कृतिले साहित्यमा वातावरण कलात्मक भ्रम, आञ्चलिकता आदि सृजनामा प्रत्यक्ष र प्राथमिक काम गर्छ भने अभौतिक संस्कृतिले साहित्यमा विचार पक्ष, द्वन्द्व, सङ्घर्ष उद्देश्य आदि पक्षलाई प्रभाव पार्ने कुरा उल्लेख छ । यस लेखमा संस्कृतिलाई भौतिक र अभौतिक गरी दुई भागमा विभाजन गरिएको छ ।

‘आधुनिक नेपाली नाटकमा नेपाली संस्कृति’ भन्ने उपशीर्षकअन्तर्गत आधुनिक नेपालीका मान्य प्रयोक्ता नाटककार बालकृष्ण समको नाटक प्रकाशनको बिन्दुदेखि हालसम्मको अवधि (१९८६-२०५०) को दशकलाई समेटिएको छ । यस अवधिमा नेपाली नाटकले पुरानो सांस्कृतिक मान्यता त्याग्दै गरेको र पूर्णत नयाँ मान्यता प्राप्त गरी नसकेको द्वन्द्वात्मक समयको रूपमा लिइएको छ । वि.सं. १९८६-१९९७ को समय आधुनिक नेपाली नाटकको प्रारम्भिक चरण भए पनि सांस्कृतिक परिवर्तनको झल्को दिएको नपाइने र नारीको केन्द्रीयतामा तत्कालीन नेपाली संस्कृतिको झलक दिइरहने नाटकको लेखन समयको रूपमा छुट्टयाइएको छ । नाटककार बालकृष्ण सम र भीमनिधि तिवारीका **मुटुको व्यथा**(१९८६) र **मुकुन्द इन्दिरा**(१९९५) **सहनशीला सुसीला**(१९९५), **अन्धवेग** (१९८६) जस्ता सामाजिक नाटकले पितृसत्तात्मक परम्परागत संस्कृतिको समर्थन गरेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । यी नाटककारहरूको मूलस्वर परम्परागत धर्म नीतिलाई नबिथोली आदर्श पक्षहरूद्वारा जीवनलाई व्यवस्थित राख्नु नै उचित छ भन्ने सांस्कृतिक अवधारणाको प्रतिनिधित्व गरेका र समाजका प्रबुद्ध वर्ग नारीहरू पनि यसैमा सन्तुष्ट रहेको कुरा प्रस्तुत छ ।

शुक्रराज शास्त्रीको **स्वर्गको दरबार** (१९८६) मा नेपालमा विद्यमान बालविवाह, अनमेल विवाह, बहुविवाह आदिको विरोध गरी नारीमाथि भइरहेको सम्पूर्ण अन्याय र शोषणको भण्डाफोर गर्दै जुन घरमा नारीको सम्मान हुन्छ त्यही घर स्वर्ग हो स्वर्ग कहीं छुट्टै छैन भन्ने विचार प्रस्तुत गरेकोले यसलाई नारीवादी, साहित्यको आदिग्रन्थ मानिन्छ । यसरी शुक्रराजको आर्य समाज, स्वर्गको दरवार र विभिन्न प्रवचनले गर्दा वि.सं. १९९७ पूर्वको बौद्धिक चेतनशील समाज प्रभावित थियो । १९९७ सालको सहिद काण्डपछि गोविन्दबहादुर मल्ल गोठाले, गोपालप्रसाद रिमाल, विजय मल्ल, हृदयचन्द्रसिंह प्रधान आदि प्रतिनिधि नाटककार भएको र मसान, यो प्रेम र माया नाटकहरू सांस्कृतिक चेतनाका दृष्टिले प्रतिनिधि रचनाको रूपमान लिइएको छ । गोविन्दबहादुर मल्लका राधा मान्दिन र भूषको आगो जस्ता नाटकले खस संस्कृतिको तुलनामा नेवार संस्कृति अलि लचिलो र उदार रूपमा छिटो भएको कुरा विम्बात्मक रूपमा देखाएका छन् ।

वि. सं. २००७ को परिवर्तनपछि सामाजिक धार्मिक र नैतिक विषयका मात्र नभई समाजका विभिन्न घतहरूमा परिवर्तन आएको छ । विजयबहादुर मल्लको बहुला

काजीको सपना हृदयचन्द्रसिंहको गङ्गालालको चिता, विजयबहादुर मल्लको पत्थरको कथा र गोविन्दबहादुर मल्लको भोको घर एकाङ्की अहिले यसकुरालाई पुष्टि गरेका छन् । २००७ सालपछिको दशकमा नेपाली राजनीतिमा भाँडभैलो र अराजकता फैलिएको त्यसको प्रतिविम्ब नाटकमा परेको देखिन्छ । नाटककार बालकृष्ण समको अमरसिंह (२०१०) ऐतिहासिक नाटक राजनैतिक संस्कृति प्रस्तुत गर्ने प्रतिनिधि नाटक हो भने भीमनिधि तिवारीको पाँच ऐतिहासिक एकाङ्की (२००८) ले पनि राजनैतिक संस्कृतिको चित्रण गरेको छ, भन्ने मूल्याङ्कन समालोचकको रहेको छ ।

वि. सं. २०१७-२०२० पछि, नेपाली साहित्यमा नयाँ प्रयोगवादी मोड वा धारा अस्तित्वमा रहेको छ । राजनैतिक अस्तिरता, दिशाहीनता र अराजकताको कारण भत्केको अर्थ व्यवस्था लगायतको अनेक कारणले यो मोड देखा परेको थियो । २०१७ सालपछि, पाश्चात्य र पूर्वीय संस्कृतिको बिचको द्वन्द्व चल्यो र यस द्वन्द्वलाई चित्रण गर्ने मोहनराज शर्माको 'हेमन्त' नाटकको प्रदर्शन भयो र २०४१ सालमा प्रकाशन भयो । यस नाटकले नेपाली समाज बाह्य रूपमा भौतिकताको चरम प्राप्त गर्न चाहन्छ, तर भिन्नभिन्न परम्परागत रुढीले पछिल्लिर खिचेको छ, भन्ने तथ्य देखाएको छ । अनादिक्रम २०४५ मा नारीमा नवचेतनाको जागरणको र परम्परा वा पुरुषसत्ता प्रधानताले नारी जागरणलाई किचिरहेको सांस्कृतिक विडम्बनाको नाटक हो । यसको शीर्षकले नै प्रतिविम्बित गरेको छ, कि यो क्रम अनादिदेखि चलिआएको छ । गोपाल पराजुलीको वि.सं. २०३७ को गोदाद्धमा दुई छेउ सांस्कृतिक चेतना र संस्कारको चर्को पाटोलाई छर्लङ्ग पार्ने नाटक हो । यस एकाङ्कीले संसार सृष्टिको वा संस्कृति सभ्यताको प्रमुख शक्तिका रूपमा रहेको अध्यात्म स्तरको सर्वव्याप मायाको कुरा गर्न खोजेका देखिन्छ, भन्ने अभिव्यक्ति रहेको छ ।

सुरुमा सामाजिक धार्मिक रुढीलाई नभत्काई सामाजिक खराबीको त्याग गर्ने चेतनाको सन्देश नेपाली नाटकले दियो । राजनैतिक परिवर्तन पछि, रुढी आदर्शहरू भत्किन थाले र सामाजिकहरूमा द्वन्द्वको सृजना भयो र विस्तारै ती आदर्श कमजोरीको रूपमा हेरिन थालियो । अहिलेको स्थितिमा सांस्कृतिक विलम्बनको स्थिति भएकोले सामाजिकहरूको अन्तश्चेतनाको स्तरमा सांस्कृतिक रुढिको त्रास बीज अन्तर्निहित भएको र यसले बाह्यरूपमा देखापरेको सांस्कृतिक परिवर्तनलाई आफूतिर खिचिराखेको छ, र त्यही वर्तमान नेपाली संस्कृति बनेको छ, भन्ने यस लेखको निचोड छ ।

निष्कर्षमा आधुनिक युगको सुरुमा नाटकले सामाजिक, धार्मिक रुढिलाई नभत्काई सामाजिक खराबीको त्याग गर्ने चेतनाको सन्देश नेपाली नाटकले दियो भने २००७ सालको राजनैतिक परिवर्तन पछि रुढी आदर्श भत्किन थाले र सामाजिकहरूमा द्वन्द्वको सृजना भयो र विस्तारै ती आदर्श कमजोरीको रूपमा हेरिन थाल्यो । अहिलेका स्थितिमा सांस्कृतिक विलम्बनको स्थिति भएकोले सामाजिकहरूको अन्तर्चेतनाका स्तरमा सांस्कृतिक रुढीको त्रासबीज अन्तर्निहित भएको र यसले बाह्य रूपमा देखा परेका सांस्कृतिक परिवर्तनलाई आफूतिर खिचिराखेको छ र त्यही वर्तमान संस्कृति बनेको छ भन्ने समालोचकको मूल्याङ्कन रहेको छ । यसरी उक्त कुरालाई यस लेखमा विभिन्न नाटककारका नाट्य अवधि तथा नाटकहरूको उदाहरण दिएर यहाँ पुष्टि गरिएको छ । यसको साथै राजनैतिक कारणहरूले गर्दा पनि नाटककारहरूले विभिन्न मोड तथा प्रवृत्तिलाई अङ्गालेको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

३.४.२ भोको घर एकाङ्कीमा द्वन्द्व र प्रतीकको सन्दर्भ

यो समालोचनात्मक लेख ९ पृष्ठ लामो छ । यस लेखलाई चार शीर्षकमा विभाजन गरिएको छ भने आवश्यकताअनुसार विभिन्न उपशीर्षकहरू दिइएको छ । यसको अन्त्यमा पाद टिप्पणीमा नपरेका अन्य सहायक सामग्रीहरू राखिएको छ । यस लेखको शीर्षक १ मा यसलेखमा प्रयुक्त पारिभाषिक शब्दहरू २ मा भोको घरको परिचय ३ मा भोको घरमा निहित द्वन्द्व र प्रतीक र ४ मा निष्कर्ष दिइएको छ ।

यसको १. मा यस लेखमा प्रयुक्त पारिभाषिक शब्दहरूअन्तर्गत पारिभाषिक शब्दहरू मूलशब्द पर्यायवाची र व्याख्यात्मक अर्थ दिइएको छ । १.१ मा भोगेच्छा को पर्यायवाची शब्द तृष्णा दिई त्यसको व्याख्यात्मक अर्थ: “जीवनयापनका निमित्त अत्यावश्यक कुराको उपभोग आफ्नो सामर्थ्य, गच्छे र उपलब्धिअनुसार गर्ने इच्छा” भनी प्रस्तुत गरिएको छ । १.२मा सम्पनेच्छा पारिभाषिक शब्द राखी त्यसको पर्यायवाची शब्द बुभूषा राखिएको छ । यसको व्याख्यात्मक अर्थ “जीवनयापनका निमित्त आवश्यक कुराको उपभोग आफ्नो सामर्थ्य, गच्छे र उपलब्धिभन्दा बढी सम्पन्न, भव्य र ऐस आरामपूर्वक रहने इच्छा” भनी प्रस्तुत गरिएको छ । १.३ मा उपशीर्षक नदिई खाली छाडिएको छ । व्याख्यात्मक अर्थ खण्डलाई सम्पनेच्छा र भोगेच्छाको विचमा सम्बन्ध र भेद देखाउने उद्देश्य प्रतीत हुने गरी प्रस्तुत गरिएको छ । यहाँ समालोचकको भनाइ अस्पष्ट हुन आउँछ । किनकि १.३ बुँदा राखी

मूल शब्द र पर्यायवाची शब्द राखिएको छैन र माथि भोगेच्छा र सम्पनेच्छा परिचय दिइसकेपछि एक्कासि समृद्धिच्छाको बारेमा चर्चा गरिएको छ ।

यसको २. मा 'भोको घर' को परिचय राखिएको छ । मनोविज्ञानको जरोलाई दिगो पारेर मनोविश्लेषणको सूत्रपात गर्ने नाटककारको रूपमा गोविन्द बहादुर मल्लको परिचय दिँदै भोको घर एकाङ्की सङ्ग्रहमा सङ्कलित अग्रस्थान पाएको २०१६ सालमा प्रकाशित एकाङ्कीका रूपमा यस एकाङ्कीको परिचय दिइएको छ । यो एकाङ्की गोविन्द गोठालेको च्यातिएको पर्दा र भुसको आगो बाट परिचित नाट्यकारिताभन्दा केही नव्यता उनको एकाङ्कीमा रहेको तथ्य प्रस्तुत गर्दै भोको घर एकाङ्कीले इङ्कित गरेका द्वन्द्व र प्रतीकको चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ । यस एकाङ्कीका पात्रहरू डेपुटी सेक्रेटरी नरबहादुर, उसकी गृहिणी भोगेच्छुक मन्दिरा र उसकी स्वप्नील पुत्री सरिता एवं ज्ञानी र विसङ्गत पुत्र राजेन्द्र जस्ता पात्रहरूको मनोविकारले मानवजन्य शाश्वत विकार प्रतिपादन गरेको कुरा उल्लेख छ । यस एकाङ्कीलाई जीवात्माजन्य भोगेच्छा र मानवजन्य समृद्धिच्छाको एकत्रित प्रस्तुति भएको एकाङ्कीका रूपमा लिइएको छ । यस एकाङ्कीमा टङ्कमान साहुले वास्तविक सामाजिक यथार्थको प्रत्यक्षीकरण गरेका यस एकाङ्कीका प्रत्येक पात्रले कुनै न कुनै पक्षको सङ्केत गर्दै सांसारिक सामाजिक यथार्थको प्रतीकात्मक र मनोवैज्ञानिक तथ्य प्रस्तुत गरेको कुरा उल्लेख छ ।

यसको नं. ३ मा 'भोको घर' मा निहित द्वन्द्व राखिएको छ । भोगेच्छा र सम्पनेच्छा कै आपसी मनोवैज्ञानिक भिडन्तलाई नै यस एकाङ्कीको मूल द्वन्द्व भएको कुरा उल्लेख छ । आधुनिक नाटकमा द्वन्द्वको निकै महत्वपूर्ण भूमिका हुनेछ र यो द्वन्द्व प्रायः सत र असत, न्याय र अन्याय जस्ता दुई विपरीत गुणहरूका बीचमा रहने परम्परागत मान्यताभन्दा भिन्न आधुनिक नाटकमा आन्तरिक चटिल द्वन्द्वलाई नाटकले महत्त्व दिने कुरा उल्लेख छ । त्यो द्वन्द्व विपरीत गुणको बिच नभएर समानधर्मी तत्वका बीच हुने कुरा उल्लेख छ । यो एकाङ्की अत्यन्त समानधर्मी र समानमार्गी तत्वहरूका बीचको अत्यन्त सूक्ष्म भेदद्वारा उत्पन्न द्वन्द्व चित्रणका दृष्टिले महत्वपूर्ण र उल्लेखनीय भएको कुरा प्रस्तुत छ । यहाँ भोगेच्छा र सम्पनेच्छा जस्ता समानधर्मी तत्वहरूबिचको द्वन्द्व प्रस्तुत गरिएको छ ।

पात्र नरबहादुर जागिरमा छँदादेखि नै लखपति-करोडपति हुन चाहन्छ तर त्यो जागिरबाट सम्भव थिएन । विश्वका धनीमानीसँग समकक्ष हुनु, मोजमज्जा गर्नु उसको सम्पनेच्छा हो तर ऊ सामान्य जागिरबाटै आफ्नो अभिलाषा पुरा गर्न खोजे कै कारणले ऊ

खोसिन्छ । यसरी धनी हुने इच्छा र पेटको समस्या आफैमा सङ्घर्षरत थिए । नरबहादुर भोगेच्छालाई पहिला शमन नगरी सम्पन्नताको फल प्राप्तितर्फ बढी लालायित हुँदा दुर्घटित भएको छ र अन्त्यमा उसले माटोबाट रुपियाँ फल्ने र हावाबाट रुपियाँ भर्ने विकृतिपूर्ण योजना तयार गरेको छ । नरबहादुरको योजना विकृतिपूर्ण भएकोले टङ्कमानको सम्पनेच्छासित हाँछ र पुनः अर्को योजना बनाउने विचार गर्दछ ।

घरव्यवहार अत्यन्त कुशल मन्दिराको घरको भण्डार भरिभराउ गर्ने, चुल्हो सधैं तातो राख्ने भोगेच्छा र छोराछोरीलाई ठुलाठुला ओहोदामा पुऱ्याउने एवं धेरै जग्गा जमिन राख्ने सम्पनेच्छासँगसँगै आएका छन् तर उसको सम्पनेच्छा सामान्य भोगेच्छा सँगसँगै आएका छन् तर उसको सम्पनेच्छा सामान्य भोगेच्छा मै बिलाइरहेको छ र भोगेच्छासँग सङ्घर्षरत हुँदा सम्पनेच्छाको फलस्वरूप बनेको स्वभाव विकृत बन्दै दिवास्वप्नासम्म देख्ने भएको छ । सरिताको सम्पनेच्छा राजकुमारी बन्नु र आलिशान दरबारमा राजकुमारीसित आनन्द लिनु हो तर उसको नवयौवनको भोगेच्छा नै शमन हुन नसक्ने स्थितिमा सम्पनेच्छामा निर्लिप्त भएर विकृत बनेकी छे भने राजेन्द्र ज्ञानी र विङ्गत समाजवादको सिद्धान्त र व्यवहारमा रहेको असामञ्जस्यले बहुला बनाउँदै लगेको छ । राजेन्द्रको द्वन्द्वबाट एकाङ्गीलाई यथार्थको भ्रमको बढी प्राप्त भएको कुरा प्रस्तुत छ । यस एकाङ्गीको स्थूल द्वन्द्व हो तापनि त्यसै द्वन्द्वलाई पनि सम्पनेच्छाको विरुद्धको द्वन्द्वको रूपमा लिइएको छ ।

यसको ३.२ उपशीर्षकमा प्रतीक राखिएको छ । यसको प्रतीकको रूपमा सरिताले दाजु राजेन्द्रलाई यज्ञरथको दन्त्यकथा भन्छे त्यस दन्त्य कथाकी राजकुमारीसँग आफ्नो तादाम्यता स्थापना गरेकी छ । टङ्कमान राक्षस बा ! तपाईंको ज्यान के मा छ ? भनेर सरिताले सोध्नु र राक्षसको ज्यान भएको पुतली समातेर मार्न गाह्रो भएकोले राजकुमारलाई त्यो काम गर्ने कोशिस नगर्न आग्रह गर्नुलाई प्रतीकात्मक कुट वाक्यको रूपमा लिइएको छ । यसको शीर्षक भोको घरले नै प्रतीकात्मक अर्थ बोकेको छ । जुन त्यस घरका सम्पूर्ण सदस्यहरू सम्पनेच्छा र भोगेच्छा कै भोकमा भोकभोकै बाँचिरहेका छन् भन्ने कुरा उल्लेख छ(प्रज्ञा : वर्ष ३, अङ्क १) ।

पुस्तकको ४. उपशीर्षकको अन्त्यमा निष्कर्ष राखिएको छ । निष्कर्षमा 'भोको घर' एकाङ्गीको द्वन्द्व र प्रतीकको उपर्युक्त अध्ययनको सिलसिलामा प्रतीकवाद, प्रकृतिवाद, अतियथार्थता र व्यङ्ग्यका दृष्टिले पनि अध्ययन गर्न सकिने कुरा उल्लेख छ । एकाङ्गीमा

गोविन्द गोठालेको द्वन्द्व प्रयोगका दृष्टिले नेपाली नाट्यजगतको लागि नयाँ प्रयोग भएको र प्रतीकको प्रयोग आधुनिक नेपाली नाटकमा बालकृष्ण सम र (ध्रुव र प्रल्हाद) र गोपालप्रसाद रिमाल (मसान) परम्पराका प्रतीकभन्दा नयाँ खालको भएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । उनको एकाङ्की रचना विजय मल्लको नव प्रयोग धर्मितासित मेल खाने र पूर्णाङ्की नाटकका क्षेत्रमा रिमालसित बढी तुलनीय भएको कुरा प्रस्तुत गरिएको छ ।

अतः यस एकाङ्कीको समालोचना गर्ने क्रममा यसमा प्रयोग गरिएका गाढा शब्दहरूको प्रस्तुत गर्दै मनोविश्लेषणको सुत्रपात गर्ने नाटककारको रूपमा गोविन्दबहादुरलाई चिनाइएको छ । यस एकाङ्कीले प्रस्तुत गरेको सामाजिक यथार्थको प्रतीकात्मक मनोवैज्ञानिक तथ्य र द्वन्द्वको विभिन्न पक्षको बारेमा प्रकाश पारिएको छ । यस एकाङ्कीलाई विभिन्न कोणबाट मूल्याङ्कन गर्दै विजय मल्ल र गोपालप्रसाद रिमालसित तुलनीय भएको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

३.४.३ पत्थरको कथा एकाङ्कीको भावभूमिको सन्दर्भ

यो समालोचनात्मक लेखमा पत्थरको कथा एकाङ्कीमा अन्तर्निहित भावभूमिको समालोचना गरिएको छ । यो समालोचना भिक्टर प्रधानको समालोचनात्मक पुस्तक नेपाली नाटकमा सांस्कृतिक चेतना र अन्य सन्दर्भ नामक पुस्तकमा सङ्कलित छ । यस एकाङ्कीमा मृत मानव पात्रहरूको जीवित मानव सदृश क्रियाकलापहरूमा प्रतीकात्मकताको माध्यमले सामाजिक राजनैतिक यथार्थ र समाज र जनताप्रति तीखो व्यङ्ग्य अन्तर्निहित रहेको कुरा समालोचकले प्रस्तुत गरेका छन् ।

पत्थरको कथा एकाङ्कीको समालोचनाको क्रममा भिक्टर प्रधानले पत्थरको कथा मा एकजना जमिनदारको घरघोर अमानवीय अत्याचारको चित्रण, उसको दुर्घटित मृत्युदर उसमाथिको विरोधको कथा हालेर एकाङ्कीकार विजयमल्लले २००७ सालदेखि डेढ दशकसम्मको नेपालको सामाजिक राजनैतिक स्थितिको यथार्थलाई प्रतीकात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् भनेका छन् । यस एकाङ्कीमा बुढा हात्तीको मृत्यु र विपिनको मृत्यु एकै ठाउँमा गाँस्नु मिथकको प्रयोग हो भन्दै यही पक्षले यो नाटक आधुनिक नाटकको प्रतीकका रूपमा चिनिएको कुरा समालोचक प्रधानले प्रस्तुत गरेका छन् । बुढो हात्ती सामन्ती व्यवस्थाको प्रतीक हो र विपिनको मृत्यु हुनु तर बुढो हात्तीको मृत्यु नहुनुले सामन्ती व्यवस्थाको मृत्यु भएको छैन भन्ने यसको आशय हो । २००७ सालको क्रान्तिको

सफलताको डेढ दशक बितिसक्दा पनि शान्ति सामाजिक व्यवस्थाको मूल स्वरूप वा परिपाटीमा खासै परिवर्तन आउन नसकेको कुरा बूढो हात्तीलाई लिएर प्रतीकात्मक ढंगमा व्यङ्ग्य गरेका छन् ।

विभिन्न वर्गको मिश्रितरूप प्रस्तुत गर्दै नेपाली समाजको प्रतीकात्मक अर्थ दिँदै ती वर्गका पात्रहरूको चित्रण गरिएको छ । बुद्धिजीवीहरूले अरूले गरेको गल्तीको निन्दा गर्न, देश विदेशको उदाहरण दिन र सैद्धान्तिक उपदेश दिन जान्दछन् तर कर्म क्षेत्रमा तिनीहरू निष्कृय रहेको भाव प्रस्तुत गरिएको छ । नारीवर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने नारी पात्रद्वय ज्वाला र कृष्णले नेपाली नारी मानसिकतामा आएको क्रमिक परिवर्तनलाई अंशतः इङ्गित गरेका छन् । यी नारीहरूको व्यवहारले नारीमा क्रमशः जागृति आइरहेका तर पूर्णतः जागृति भइनसकेको नेपाली समाजको स्वरूपको यथार्थ स्पष्टसँग चित्रण गरिएको छ ।

लेखमा पत्थरको कथाको शीर्षकको सार्थकता र शीर्षकले बोकेको प्रतीकात्मक अर्थको परिचय दिइएको छ । यस लेखमा स्पन्दन हीन पत्थर जस्तै भएर रहेका मृत मानिसहरूको कथा भएकोले यस एकाङ्कीलाई पत्थरको कथा भनिएको हो र अरू दुई प्रतीकात्मक अर्थमा १. अत्याचारीको कथा भएकोले र अर्कोमा विपिन र रघुवीर बाहेक अरू पात्रहरू प्रतिशोधका भावना नभएर पत्थर जस्ता चेतना रहितका मृतप्रायः मानिसहरूको कथा भएकोले पत्थरको कथा भनिएको हो भन्दै यसको शीर्षकको सार्थकताको पक्षमा आफ्नो मत प्रकट गरेको पाइन्छ ।

अतः समालोचनात्मक लेखमा पत्थरको कथा एकाङ्कीमा अन्तर्निहित भावभूमि नामक यस एकाङ्कीले विविध क्षेत्रमा प्रहार गरेका व्यङ्ग्य, प्रतीक तथा शीर्षकको सार्थकता सम्बन्धी समालोचना गरिएको छ ।

३.४.४ ऐतिहासिक नाटकका विशेषता र नेपाली ऐतिहासिक नाटकको सर्वेक्षणको सन्दर्भ

प्रस्तुत लेख भिक्टर प्रधानको 'नेपाली नाटकमा सांस्कृतिक चेतना र अन्य सन्दर्भ' नामक पुस्तकमा समाविष्ट २०३९ मा पूर्व प्रकाशित रचना हो । पूर्व प्रकाशित लेखलाई सामान्य हेरफेर गरी यस पुस्तकमा समाविष्ट गरिएको छ । यस लेखलाई सामान्य हेरफेर गरी यस लेखको सुरुमा विषयको प्रवेश शीर्षक राखिएको छ र यसलाई ऐतिहासिक

नाटकका विशेषता र नेपाली ऐतिहासिक नाटकको सर्वेक्षण गरी दुई खण्डमा विभाजन गरिएको छ ।

ऐतिहासिक नाटकका विशेषता खण्डमा प्राचीन नाट्यपरम्परामा प्रख्यात विषय वस्तु अर्थात् ऐतिहासिक, पौराणिक वा लोककथामय आख्यानयुक्त नाटकको विशेष अस्तित्व रहेको कुरा उल्लेख गर्दै ख्यात विषयवस्तुको प्रयोग हुनुको प्रयोजनबारे विवेचना गरिएको छ । जसअनुसार नाटकको विकास क्रममा नृत्य वा भाव नाटकको चरण पार गरी नाटकको प्रादुर्भाव भएको र ती नृत्य नाटक वा भाव नाटकले ख्यात विषयवस्तु रुचाएर वाचन वा कथन शक्तिको अभावको पूर्ति गर्ने गरेको हुँदा ख्यात विषयवस्तुको नाटकको प्रारम्भिक अवस्थामा प्रभाव पारेको कुरा उल्लेख छ ।

ऐतिहासिक नाटकमा राष्ट्रिय वा जातीय गौरवको भावको सञ्चार भएको र सो राष्ट्रिय गौरव सोद्देश्यपूर्ण पनि हुन्छ भने कतै ऐतिहासिक नाटकमा राष्ट्रिय जातीय गौरवका विपरीत अगौरव, हीनता वा व्यतन आदिको चित्रण गरेर जातीय उत्थान वा गौरव रक्षाको मनसुवा राखिएको पनि हुनसक्ने कुरा उल्लेख छ । कुनै ऐतिहासिक नाटकमा प्रत्यक्ष राष्ट्रिय जातीय सन्दर्भको समावेश नभएर विदेशी वा वाह्य जातिको चित्रण पनि हुनसक्ने र यस्ता चित्रण स्वजाति र स्वराष्ट्रलाई चेतना प्रदान गर्ने उद्देश्यले सार्थक हुनसक्छ भन्ने सन्दर्भमा यस लेखमा पहलमानसिंह स्वारको ऐतिहासिक नाटक 'विमलादेवी' (२०३२) लाई प्रस्तुत गरिएको छ । ऐतिहासिक नाटकको सीमा विगतको प्रत्यक्षीकरण भएको हुनाले इतिहासका पाताभिन्नका वा मानव स्मृतिबाट विलीन हुन लागेका तथ्य ऐतिहासिक नाटकले प्रस्तुत गर्ने गर्दछ । वीरता, बहादुरी र स्वाधीनता गौरवलाई चित्रण गर्ने नाटकले जातीय गौरवको रक्षा गर्ने गर्दछन् । यसका साथै ऐतिहासिक नाटक अनैतिहासिक नाटकका तुलनामा इतिहासको पूर्व जानकारीले गर्दा रसनिष्पत्ति करुणा आदि क्रियामा बढी प्रभावकारी हुन्छन् भन्ने कुरा उल्लेख छ । यस खण्डमा ऐतिहासिक नाटकका विशेषता मात्र नभएर समालोचनात्मक प्रस्तुति गरिएको छ ।

“नेपाली ऐतिहासिक नाटकको सर्वेक्षण” खण्डमा नेपालको इतिहासको काल विभाजन गरी प्राथमिक कालका किराँतकाल कै समयमा माभी र दुनुवार जातिको प्रवेश र विस्तारै लिच्छवीहरूको प्रवेश भएको यही लिच्छवी कालदेखि कै नेपाली नाटकको प्रामाणिक इतिहासरहेको र मनोरञ्जनको एकसाधनका रूपमा नाटक प्रदर्शन गर्ने नाट्य प्रथा रहेको

नेपालको माध्यमिककाल अथवा मल्लकालमा नेपालमा नाट्य प्रविधि र परम्पराले संस्कृत र मैथिली नाटकका माध्यमबाट धेरै नै विकास गरिसकेको इतिहास प्रस्तुत छ । आर्यहरूको प्रवेशपछि अनार्य र आर्यको संस्कृति धकेलेरै नेपाली संस्कृतिको निर्माण भएको ठहर प्रस्तुत छ । मल्लकालमा लौकिक र लेख्यनाटकको परम्पराको विकास भए पनि नेपाली भाषका नाटकको प्रादुर्भाव भइ नसकेको र लेख्य साहित्य नेपालको इतिहासको आधुनिक काल वा शाहकालमा थालिएको र नेपाली भाषामा लेख्य साहित्यको प्रारम्भ भएपछि क्रमशः नेपाली नाटक लेखियो । नेपालको नाट्य परम्परा लिच्छवी, मल्ल र राणाकाल पूर्वको शाह काल मै भारतीय नाट्य प्रभाव परेको थियो तापनि मोतीराम भट्टद्वारा संस्कृतको शृङ्गार धाराबाट अनूदित नेपाली नाटकबाट नै नेपाली नाटकको खास प्रादुर्भाव भएको देखिन्छ ।

प्रस्तुत लेखमा प्रारम्भिक कालका अनूदित कृतिहरूको पनि परिचय दिइएको छ । यसका साथै प्रारम्भिक कालदेखि क्रमशः विकसित हुँदै आधुनिक कालसम्म आएर आधुनिकताको पतका फहराउने बालकृष्ण सम, भीमनिधि तिवारीले ऐतिहासिक नाटक लेखेका हरिकीर्तन मण्डलाकार, कविप्रसाद गौतम र अर्का सहयोगी गौतमहरूले पनि धेरै धार्मिक नाटक लेखे तापनि १९७५ मा पहलमानसिंह स्वारले धार्मिक-पौराणिक नाटक मै रङ्मडिएको माध्यमिक नेपाली साहित्यको अटलबहादुर नाटकबाट प्रादुर्भाव भएको हो भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

नेपाली साहित्यको माध्यमिक कालको अन्त्यसम्म शृङ्गार रसमा मस्त रहेको बेला भारतस्थित नेपालीहरूले जातीय उत्थान र भाषिक अभिवृद्धिका लागि अविस्मरणीय योगदान दिएका थिए । माध्यमिक कालमा धेरैजसो नाटक धार्मिक र पौराणिक थिए । माध्यमिक कालको अन्त्यतिर दार्जिलिङ्गबाट बालकृष्ण समको भक्त भानुभक्त ऐतिहासिक नाटक प्रकाशित भयो । त्यसपछि नेपालमा विभिन्न ऐतिहासिक नाटकहरू प्रकाशित हुँदै गए । ती नाटककारहरूमा बालकृष्ण सम, भीमनिधि तिवारी, बैकुण्ठप्रसाद आदिले विभिन्न ऐतिहासिक नाटकको प्रकाशन गराए । यसको साथै केही ऐतिहासिक एकाङ्कीहरू पनि लेखिए । ती ऐतिहासिक नाटकहरू वीररस प्रधान देखिन्छन् । नेपाली नाटक तथा एकाङ्किले नेपाल र नेपालीको बहुआयामिक र विविधतामयी इतिहास र संस्कृतिको प्रस्तुतिको नेपाली नाटकमा अझै भइसकेको कुरा भिक्टर प्रधानले उठाएका छन् । यसको साथै नेपाली ऐतिहासिक नाटक नाट्यकलागत दृष्टिले पनि खासै उपलब्धिमूलक देखिँदैन भन्ने उनको भनाइ छ ।

३.५ भिक्टर प्रधानका फुटकर समालोचनाको विश्लेषण

भिक्टर प्रधानका दुई दर्जनजति फुटकर समालोचना प्रकाशित छन् । यी समालोचनाको विषयवस्तु समालोचनात्मक प्राप्तिका आधारमा अध्ययन गरिएको छ ।

३.५.१ सुम्निमा उपन्यासभिन्न प्राचीन इतिहास

सुम्निमा उपन्यासभिन्न प्राचीन इतिहास शीर्षकको प्रस्तुत समालोचना समालोचक भिक्टर प्रधानद्वारा लेखिएको विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाद्वारा लेखिएको सुम्निमा उपन्यासमाथिको कृतिपरक समालोचनात्मक दृष्टिकोणलाई प्रस्तुत गरिएको लेख हो । ऐतिहासिक उपन्यासको खोजीमा विशेष रूपले रमाउने समालोचक प्रधानले सन्दर्भ अनुसार अन्य समालोचनात्मक कृतिमा समेत उल्लेख गर्ने गरेको 'सुम्निमा इतिहासभासी ऐतिहासिक उपन्यास हो' भन्ने कुरालाई छुट्टै लेखकै रूपमा आफ्नो दृष्टिकोण प्रस्तुत गरी सैद्धान्तिक तर्कहरूद्वारा पुष्टि गर्ने प्रयास गरेका छन् । प्रस्तुत लेख वि.सं. २०३१ को वैशाख महिनामा संचय पत्रिकामा प्रकाशित भएको छ ।

१. विषयवस्तु र विश्लेषण

कृतिपरक समालोचनाको एउटा नमुनाका रूपमा रहेको प्रस्तुत लेखमा लेखक भिक्टर प्रधानले उपन्यासकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको सुम्निमा उपन्यासलाई सामान्य रूपमा परिचित गराउदै यसको ऐतिहासिकतातिर लेखलाई डोच्याउने कार्य गरेका छन् । उक्त उपन्यासले पौराणिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, आञ्चलिक, दार्शनिक लयायतका विशेषता बोकेको भए तापनि यसले बोकेको ऐतिहासिक वास्तविकतातर्फ प्रस्तुत लेख डोहोरिएको कुरा सुरुमा नै उल्लेख गरेका छन् । सुम्निमा उपन्यासमा कोइरालाले प्रस्तुत गरेका दुई भिन्न संस्कृति र सभ्यताहरूका प्रतिनिधिहरूले आफूलाई फरक पहिचान र मूल्यका पात्रको रूपमा चिनाएको सन्दर्भलाई इङ्गित गर्दै उनीहरूले बोकेको त्यो सभ्यता कृतिमात्रको वा पुराणमा सन्दर्भ मात्रको नभएर वास्तविक इतिकासको नै हो भन्ने ठहरलाई प्रधानले यस लेखमा प्रस्तुत गरेका छन् । वास्तविक इतिहासमा नै रामायण कालसम्म आर्य र अनार्य सभ्यता सुम्निमा उपन्यासमा जस्तै पृथक् रूपमा बाँचेको थियो अनि यो दुवै सभ्यतामा आफ्ना आफ्ना सवलता र दुर्बलताका प्राप्ति तथा सीमा थिए, पछि आर्य र अनार्यको बसाइ संस्कारमा संयोजक र परिष्करण भएपछि आज त्यतिबेलाको सन्दर्भ

पौराणिक भै मात्र लागेको हो भन्दै यस लेखमा प्रधानले कुनै एक समयको वास्तविक प्राचीन इतिहासलाई यसले उजागर गरेको छ भनेका छन् । त्यसैले यो उपन्यास ऐतिकासिक उपन्यास हो र यस्तो विषय र संस्कारको संयोजन गर्न सक्ने कोइराला साच्चिकै महान स्रष्टा हुन् भन्ने उनको दाबी रहेको छ ।

२. समालोचनात्मक प्राप्ति

सुम्निमा उपन्यास भित्र प्राचीन इतिहाससमालोचनात्मक लेख भिक्टर प्रधानको प्रारम्भिक कालीन लेखका रूपमा रहेको छ । समालोचना जस्तो गम्भीर र बौद्धिक क्षेत्रमा लागेर कलिलै उमेरमा उनले देखाएको लेखनको यो परिपक्वताले भविष्यको प्रधानको परिपक्व समालोचक व्यक्तित्वको सङ्केत गरेको छ । वास्तविक समाजको इतिकासको कसीमा कृतिको समाजलाई दाँजेर हेर्दै नयाँ दृष्टि दिने उनको त्यतिबेलाकै सामर्थ्यलाई पनि यसले देखाएको छ ।

३.५.२ सुम्निमा उपन्यासभित्र मानवीय विज्ञान

सुम्निमा उपन्यासभित्र मानवीय विज्ञान विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाद्वारा लेखिएको उपन्यास *सुम्निमा* माथि गरिएको विश्लेषण हो । समालोचनात्मक लेखका रूपमा रहेको प्रस्तुत रचना 'हिमलोक डाइजेस्ट' नामक बनारसबाट प्रकाशित हुने पत्रिकामा सन् १९७५ मा प्रकाशित भएको हो । कोइरालाको चर्चित उपन्यास 'सुम्निमा' को बारेमा धर्म, संस्कृति, जाति, मनोविज्ञान आदिलाई आधार बनाएर विश्लेषण गरिएको तर विज्ञान सम्मत आँखाले मानव विज्ञानलाई आधार बनाएर विश्लेषण नगरिएको परिप्रेक्ष्यमा त्यो नयाँ दृष्टिलाई आधार बनाएर समालोचक प्रधानले यसमा दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् ।

१. विषयवस्तु विश्लेषण

सुम्निमा उपन्यास आर्य र किरातीको फरक संस्कृति र सभ्यता तथा जीवन दर्शन प्रस्तुत गर्दै तिनको संयोगको खोजी गरिएको आख्यानात्मक कृति हो । यसमा जीवन तथा समाजलाई हेर्ने आर्य र किरातीहरूको फरक दृष्टिकोणलाई प्रस्तुत गरिएको छ । जैविक प्रक्रिया तथा विज्ञानका कुरालाई आर्यहरूले दैवी शक्तिको प्रभावका रूपमा अनि किरातीहरूले वैज्ञानिक शक्तिको प्रभावका रूपमा हेर्ने गरेको अनि त्यसबाट जन्मिएको समस्या तथा बहसको सन्दर्भ उक्त उपन्यासमा रहेको छ । उपन्यासमा रहेका पत्रहरूको

जीवनको भौतिक अवस्था तथा सोमदत्त तथा पुलोमाको सन्तानोत्पादनको प्रक्रियामा पाएको असफलतामा मानव विज्ञानको सम्बन्ध यसमा प्रधानले खोजेका छन् । सोमदत्त र पुलोमाको सन्तानोत्पादनको प्रारम्भिक तथा आर्यधर्म अनुकूलको प्रयास असफल हुनाको कारणलाई विज्ञान सम्मत आधारमा प्रधानले व्याख्या गरेका छन् । उनले यस्ता कारणहरूमा पुलोमाको मास्तिक धर्म भएको समयमा मात्र उनीहरूले समागम गर्नु, दुवैले तपस्याका बलले कामशक्ति र रतिबाट मुक्त भएर निरर्थक यौनक्रिया गर्नु, नीति धर्मको पालना गर्दा गर्दै परस्परको आशक्तिबाट विरक्त हुनु, पुत्रेष्टि यज्ञका कर्मले गर्भ धारणलाई कमजोर बनाउनुलाई देखाएका छन् । यसै गरी प्रधानले उपन्यासमा भएको आर्य र किराती बाच्ने जीवनशैली, स्वास्थ्य अवस्था, मृत्युवरण पनि विज्ञान सम्मत रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनले त्यसका प्रमाणका रूपमा सोमदत्त र पुलोमा युवा उमेरमा नै वृद्ध देखिनु, सुम्निमा सधैं सदावहार देखिनु, सुम्निमाले सोमदत्तलाई दुध र मह खुवाएर आफ्नो नाङ्गो आङमा आलिङ्गन गर्दा सोमदत्तमा कामशक्ति बढ्नु, विभ्रुवाले सोमदत्तलाई मनुवा रिसाएको भनेर शरीर पक्षको पाठ पढाउनु, भौतिक सुखको अनुभूति सहितको यौनक्रियाले सोमदत्त र पुलोमाको सन्तोषित हुनु, सोमदत्त र पुलोमा छिट्टै मर्नु र सुम्निमा लामो समय बाँच्नु आदिलाई पेश गरेका छन् । यसरी विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले सुम्निमा उपन्यासमा संस्कृति मात्र नभएर मानव विज्ञान समेतलाई प्रस्तुत गरेको कुरा यस लेखमा भिक्टर प्रधानले स्पष्ट पारेका छन् ।

२. समालोचनात्मक प्राप्ति

प्रस्तुत समालोचनाले समालोचकको दृष्टि फराकिलो भयो भने कृतिलाई हेर्न सकिने दृष्टिकोणका अनेक गम्भीर पाटाहरू रहन सक्छन् भन्ने कुरालाई यसले देखाएको छ । आख्यानकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको समाज, संस्कृति तथा विज्ञानलाई बुझेर सन्तुलित र गम्भीर कृति लेख्न सक्ने सामर्थ्यलाई पनि यसले प्रकाशमा ल्याएको छ । यस बाहेक समालोचक भिक्टर प्रधानको समालोचकीय सामर्थ्यलाई पनि यसले देखाएको छ ।

३.५.३ मुनामदन का दुई प्रख्यात्पद्यांश मेरो वैयक्तिकतामा

मुनामदन दुई प्रख्यात् पाठ्यांश मेरो वैयक्तिकतामा शीर्षकको प्रस्तुत समालोचनात्मक लेख महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाद्वारा लेखिएको प्रसिद्ध खण्डकाव्य मुनामदनको प्रसिद्ध श्लोक 'क्षेत्रीको छोरो यो पाउ छुन्छ घिनले छुँदैन, मानिस ठुलो दिलले

हुन्छ जातले हुँदैन' माथि गरिएको विश्लेषण हो । मुनामदनको उक्त श्लोकले लोकप्रसिद्धि पाए तापनि समाज शास्त्रीय दृष्टिले हेर्दा त्यसमा सन्तुलन नरहेको भन्दै छिद्रान्वेषी दृष्टि प्रक्षेपण गरिएको प्रस्तुत लेख समालोचक भिक्टर प्रधानले २०३१ सालमा लेखेका हुन् । यो रूपरेखा पत्रिकामा वि.सं. २०३५ को मङ्सिर अङ्कमा प्रकाशित भएको छ ।

१. विषयवस्तु र विश्लेषण

प्रख्यात मुनामदन कृतिको 'क्षेत्रीको छोरो.....' श्लोकको समाज शास्त्रीय विश्लेषण गरिएको प्रस्तुत लेख भिक्टर प्रधानको छिद्रान्वेषी प्रवृत्तिलाई आत्मसात् गरी प्रभावपरक समालोचनात्मक सैद्धान्तिक आधारमा लेखिएको छ । यसमा **मुनामदन** काव्यलाई लोक साहित्यको जस्तो सङ्कलित कृति नभएर लिखित कृति नै भएको तथा सोझा पाठकको मन जितेर लोक साहित्यिक स्थान ओगट्दै गएको कृतिका रूपमा प्रधानले चिनाएका छन् । नेवारी उखानलाई उपजीव्यका रूपमा ग्रहण गरी लेखिएको मुनामदनले प्रशस्त प्रख्याती पाए तापनि समाज, परिस्थिति, संस्कार तथा कृतिकारको आन्तरिक इच्छाभन्दा भिन्न कुरालाई उल्लिखित श्लोकले अभिव्यक्त गरेका कारण देखिएको कमजोरीलाई यसमा उदाङ्गो पारिएको छ ।

प्रस्तुत लेखमा देवकोटाले **मुनामदन**मा आफूलाई लोभमुक्त व्यक्तिका रूपमा परिचित गराउने प्रयत्न गरेका भए तापनि उनको 'पैसा' शीर्षकको फुटकर कवितामा पैसाकै गान गाइएको कुराले मुनामदनको लोभको मुक्ततामा स्रष्टाको कृत्रिमता रहेको प्रधानको जिकिर छ । कृतिकार देवकोटा ब्राम्हणको छोरा हुनु, मुनामदन लेखनको समयमा काठमाडौंमा क्षेत्री जातिहरू व्यापारिक प्रवृत्तिका नहुनु, ती क्षेत्रीहरू मदन जस्ता गरिब पनि नहुनाले मुनामदनको उल्लिखित श्लोकले समाजको वास्तविकता नबोकेको तर्क उनले यस लेखमा गरेका छन् । बरु देवकोटाले मदनलाई नेवार जातिको छोरो बनाइ दिएको भए र उक्त श्लोकमा पनि त्यही रूपमा चिनाइ दिएको भए उनले सामाजिक अभिव्यक्तिको न्याय गरेको ठहरिने थियो भन्ने विचार प्रधानको रहेको छ । यसरी समाजशास्त्रीय विश्लेषण नभनेरै पनि समाज शास्त्रीय विश्लेषण गरिएको यस लेखमा मुनामदनप्रतिको आलोचनात्मक दृष्टिलाई व्यक्त गरिएको छ ।

२. समालोचनात्मक प्राप्ति

प्रस्तुत लेख समालोचक भिक्टर प्रधानको आरम्भकालीन समालोचनाका रूपमा रहेको छ । कुनै पनि कृतिका विशेष अभिव्यक्तिले लेखकको अन्तरलाई छोएको बेला वैयक्तिकतालाई शब्दमा घोलेर लेखिने यस्तो चरणको लेखमा प्रधानले पनि मुनामदनको उल्लिखित श्लोकलाई चुन्न पुगेका छन् । शीर्षकमै 'मेरो वैयक्तिकता' भनेर निजत्वलाई प्रस्तुत गरेका प्रधानले यसमा केही श्लोकमा अभिव्यक्त विचारको सीमालाई समातेर मुनामदनको आलोकमाथि आलोचनात्मक दृष्टि राख्ने प्रयत्न गरेका छन् ।

३.५.४ २०३६ को मदन पुरस्कार पुरस्कृत 'नेपालको परम्परागत प्रविधि'

समालोचक भिक्टर प्रधानद्वारा लिखित प्रस्तुत २०२६ को मदन पुरस्कार पुरस्कृत 'नेपालको परम्परागत प्रविधि' शीर्षकको समालोचनात्मक लेख 'परिस्थिति' मासिक पत्रिकामा वि.सं. २०३६ को आश्विन अङ्कमा प्रकाशित कृति हो । यस समालोचनामा समालोचक प्रधानद्वारा नेपालमा हुने गरेको पुरस्कार वितरणको अनियमितता तथा कृति प्रकाशनका प्रकाशक संस्थाको त्रुटिपूर्ण कार्यको कमजोरीलाई उदाङ्गो पारिएको छ । वि.सं. २०३६ को मदन पुरस्कार प्राप्त कृति 'नेपालको परम्परागत प्रविधि' ले नयाँ केही कुरा ल्याएको तर प्रशस्त कमीकमजोरी रहँदारहँदै पनि त्रिभुवन विश्वविद्यालय पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले यसलाई प्रकाशन गरिदिएको अनि मदन पुरस्कार गुठीले मदन पुरस्कार प्रदान गरेको कुराको असन्तुष्टि यसमा व्यक्त गरिएको छ ।

१. विषयवस्तु र विश्लेषण

प्रधानको यस समालोचनामा कुनै पनि कृतिको सार्वजनिकीकरणमा लेखक, सम्पादक, प्रकाशक तथा कृतिको मूल्य र स्तर निर्धारक सबैले अत्यन्तै गम्भीर बन्नुपर्ने र कृति प्रकाशनमा सम्बन्धित पक्षको असावधानी रह्यो भने सम्बन्धित कृतिको उपहास हुने मात्र होइन लेखक, प्रकाशक तथा मूल्य निर्धारक सबैमाथि प्रश्न चिह्न उपस्थित हुने कुरा व्यक्त गरिएको छ । यसमा वि.सं. २०३६ मा त्रिभुवन विश्वविद्यालय पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले प्रकाशित गरेको श्री रत्नाकार वैद्य र डा. छविलाल गजुरेलद्वारा लिखित 'नेपालको परम्परागत प्रविधि' शीर्षकको पुस्तकमाथि आलोचनात्मक दृष्टि राख्दै लेखक र प्रकाशक दुवैले पूर्ण तयारीबिना नै कृति प्रकाशन जस्तो गम्भीर कुरामा असावधानिपूर्ण हतार

गरेकोमा प्रश्न उठाइएको छ । अध्ययनको गहिराइमा पुगेर कमजोरीका कुना-कन्तरा खोजिएको यस लेखमा त्रुटि भएका पेज पेज र अंश अंश तोक्दै कृतिमा आवृत्ति दोष, अस्पष्टता दोष, अनुमान दोष, वस्तु चयन दोष तथा अपूर्णता दोष रहेको कुरा औल्याइएको छ । रत्नाकर वैद्य तथा डा. छविलाल गजुरेल जस्ता प्रतिष्ठित व्यक्तित्वले पुस्तक प्रकाशनको कार्यमा गरेको कमजोरीले उनीहरूको प्रतिष्ठामा प्रश्न उठेको कुरा मात्र होइन त्रिभुवन विश्वविद्यालयको पाठ्यक्रम विकास केन्द्र जस्तो गम्भीर र संवेदनशील कार्यालयले उक्त पुस्तकलाई कमजोरीसहित नै प्रकाशन गरिदिनुलाई कमजोरीको पराकाष्ठाका रूपमा देखाइएको छ । मनद पुरस्कार गुठी जस्तो पवित्र संस्थाले प्रशस्त कमजोरी बोकेको यस्तो पुस्तकलाई नै पुरस्कृत गरि दिएकोमा संस्थाप्रति नै प्रश्न उठाउँदै समालोचकद्वारा व्यङ्ग्य र आश्चर्य प्रकट गरिएको छ । यस प्रकार व्यक्ति तथा संस्थाको छवि कायम गर्न अगि बढाइएका प्रत्येक पक्षमा सचेतताका आँखा पुऱ्याउनु पर्ने कुराको जिम्मेवारी बोध यसमा गराइएको छ ।

२. समालोचनात्मक प्राप्ति

प्रस्तुत समालोचनात्मक लेख कार्यका कमजोरीको खोजीका सन्दर्भमा छिद्रान्वेषी प्रवृत्तिको भए तापनि सचेतताको पाठ सिकाउने सवालमा मार्गदर्शक पाइलाका रूपमा रहेको छ । त्रि.वि. पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, मदन पुरस्कार गुठी जस्ता स्थापित तथा प्रतिष्ठित संस्थाले गरेका कार्यमा आँखा चिम्लिएर सम्मान भाव व्यक्त गर्ने संस्कृति निर्माण भएको परम्परामा कमजोरी जसले पनि सच्याउनु पर्छ भन्ने सवकका रूपमा रहेको यस समालोचनाले लेखकको हक्कीपन, विषयवस्तुबाट तथ्यको खोजी गर्नुपर्ने पनको अभिव्यक्ति तथा प्रत्येकले अपनाउनु पर्ने सचेतताको पाठ सिकाएको पाइन्छ ।

३.५.५ कल्पना र सत्यको सामञ्जस्य – ऐतिहासिक उपन्यास

कल्पना र सत्यको सामञ्जस्य ऐतिहासिक उपन्यास शीर्षकको प्रस्तुत समालोचनात्मक लेख कल्पना र सत्यलाई शब्दगत परिभाषा गर्दै ऐतिहासिक उपन्यासमा यी दुई पक्षको भूमिकाको विश्लेषण गरिएको महत्त्वपूर्ण रचना हो । सूक्ष्म अध्ययन र विश्लेषणात्मक चेतना सहित प्रस्तुत गरिएको यो लामो लेख वाङ्मय पत्रिकामा वि.सं. २०३७ को असार अङ्कमा प्रकाशित भएको छ ।

१. विषयवस्तु र विश्लेषण

भिक्टर प्रधानको प्रस्तुत लेखमा सत्य र कल्पना दुई शब्दले बोक्ने वास्तविक अर्थको खोजी गरिएको छ । यी दुईले परस्परमा फरक मात्र होइन ठिक विपरीत अर्थ पनि बोक्ने भएकाले व्यावहारिकताका अन्य क्षेत्रमा यीसँगै नरहने तर साहित्यमा विशिष्टता रहने भएका कारण यिनको संयोग हुन सक्ने भन्दै समालोचक प्रधानले साहित्यमा कल्पना र सत्यको संयोगको मात्रा, प्रकृति र स्वाभाविकताको खोजी गरेका छन् ।

कल्पना र सत्यको सामञ्जस्य – ऐतिहासिक उपन्यासलेख विशिष्टतः ऐतिहासिक उपन्यासको विश्लेषणमा केन्द्रित रहेको छ । त्यसैले यसमा ऐतिहासिक उपन्यासको 'ऐतिहासिकता' का सन्दर्भमा विशिष्ट पहिचानको प्रयास गरिएको छ । ऐतिहासिक उपन्यासको सामान्य सर्वेक्षण समेत गरिएको यस लेखमा इतिहासमा वास्तविकता तथा साहित्यमा कल्पना रहने कुराको प्रकाश पाउँदा यस्ता उपन्यासमा सत्य र कल्पनाको सम्बन्धको खोजी गरिएको छ । साहित्यमा कल्पना मात्रले कृत्रिमता हुने अनि इतिहास मात्रले मिठास वा सौन्दर्य हराउने हुँदा ऐतिहासिक उपन्यासमा सत्य र कल्पना दुवैको संयोगल अपेक्षित भएको स्पष्ट पारिएको छ ।

यस लेखमा कस्तो उपन्यासलाई मात्र ऐतिहासिक उपन्यास भन्ने कुराको आधार पहिल्याउदै ऐतिहासिक उपन्यासका प्रकारको पनि वर्गीकरण गरिएको छ । यस्ता उपन्यासमा कल्पनाको जरुरत पर्ने, कृतिमा सम्बोधित ठाउँको पहिचान गरिनु पर्ने, कथानकको गुम्फन हुनु पर्ने, घटनाहरूबिच कार्यकारण शृङ्खला हुनु पर्ने, समाख्यानात्मक-सम्वादात्मक चेतनप्रवाही आख्यानीकरण र कथन हुनु पर्ने, वातावरणको अन्तरङ्ग चित्रण र पुनः सिर्जन हुनु पर्ने, इतिहासकै विषयलाई स्वाभाविक बनाउन मात्र कल्पनाको प्रयोग हुनु पर्ने कुरा प्रस्तुत गरिएको छ । यस्तै ऐतिहासिक उपन्यासको वर्गीकरणका सन्दर्भमा यसका चार प्रकार देखाउदै तिनमा इतिहासाधिक्य भएका इतिहास र कल्पनाको सन्तुलन भएका, कल्पनाधिक्य भएका तथा इतिहासभाषी पर्ने कुरा देखाइएको छ । यसरी प्रधानको प्रस्तुत लेखमा ऐतिहासिक उपन्यासको पहिचान गरी तिनको अन्तर्वस्तुको खोजी गरिएको छ ।

२. समालोचनात्मक प्राप्ति

भिक्टर प्रधानद्वारा लेखिएको प्रस्तुत समालोचना आयामगत लमाइ, विषयवस्तुगत गहिराइ तथा बौद्धिक आधिक्यलाई आत्मसात गरेको विश्लेषण हो । यसमा लेखक प्रधानले कल्पना र सत्य जस्ता दुई विपरित धर्मी शब्दको संयोजनको क्षेत्र पहिल्याउदै ऐतिहासिक उपन्यासमा यी दुईको भेट हुने बताएका छन् । यसमा उनले ऐतिहासिक उपन्यासको परिचय, प्रकार र विश्लेषणको गहिराइमा पुगेर विशिष्टताको खोजी गरेका छन् ।

३.५.६ भवानी भिक्षुसित कुराकानी पहिलो र दोस्रो चिन्तन

भवानी भिक्षुसित कुराकानी र पहिलो चिन्तन तथा कथाकार भवानी भिक्षुसित भेटघाट र दोस्रो चिन्तन समालोचक, अन्वेषक भिक्टर प्रधानले नेपाली साहित्यका मूर्धन्य सर्जक भवानी भिक्षु शारीरिक शैथिल्यका कारण आरामको शैयामा सुतिरहेको समयमा गरेको भेटघाट, उनीसँग लिएको अन्तर्वाता तथा निचोडका रूपमा समालोचकले व्यक्त गरेको विचारसँग सम्बन्धित रहेको छ । उल्लिखित दुई छुट्टाछुट्टै शीर्षकमा विभाजित र दुई अलग सामग्रीको रूपमा प्रकाशित यी अन्तर्वाता लेख क्रमशः परिस्थिति मासिक पत्रिकाको वि.सं. २०३७ को आश्विन र कार्तिक अङ्कमा प्रकाशित भएका छन् । एउटै विषय र विचारलाई अभिव्यक्त गरेका ती दुई सामग्री प्रकाशनका सन्दर्भमा मात्र विभाजित भएको हुँदा यहाँ ती दुवैलाई एउटै रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

१. विषयवस्तु र विश्लेषण

कथाकार भवानी भिक्षुको साहित्य प्रतिको दृष्टिकोणलाई प्रधानको प्रस्तुत अन्तर्वार्ता लेखले सम्बोधन गरेको छ । यसमा भिक्षुले कृतिको पात्र, कृतिकारको राजनीतिसँगको सम्बन्ध तथा कृतिमा पाठकको भूमिका सम्बन्धी राखेका विचार रहेका छन् । यसमा स्रष्टाले पात्रमाथि नियन्त्रण जमायो भने त्यो कृति कालजयी बन्न नसक्ने तर सिर्जनामा पात्रको स्वतन्त्र भूमिकालाई सर्जकले खेल्न दियो भने त्यो कृति उत्कृष्ट बन्ने भिक्षुको विचारलाई प्रधानले बाहिर ल्याइदिएका छन् । यसै गरी साहित्य समाजको ऐना हुने हुँदा सर्जकका सिर्जनमा आउने विषय र पात्रले समाजको राजनीतिक पदभावलाई बोल्ने वा पच्छ्याउने अनि यही वा यस्तै पात्र र समाजलाई कृतिमा स्थान दिएका आधारमा सर्जक पनि कुनै राजनैतिक धार वा प्रभावसँग जोडिन्छ भने भिक्षुको विचारलाई पनि यसमा स्पष्ट

पारेका छन् । भिक्षुका अनुसार समाजमा पात्रहरू अनेक किसिमका हुन्छन् अनि कृतिहरू पनि अनेक विषयलाई समेटेका हुन्छन् । अतः उपयुक्त कृतिमा उपयुक्त वा आवश्यकता अनुसारको पात्रको उपस्थितिले मात्र कृतिलाई सशक्त र जीवन्त पार्दछ । त्यसैले कुनै कृतिमा कुनै पात्रको नै उपस्थिति किन भयो भन्ने प्रश्न नै रहदैन । भिक्षुको साहित्यप्रतिको यस्तो दृष्टिकोणलाई प्रस्तुत गर्दै प्रधानले उनको कृतिकारिताको मूल्याङ्कन पनि गरेका छन् । प्रधानका अनुसार भवानी भिक्षु समाज विश्लेषक हुन् र उनको समाज विश्लेषणको प्रतिवेदन नै उनीकृत साहित्यिक सिर्जना हो । यसरी प्रस्तुत लेखमा प्रधानले भिक्षुको कुनै कृति विश्लेषण भन्दा भिन्न साहित्यप्रतिको चिन्तन र दृष्टिकोणलाई प्रस्तुत गरेका छन् ।

२. समालोचनात्मक प्राप्ति

प्रस्तुत लेख भिक्टर प्रधानको अन्तर्वार्ता र विचारको संयोजन गरेर लेखेको समालोचनात्मक लेख हो । यसले कुनै स्रष्टा शारीरिक शिथिलताको पीडा सहित शैयामा रहँदा पनि साहित्यप्रति कति चिन्तित हुन्छ भन्ने कुरालाई एकातिर देखाएको छ भने स्रष्टाको समाजलाई बुझ्ने दृष्टिकोणको गम्भीरतालाई पनि स्पष्ट पारेका छन् । सर्जकको मनमा पुगेर उनीहरूका अन्तर दृष्टिकोणलाई बाहिर ल्याउन प्रेरित गर्ने अन्तर्वार्ताकारका अन्तर्वार्ताका जिज्ञासाले प्रधानको उचाइलाई देखाएको छ ।

३.५.७ स्तरीय पत्रकारिता र पत्रकारको दायित्व

स्तरीय पत्रकारिता र पत्रकारको दायित्व शीर्षकको समालोचनात्मक लेख समालोचक भिक्टर प्रधानद्वारा लेखिएको साहित्येत्तर विषयको अन्वेषण गरिएको लेख हो । यो लेख गोरखापत्र पत्रिकामा वि.सं. २०३९ साउन १६ गते प्रकाशित भएको छ । राज्यको चौथो अङ्गका रूपमा रहने पत्रकारिताको साँचो धर्मलाई थाम्न उक्त पत्रकारितालाई स्तरीय बनाउनु पर्ने तथा स्तरीय पत्रकारिताका लागि पत्रकारको पनि स्तर उकास्नु पर्ने कुरालाई प्रधानले यस लेखमा अटाएका छन् ।

१. विषयवस्तु र विश्लेषण

स्तरीय पत्रकारिता र पत्रकारको दायित्व नेपालको पत्रकारिता, पत्रकारको दायित्व तथा यस क्षेत्रमा आएका समस्याबारे विश्लेषण गरिएको समालोचनात्मक लेख हो । प्रस्तुत लेखमा समालोचक प्रधानले पत्रकारहरूले सही किसिमले पत्रकारिता पेसा अपनाउँदा ध्यान

दिनुपर्ने महत्त्वपूर्ण कुराहरूप्रति सचेत गराउनाका साथै पत्रकारको जिम्मेवारीको पाठ पनि सिकाएका छन् । यसै गरी प्रधानले यस लेखमा पत्रकारिताको विकास एवम् यसको चुस्तताका लागि सरकारले ठुलो जिम्मेदारीका साथ महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नु पर्ने कुराको निकै गम्भीर चर्चा विभिन्न उदाहरणका साथ प्रस्तुत गरेका छन् । यति मात्र नभएर प्रधानले यस लेखमा पत्रकारिताका क्षेत्रमा निश्चित समस्यालाई किटानीका साथ प्रस्तुत गरेका छन् । उनका अनुसार ती समस्याहरूमा उपयुक्त र आवश्यक सामग्रीको चयनमा समस्या, सङ्कलित सामग्रीको सही विश्लेषणमा एवम् प्रस्तुतीकरणमा समस्या, पाठकको स्तर र आवश्यकताको मूल्याङ्कन नगरी प्रस्तुत गरिने जवर्जस्त समाचारका कारण सामग्रीका पाठक नपाउने तथा सामग्री विक्रि नहुने समस्या, पत्रकारिता क्षेत्रका व्यक्तिहरूको लगनशीलता समस्या अनि यसको स्तरीयता, स्पष्टता आदि जस्ता क्षेत्रका समस्याहरू पर्दछन् । यसरी समस्याका क्षेत्रको पहिचान तथा निर्यात भैसकेको अवस्थामा सरकारले गम्भीरतापूर्वक चासो दिएमा पत्रकारिता सम्बन्धी नेपालको समस्या धेरै हदसम्म निराकरण हुन सक्ने विचार समालोचकले यसमा व्यक्त गरेका छन् ।

२. समालोचनात्मक प्राप्ति

प्रस्तुत समालोचनात्मक लेख समालोचक भिक्टर प्रधानले साहित्येत्तर विषयलाई केन्द्रमा राखेर लेखेका हुन् । देशको समग्र विकासका क्षेत्रमा अन्य पक्षले गरेका क्रियाकलाप र प्रगतिलाई प्रकाशमा ल्याउने तथा आफू स्वयमले पनि विशिष्ट भूमिका निर्वाह गर्ने पत्रकारिता जस्तो महत्त्वपूर्ण सरोकारको विषयमा समस्या रहनुलाई चिन्ताको रूपमा लिँदै त्यसको निराकरणको खोजी गरिएको प्रस्तुत लेखले समालोचकको जुन सुकै पनि प्रकाशमा ल्याउन आवश्यक एवम् समस्याका क्षेत्रहरू पहिचान गर्न सक्ने क्षमता तथा तिनको गहिराइमा पुगेर समाधानको बाटो पहिल्याउन सक्ने सामर्थ्यलाई प्रस्तुत गरेको छ । त्यस बाहेक लेखले उठाएको समस्याको समाधान पनि आफ्नै महत्त्वको छँदैछ ।

३.५.८ अध्यापन कलाको विकासका निम्ति निरीक्षण अध्ययन

अध्ययन कलाको विकासका निम्ति निरीक्षण अध्ययन शीर्षकको समालोचनात्मक कृति समालोचनात्मक कृति समालोचक भिक्टर प्रधानद्वारा लेखिएको तथा गोरखापत्र पत्रिकामा २०३९ साल पुस ७ गते विश्लेषणात्मक लेखका रूपमा प्रकाशित सामग्री हो । शैक्षिक विकासको पछिल्लो समयमा साक्षरता, शैक्षिक चेतना तथा शैक्षिक अवसरको वृद्धि

हुँदै गए तापनि गुणस्तरमा भएको कमजोरी देखिएको पक्षप्रति चिन्तित हुँदै समालोचक प्रधानले यसमा सम्बन्धित समस्याको कारणको खोजी तथा समाधानको उपायबारे सूत्रात्मक विश्लेषण गरेका छन् ।

१. विषयवस्तु र विश्लेषण

प्रस्तुत समालोचनात्मक लेखमा समालोचक प्रधानले शैक्षिक गुणस्तरमा कमजोरी आउनाका जेजस्ता कारण रहेका छन् तिनको निराकरणका निम्ति सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण भूमिका शिक्षकको हुने बताएका छन् साथै परम्परागत शैक्षिक स्तरको तुलनामा वर्तमानमा आएको गुणस्तरको स्खलनलाई अन्त्य गर्न शिक्षकले तत्काल तदारुकता देखाउनु अनिवार्य भैसकेको कुरालाई पनि प्रस्तुत गरेका छन् । वर्तमानको शिक्षा प्रणालीमा शिक्षा प्रणालीको जग नै कमजोर भएको, परीक्षा प्रणालीमा प्रशस्त कमजोरी रहेका, युगानुकूल पाठ्यपुस्तकको स्तरीयता नभएको, विद्यार्थी, अभिभावक तथा परिवेशको मनोविज्ञानलाई बुझेर आवश्यकताको सम्बोधन गर्ने शैक्षिक सामग्री, पद्धति र रणनीति नभएको जस्ता कुरालाई वर्तमानको शिक्षामा रहेका कमजोरीको रूपमा देखाउदै प्रधानले अध्यापनको उपयुक्त कलाले उल्लिखित कारणबाट जन्मिएका धेरै समस्याको समाधान गर्न सकिने विचार व्यक्त गरेका छन् । उनले यस्ता समस्याको समाधानका रूपमा निरीक्षण अध्ययन भ्रमणको प्रणाली उपयुक्त हुने कुरा उपायका रूपमा सुझाएका छन् । उही विषयका विभिन्न शिक्षकले कक्षा निरीक्षण गरी समस्याको समाधान गर्ने पद्धतिको रूपमा रहेको उक्त निरीक्षण अध्ययन भ्रमणलाई प्रभावकारी रूपमा स्कुल, छिमेकी स्कुल, छिमेकी जिल्ला र क्षेत्र हुँदै राष्ट्रव्यापी रूपमा चलाउन सके शिक्षा र शिक्षण पद्धतिमा उन्नति हुने उनको बुझाइ रहेको छ । यस प्रकार शैक्षिक गुणस्तरको अन्नयनमा समालोचकको चिन्तालाई प्रस्तुत गरिएको यस समालोचनात्मक लेखमा शिक्षकको अहम् जिम्मेदारीलाई सम्झाउदै अध्यापनको कलाबाट समस्याको समाधान निकाल्नु पर्ने कुराको अभिव्यक्ति प्रस्तुत गरिएको छ ।

२. समालोचनात्मक प्राप्ति

प्रस्तुत समालोचनात्मक लेख पत्रिकामा लेखका रूपमा प्रकाशित विश्लेषणत्मक अभिव्यक्ति हो । त्यसैले यसमा निश्चित समालोचनात्मक ढाँचालाई विशिष्ट रूपमा आत्मसात् गरिएको छैन । यद्यपि वर्तमानको जल्दोबल्दो शैक्षिक क्षेत्रको गम्भीर समस्यालाई

विषय बनाएर समाधानको बाटो देखाउने कार्य यस लेखमा भएको छ । विषयवस्तुको गहनतालाई गम्भीरताका साथ लिएर उचित समाधानको बाटो खोज्ने लेखकको चिन्तनबाट जन्मिएको यो लेख आलोचना नभएर समाधान बन्न पुगेको छ ।

३.५.९ आधुनिक नेपाली गीतमा यौनभाव

आधुनिक नेपाली गीतमा यौनभाव शीर्षकको समालोचना समालोचक भिक्टर प्रधानको कविताको उपविधाका रूपमा रहेको गीत साहित्यको यौनमूलक मनोविज्ञानको सन्दर्भलाई प्रस्तुत गरिएको फुटकर समालोचनात्मक कृति हो । यो वि.सं. २०४० पुस महिनाको १९ गते साप्ताहिक नारद पत्रिकामा प्रकाशित भएको छ ।

१. विषयवस्तु र विश्लेषण

भिक्टर प्रधानको प्रस्तुत समालोचनात्मक कृतिले समालोच्य कृतिको विधागत विषयका रूपमा गीतलाई रोजेको छ भने विश्लेषणको कसीका रूपमा यौन मनोविज्ञानलाई आधार बनाएको छ । आधुनिक गीतले लिएको विषयमा रहेका यौनिक सन्दर्भ र तिनमा निहित अर्थको खोजी गरिएको यस सामग्रीमा समालोचकले सुरुमा गीति साहित्यलाई मानवको समाज, संस्कार, संस्कृति तथा भावनाका पक्षहरूसँग जोडेर हेर्दै यसको मूल्य र महत्ताको व्याख्या गरेका छन् । यसै सन्दर्भमा उनले गीतलाई मानव जीवनका विविध भोगाइ र अनुभूतिहरूको कलात्मक, आल्हादात्मक अभिव्यक्ति गर्ने सशक्त र महत्वपूर्ण साधनका चिनाएका छन् । प्रस्तुत समालोचनात्मक लेखमा लेखक प्रधानले नेपाली मिडिया (विशेषतः त्यस समयको मिडिया नै रेडियो नेपाल थियो) बज्ने गीतहरूको विषय बारे खोज गर्दै त्यसमा बज्ने अधिकांश गीतहरू शृङ्गारिक, यौनिक भाव भएको तथ्य प्रस्तुत गरेका छन् । नेपाली समाज र संस्कारमा यौनिक विषय र सन्दर्भले सोभो रूपमा स्थान पाइ सकेको अवस्था नरहेका कारण ती सन्दर्भहरू, निनितार्थका रूपमा मात्र आउने गरेको कुरा उल्लेख गर्दै यस रूपमा आधुनिक नेपाली गीतहरू तिन वर्गमा वर्गीकृत हुने कुरा प्रधानले उल्लेख गरेका छन् । उनका अनुसार त्यस्ता गीतहरू मध्ये पहिलो प्रकारका गीतहरू स्थायी वा पहिलो अन्तरामा प्रेमीले सन्दर्भ उद्भासित भएका हुन्छन् र बाँकी अन्तराले स्थायीलाई समर्थन र सहयोग गरेका हुन्छन् । यो कुरालाई प्रधानले नेपाली गीतहरूलाई नै उदाहरणका रूपमा राखी स्पष्ट पारेका छन् । यसै गरी उनले दोस्रो वर्गका गीतहरूमा स्थायी र आवरण सामान्यतयाः सम्यम देखिने तर अन्तर्यमा कतै न कतै यौनकै सन्दर्भ प्रतीकात्मक रूपमा

अटाएका हुने कुरालाई प्रस्तुत गरेका छन् । उनले यस्ता प्रकारका गीतहरूलाई पनि सोदाहर प्रस्ट पारेका छन् । प्रधानका अनुसार यौनभाव रहेका तेस्रो प्रकारका आधुनिक नेपाली गीतहरू भने अत्यन्तै ढङ्गमा मात्रै यौनलाई प्रस्तुत गरिएका हुन्छन् । तिनमा रहेका यौनिक सन्दर्भलाई बुझ्ने स्रोत नै निकै गम्भीर हुनु पर्दछ । प्रधानले यस्ता गीतका प्रकारलाई पनि उदाहरणद्वारा नै स्पष्ट पारेका छन् । यसरी समग्रमा प्रधानले आधुनिक नेपाली गीतहरू मध्ये धेरै जसो गीतहरूले यौनको सन्दर्भ बोक्ने तर तिनमा यौनिक सन्दर्भको प्रस्तुति भने भिन्न रहने कुरालाई यस लेखमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

२. समालोचनात्मक प्राप्ति

समालोचक भिक्टर प्रधानको प्रस्तुत लेखले समालोचकको लेखनीको विविधता गीत विधामा पनि फैलिएको कुरालाई प्रस्तुत गरेको छ । मिडियामा बजेका चर्चित गीतहरूलाई नै उदाहरणका रूपमा प्रस्तुत गरिएको यो लेखले समालोचकको सान्दर्भिक विषयको चयन र विषयको तथ्यपरक विश्लेषण सम्बन्धी परिपक्वतालाई प्रस्तुत गरेको छ । अभूत महत्त्वपूर्ण रूपमा आधुनिक नेपाली गीतले बोकेको विषय र यस विषयको प्रस्तुतिगत विशिष्टता एवम् तिनले सम्बोधन गरेको नेपाली समाजको चेतना बारेमा यसले स्पष्ट पारेको छ ।

३.५.१० एकादेशकी महारानीलाई ऐतिहासिक उपन्यास भन्ने भ्रम

एकादेशकी महारानीलाई ऐतिहासिक उपन्यास भन्ने भ्रम शीर्षकको समीक्षा समीक्षक भिक्टर प्रधानद्वारा लेखिएको समालोचनात्मक सामग्री हो । यो 'अछेता' पत्रिकाको चौथो वर्षको दसौं अङ्कमा २०४१ सालमा प्रकाशित भएको छ । उपन्यासकार केशवराज पिँडालीद्वारा लिखित तथा वि.सं. २०२६ मा प्रकाशित एकादशी महारानी उपन्यासको विश्लेषण गर्ने सन्दर्भमा विभिन्न विश्लेषकहरूले उक्त उपन्यासलाई दिएको दर्ज एवम् उपन्यासले बोकेको वास्तविकतालाई छानविन गर्दै यो सामाजिक यथार्थवादी भएको तर ऐतिहासिक चाहिँ नभएको कुरालाई पुष्टि गर्ने प्रयास समीक्षक प्रधानले यसमा गरेका छन् ।

१. विषयवस्तु र विश्लेषण

एकादेशकी महारानीलाई ऐतिहासिक उपन्यास भन्ने भ्रम शीर्षकको भिक्टर प्रधानको प्रस्तुत समालोचना ऐतिहासिक उपन्यासको सैद्धान्तिकताको कसीमा एकादेशकी

महारानी उपन्यासलाई घोटेर मूल्य प्रदान गर्ने प्रयास गरिएको समीक्षा लेख हो । अतः यसमा ऐतिहासिक साहित्यको परिचय ऐतिहासिक साहित्यको सैद्धान्तिक पक्ष, नेपाली ऐतिहासिक उपन्यासको सर्वेक्षण तथा समीक्षित उपन्यासको स्थानको चर्चा गरिएको छ । परिचयको रूपमा रहेको सुरुको अनुच्छेदपश्चात् ऐतिहासिक उपन्यासको सर्वेक्षण पहिले अनि मात्र सिद्धान्तको पक्षबारे जानकारी दिइएको यस समीक्षामा वास्तविक रूपमा ऐतिहासिक नेपाली उपन्यासको बारेमा गहन अध्ययन नै नभएको कुराको उल्लेख गरिएको छ । प्रस्तुत समीक्षाको लेखनकालसम्म भएका सर्वेक्षणलाई हेर्दा वीरमालोजी भोसले (१९६३) बाट सुरु भएको ऐतिहासिक उपन्यासको लेखन रजबन्धकी (१९९६) रामकृष्ण कुँवर राजा (१९९९), वसन्ती (२००६), मायारानी (२००९) आदि उपन्यास हुँदै अगाडि बढेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । यस्तै उपन्यास लेखनको शृङ्खलामा केशवराज पिँडालीद्वारा लिखित एकादेशकी महारानी (२०२६) ले सामाजिक यथार्थवादी भएर पनि इन्द्रबहादुर राई, ठाकुरप्रसाद पराजुली, दयाराम श्रेष्ठ प्रभृति समालोचक विद्वान्हरूद्वारा ऐतिहासिक उपन्यासको संज्ञा पाएको कुराको चर्चा पनि यसमा गरिएको छ ।

ऐतिहासिक उपन्यासको सर्वेक्षणपश्चात् सिद्धान्तमा प्रवेश गरिएको प्रस्तुत समीक्षामा कुनै पनि उपन्यास ऐतिहासिक उपन्यास हुनका लागि त्यसमा ऐतिहासिक पात्र, घटना, परिवेश वा यी पक्षको समानान्तर तत्त्वको आधार हुनुपर्ने कुरालाई प्रस्तुत गरिएको छ । इतिहास र कल्पना फरक तर साहित्यिक कृतिका सन्दर्भमा जोडिएर पनि आउने दुई कुरालाई उपन्याससँग जोड्दै समालोचक प्रधानले यी दुई कुराको मात्राको आधारमा ऐतिहासिक उपन्यास (१) इतिहासाधिक्य, (२) इतिहास र कल्पना सन्तुलित, (३) कल्पनाधिक्य र (४) इतिहासभासी गरी चार प्रकारका हुने बताएका छन् । ऐतिहासिक उपन्यासका यस्ता प्रकारहरूमध्ये इतिहासभासी ऐतिहासिक उपन्यासको विशेष चर्चा गर्दै यस्ता उपन्यासमा पूर्ण रूपमा काल्पनिकता रहने भए तापनि तिनमा कुनै सुदूर अतीतको समयको संस्कृतिगत इतिहासको परिवेश रहनुपर्ने कथन प्रधानको रहेको छ । उनका अनुसार इतिहासभासी उपन्यासको त्यो परिवेश उपन्यासकारको समकालीनता भन्दा ज्यादै सुदूरको हुनु पर्दछ । तर एकादेशकी महारानी उपन्यासमा भने राजा शासनको समयको समकालीनतालाई अर्थात् वर्तमानको ज्यादै नजिकको समयको सन्दर्भलाई प्रस्तुत गरिएको छ । अतः यस उपन्यासले इतिहासको एउटा समयलाई विषय तथा परिवेशगत सन्दर्भमा सम्बोधन गरेको भए तापनि त्यसलाई आजै ऐतिहासिक विषयका रूपमा नलिई सामाजिक रूपमा मात्र लिइनु पर्ने तथा

यस उपन्यासले प्रस्तुत गरेको परिवेशलाई आगामी धेरै पुस्ता पछाडिको समाज र व्यक्तिले मात्र ऐतिहासिक भनेर स्वीकार गर्ने धारण प्रधानको रहेको छ । यसैले उनले उक्त उपन्यासलाई ऐतिहासिक उपन्यास नभनेर सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास मात्र भन्नु पर्ने कुराको निष्कर्ष निकालेका छन् साथै समीक्षक स्वयम्को पूर्णाङ्क-१, २०३७ को **वाङ्मय** पत्रिकामा प्रकाशित *कल्पना र सत्यताको सामञ्जस्य: ऐतिहासिक उपन्यास* लेखले पनि यही कुरा पुष्टि गरिसकेको प्रमाण पेस गरेका छन् ।

२. समालोचनात्मक प्राप्ति

एकादेशकी महारानीलाई ऐतिहासिक उपन्यास भन्ने भ्रम शीर्षकको प्रस्तुत समालोचनामा समालोचक भिक्टर प्रधानले सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास तथा ऐतिहासिक उपन्यासका सैद्धान्तिक आधारलाई साक्षी राखेर **एकादेशकी महारानी** सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास नै भएको दावी गरेका छन् । सम्बन्धित विषयको सिद्धान्त, ऐतिहासिक सर्वेक्षण तथा कृतिको विश्लेषण गरिएको प्रस्तुत समालोचनामा विश्लेषकीय क्षमताको गहिराइलाई छुने प्रयत्न गरिएको छ । सम्बन्धित विषयका पूर्व प्रकाशित सामग्रीहरूलाई साक्ष्य स्रोत सामग्रीको रूपमा प्रयोग गरी आफ्नो विचारलाई तथ्यपरक बनाउने यस समीक्षामा सिद्धान्त, सर्वेक्षण र विश्लेषणको शृङ्खलालाई वास्ता गरिएको छैन भने विश्लेषण उपन्यासका लेखकको परिचय र लेखकीय धार त के नाम समेत उल्लेख गरिएको छैन । यस्तै गरी सिद्धान्त र सर्वेक्षणका निम्ति अधिक शब्द र स्थान खर्च गरिएको यस समीक्षामा सम्बन्धित कृति कै विश्लेषणका लागि सापेक्षित रूपमा मात्र शब्द खर्च गरिनु यसको सीमा हो ।

३.५.११ अर्को प्रहर

अर्को प्रहर समालोचक भिक्टर प्रधानद्वारा लेखिएको यसै शीर्षकको कवि मोहन सिटौलाको कविता सङ्ग्रहको कृति परिचयात्मक लेख हो । यसमा समालोचक प्रधानले समग्रतामा मोहन सिटौलाको कविता लेखन, स्थानाङ्कन र उनका कविताको मूल्याङ्कनको चेस्टा गरेका छन् । यो लेख वि.सं. २०४४ मा **मधुपर्क** पत्रिकाको पुस अङ्कमा प्रकाशित भएको छ ।

१. विषयवस्तु र विश्लेषण

कवि मोहन सिटौलाको कविता लेखन तथा सिटौलाको काव्य कृति अर्को प्रहर को परिचय प्रस्तुत समालोचनात्मक लेखको विषयका रूपमा रहेको छ । यसमा प्रधानले सिटौलालाई असामयिक समयका समकालीनताका विविध विशेषता बोक्ने कविका रूपमा चिनाउदै नेपाली कविता परम्परा र प्रवृत्तिमा कवि सिटौला लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको समयदेखि वैरागी काइलाको समयसम्मका प्रवृत्तिलाई संयोजन गर्ने सेतु भएको बताएका छन् । गद्य र पद्य दुवै प्रकारका कविता रचना गर्ने सिटौला सापेक्षित रूपमा गद्य कवितामा सशक्त र पद्य कवितामा केही शिथिल भएको प्रधानको विश्लेषण छ । गद्य र पद्य दुवै प्रकारका कविताहरूको सङ्कलन गरिएको सिटौलाको पुस्तकाकार कृति अर्को प्रहरप्रतिको प्रधानको टिप्पणी पनि यसै अनुरूपको छ अर्थात् प्रधानले उक्त काव्यकृतिलाई केही कविताहरूलाई छोडेर अन्य राम्रा कविताहरूको सङ्ग्रह भनेका छन् । उनले कवि सिटौलालाई समसामयिक समयका आस लाग्दा किरणको उपमा दिदै 'अर्को प्रहर' लाई कम दोष र बढी गुणयुक्त कविताको संज्ञा दिएका छन् ।

२. समालोचनात्मक प्राप्ति

अर्को प्रहरकवि मोहन सिटौलाको कविता सङ्ग्रह माथि गरिएको कृतिपरिचयात्मक समालोचनात्मक लेख हो । विषय र संरचनालाई सैद्धान्तिक कसीमा घोट्ने काम भन्दा पनि समग्रतामा स्रष्टा र सिर्जनालाई चिनाउने ध्येयले लेखिएको यस लेखमा समकालीन कविताको सन्दर्भमा कवि मोहन सिटौलालाई चिनाउने काम भएको छ । यो लेखबाट समालोचक प्रधानले आम पाठक माझ कविताको परम्परा र कविताको मूल्यको सचेतता प्रदान गर्दै कवि मोहन सिटौलाको उक्त काव्य कृतिलाई थप अरू पाठकसम्म पुऱ्याउने अनि कवि सिटौलालाई थप प्रष्ट र पुष्टताका साथ कविको स्थान प्रदान गर्ने कार्य गरेका छन् ।

३.५.१२ विश्वविमोहनका कविताहरू

भिक्टर प्रधानद्वारा लिखित 'विश्वविमोहनका कविताहरू' शीर्षकको समालोचना कवि विश्वमोहन श्रेष्ठको कविता सङ्ग्रह 'विश्वविमोहनका केही कविताहरू' लाई केन्द्रमा राखेर गरिएको कृतिपरिचयात्मक लेख हो । यो वि.सं. २०४४ को फागुन महिनाको मधुपर्क

पत्रिकामा प्रकाशित भएको छ । यसले कवि श्रेष्ठको कविता लेखनबारे चर्चा गर्दै उनकै कविताका मूल्यका कसीमा कविलाई चिनाउने कार्य गरेको छ ।

१. विषयवस्तु र विश्लेषण

विश्वविमोहनका कविताहरू कृति परिचय तथा कवि परिचयका रूपमा रहेको समालोचनात्मक लेख हो । अतः यसमा विषयवस्तुको गहिराइमा पुगेर गुह्य कुराको खोजी गर्ने भन्दा पनि समग्रतामा कृति र कृतिकारलाई चिनाउने प्रयत्न समालोचक प्रधानले गरेका छन् । कवि विश्वविमोहनलाई चिनाउने सन्दर्भमा नेपाली कविताको विकास परम्परालाई समेत सामान्य रूपमा परिचय दिइएको यस लेखमा कविता विधाका विशेष मोड र धाराहरूको जन्म हुँदा तिनले प्रत्येक अधिल्लोको विपरीतता र त्यतिरेकमा आफूलाई चिनाउने गरेको तर पछि गएर त्यही अधिल्लो चरणका मान्यतालाई नै निकै मात्रामा स्वीकार गर्दै लगको संस्कारलाई उनले बाहिर ल्याइ दिएका छन् । पैतिस वटा गद्य कविताको संगालोका रूपमा रहेको विश्लेष्य कृति कविता विकासको उल्लिखित संस्कृति बोकेको परम्परामा जन्मिएको एक प्राप्ति भएको समालोचकको ठहर छ । कृतिको शीर्षक, त्यसभित्रका कविताको शीर्षक, त्यसले बोकेको विषय तथा प्रवृत्तिलाई ख्याल गरिकन सिङ्गोमा कवि र कृतिको मूल्य निर्णय गर्ने प्रयत्न गरिएको यस लेखमा समालोचकले समसायिकताका विविध मूल्यको आत्मसात् गर्ने कविका रूपमा कवि विश्वविमोहनलाई चिनाएका छन् भने उही प्रवृत्तिको राम्रो नमुनाका रूपमा उनको कविता सङ्ग्रहलाई चिनाएका छन् ।

२. समालोचनात्मक प्राप्ति

समालोचक भिक्टर प्रधानले प्रस्तुत समालोचनात्मक लेखमा आफूलाई स्रष्टा र सृष्टि परिचयका लेखकका रूपमा उपस्थित गराएका छन् । विषयवस्तुको गहिराइका पुग्ने गहनता भन्दा भिन्न विषयवस्तुलाई समग्रतामा चिनाउने प्रयत्न गरिएको यस लेखमा उनले कृति परिचयको लेखनीका आधारलाई भने समातेका छन् । प्रधानको यस कार्यले स्रष्टा कविलाई चिनाउने तथा कृति परिचय लेखनको आधार दिने काम गरेको छ ।

३.५.१३ नेपाली शब्दभण्डार

नेपाली शब्दभण्डार समालोचक भिक्टर प्रधानद्वारा लेखिएको तथा तत्कालीन नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानबाट प्रकाशित नेपाली व्याकरणका केही पक्ष (२०४५) मा सार्वजनिक भएको समालोचनात्मक रचना हो । भाषा विषयको समालोचना गरिएको प्रस्तुत लेखमा विश्वका भाषाको भाषिक अवस्थामा परिप्रेक्षमा नेपाली भाषालाई हेर्दै नेपाली भाषाको शब्दभण्डारको पक्षलाई विश्लेषणको केन्द्र बनाइएको छ ।

१. विषयवस्तु र विश्लेषण

प्रस्तुत समालोचनात्मक लेखमा नेपाली शब्दभण्डारबारे विश्लेषणको केन्द्रमा पुग्न गरिएको प्रचेष्टामा विश्वको भाषाको भाषिक अवस्थामा हेर्दा नेपाली भाषा केही सबलता र केही दुर्बलतालाई बोकेर भाषिक व्यवहार सञ्चालन गरिरहेको भाषाको रूपमा रहेको देखाइएको छ । यसमा नेपाली भाषामा आधुनिक समय, समाज र प्रविधिसम्मत परिष्करणको आवश्यकता रहेको कुरा औल्याइएको छ र औसत भाषाको भाषिक स्तरमा यो बाँचेको जानकारी गराइएको छ । यस लेखको मूल केन्द्रका रूपमा रहेको शब्दभण्डारको पक्षलाई प्रस्ट्याउने सन्दर्भमा भाषामा शब्दको महत्त्व देखाउदै नेपाली भाषामा शब्दको भूमिका माथि विश्लेषण गरिएको छ । नेपाली भाषाका कतै प्रयोग नै नभएर, कतै हुनु पर्ने भन्दा भिन्न रूपमा प्रयोग भएर, कतै बढी प्रयोग भएर त कतै संस्कार वा विकासका नाममा विकृत प्रयोग भएर अनि कतै चाहिँ अतिशयेक्तिपूर्ण प्रयोग भएर शब्द प्रयोगमा समस्या भएको कुरा स्पष्ट पारिएको छ । शब्द प्रयोगमा समस्या र तिनको निराकरणको खोजीमा बढी नै स्थान र शब्द खर्च गरिएको यस लेखमा नेपाली भाषा नै संस्कृत भाषाको सन्तानको भूमिकामा रहेको कारण यसमा तत्सम शब्दको निकै प्रयोग हुने गरेको वास्तविकता देखाइएको छ । स्रोतका आधारमा तत्सम र आगन्तुक शब्दले नेपाली शब्दभण्डारलाई सुदृढ बनाएको भए तापनि यस्ता स्रोतबाट आएका शब्दहरूले नेपालीकरण हुने सन्दर्भमा कहिलेकाहिँ समस्या जन्माएको कुरालाई पनि प्रस्तुत गरिएको छ । यसरी शब्द र शब्दभण्डारबारे निकै गहिरो विश्लेषण गरिएको भए तापनि लेखमा निष्कर्ष भने प्रस्तुत गरिएको छैन ।

२. समालोचनात्मक प्राप्ति

भिक्टर प्रधानको समालोचनात्मक लेख *नेपाली शब्दभण्डार* भाषा विषयक समालोचनाका रूपमा रहेको छ । यसले भाषिक व्यवहारमा भाषाबारेको ज्ञानको महत्त्वलाई देखाउँदै त्यसमा पनि शब्दको विशिष्ट भूमिकामा प्रकाश पारेको छ । विश्वका भाषाको परिप्रेक्ष्यमा नेपाली भाषाको भाषिक अवस्थाबारे मूल्याङ्कन गर्न सानै भए पनि आधार समेत दिएको यस लेखमा शब्द भण्डारका सन्दर्भमा नेपाली भाषाका सवल र दुर्बल पक्षको अन्वेषण गरेको छ । यसका साथै प्रस्तुत लेखबाट समालोचक प्रधानको अन्य विषयमाथि समालोचनात्मक दृष्टि प्रक्षेपण गर्ने हैसियत भए जस्तै भाषाका विषयमा पनि विश्लेषण गर्न सक्ने हैसियत भएको कुराको स्पष्ट सामर्थ्यको प्रस्तुति गरेको छ ।

३.५.१४ जापानी लघुकथा

जापानी लघुकथा जापानी लघुकथाकार अकुतागावाद्वारा लिखित **जापानी लघुकथा** नै शीर्षक भएको सङ्ग्रहको नेपाली भाषामा अनुवाद गरिएको संस्करणको कृति परिचयका रूपमा लेखिएको समालोचनात्मक लेख हो । समालोचक भिक्टर प्रधानद्वारा लेखिएको यो लेख वि.सं. २०४५ को मङ्सिर अङ्कको **मधुपर्क**मा प्रकाशन गरिएको छ । यस लेखमा समालोचक प्रधानले जापानी सभ्यता, संस्कृति तथा साहित्यको इतिहास समेतको सङ्क्षिप्त परिचय दिँदै लघुकथाकार अकुतागावा र उनको सिर्जनात्मक कृति जापानी लघुकथाबारे विश्लेषण गरेका छन् ।

१. विषयवस्तु र विश्लेषण

समालोचक भिक्टर प्रधानको विदेशी संस्कृति, कला, साहित्य आदिसमेत चिनेर त्यस संस्कृतिको उत्पादनका रूपमा रहने साहित्यको विश्लेषण गर्न सक्ने सामर्थ्यलाई प्रस्तुत गरेको प्रस्तुत समालोचनात्मक लेख कृति परिचय भएर पनि कृति परिचयको सीमा भन्दा गहिराइमा पुगेर अन्तरको औकात खोजिएको लेखका रूपमा रहेको छ । यसमा प्रत्येक सानो चिजबाट सौन्दर्यको पारख खोज्ने जापानी संस्कृति सभ्यताले आफ्नै पहिचान र विशिष्टता बोकेको उल्लेख गर्दै त्यही सानोमा सौन्दर्य खोज्ने परम्परा अनुरूप नै जापानी लघुकथाको विकास र विस्तार भएको कुरा प्रकाश पारिएको छ । यसै गरी विश्व साहित्यमा परिचित

बनि सकेको जापानी लघुकथाको परम्परामा आतागावाको योगदानको मूल्याङ्कन पनि प्रधानले गरेका छन् । कथाकार आकुतागावालाई उत्कृष्ट स्रष्टाका रूपमा परिचित गराउँदै उनको उक्त लघुकथा सङ्ग्रह दश भिन्न स्वादका लघुकथा सङ्ग्रह गरिएको निकै उत्कृष्ट कृतिका रूपमा उनले चिनाएका छन् । प्रधानले यस लेखमा उक्त सङ्ग्रहका सबै (दस वटै) लघुकथाको छुट्टाछुट्टै विश्लेषणसमेत गरेर तिनको सौन्दर्य र गाम्भीर्य पहिचान गर्ने कार्य समेत गरेका छन् । यस प्रकार समालोचक भिक्टर प्रधानको मिहिनेत र बुद्धिको लगानीले युक्त समालोचनात्मक लेखका रूपमा यो लेख रहेको छ ।

२. समालोचनात्मक प्राप्ति

प्रस्तुत समालोचनात्मक लेख द्रष्टा भिक्टर प्रधानको कृति परिचयको लेख भएर पनि गहन समालोचनात्मक चेतनाको उपयोग भएको कृतिका रूपमा रहेको छ । यसले लघुकथाको ऐतिहासिकता, जापानी सभ्यतासँग लघुकथाको सम्बन्ध तथा साहित्यले विश्व समाजलाई जोड्नका लागि खेल्ने भूमिकाको महत्त्वलाई प्रस्तुत गरेको छ । कथाकार आकुतागावा, जापानी संस्कृति र साहित्य आदिलाई चिन्ने अवसर तथा समालोचक प्रधानको विदेशी साहित्य र स्रष्टाबारे अध्ययन गर्न सक्ने हैसियतको पनि यसले पहिचान दिएको छ ।

३.५.१५ नेपाली बालसाहित्यका परिप्रेक्ष्यमा बालकथाकार कृष्णप्रसाद पराजुली

प्रस्तुत समालोचना भिक्टर प्रधानद्वारा लिखित व्यक्ति केन्द्रित विश्लेषणका रूपमा रहेको छ । नेपाली बालसाहित्य, लोकसाहित्य तथा भाषा क्षेत्रका मूर्धन्य सर्जक तथा अध्येता कृष्णप्रसाद पराजुलीको बालसाहित्यका क्षेत्रमा उपस्थिति तथा उनको बालकथाकारिताको विश्लेषण गरिएको यो समालोचना उनै कृष्णप्रसाद पराजुली केन्द्रित पुस्तकाकार ग्रन्थ कृष्णप्रसाद पराजुली आस्थाका आयाममा प्रकाशित भएको छ जुन वि.सं. २०४६ असारमा व्यथा प्रकाशनद्वारा प्रकाशित भएको थियो ।

१. विषयवस्तु र विश्लेषण

समालोचक भिक्टर प्रधानको प्रस्तुत समालोचनामा विद्वान कृष्णप्रसाद पराजुलीलाई सिङ्गो नेपाली बालसाहित्यको परम्पराका परिप्रेक्ष्यमा चिनाउने प्रयास गरिएको छ । डिमाइ आकारका पाना भएको पुस्तकाकार कृतिमा दस पृष्ठको आयाममा विस्तारित यो सामग्रीलाई प्रधानले भिन्न तीन खण्डमा विभाजित गरेका छन् ।

समालोचना लेखको पहिलो खण्डमा लेखक प्रधान सुरुवातदेखि कृष्णप्रसाद पराजुलीको समयसम्मको नेपाली बाल साहित्यको सर्वेक्षणको प्रयास गरेका छन् । बाल साहित्यको वास्तविक सन्दर्भ लेखन र पठनमा भन्दा कथन र श्रवणमा जीवन्त बन्ने कुरा उल्लेख गरिएको यस खण्डमा यसको प्राचीनताको विन्दु नभेटिएको सन्दर्भ रहेको छ । सहरमा भन्दा गाउँमा सहज बाँच्ने अनि कथा, गीत, गाउखाने कथा आदिमा जीवन पाउने विशेषताका आधारमा यसको सुरुवात मानव सभ्यताबाटै भएको हुन सक्ने कुरा यसमा बताइएको छ । लेख्य बालसाहित्यको परम्परा समेत सर्वेक्षण गरिएको यस स्थानमा वि.सं. १९५७/५८ मा भाषा पाठशाला खुले पछि यसको पठनपाठन सुरु भएको, जयपृथ्वीबहादुर सिंहको **बालबोध** र अन्य ग्रन्थहरूले यसको उत्थानमा विशिष्ट योगदान पुऱ्याएको चर्चा गर्दै गो.मा.प्र.स.,ने. मा प्र.स. तथा प्रकाशक भक्तबहादुर श्रेष्ठका महत्वपूर्ण योगदानले २०१४/१५ सालसम्म आउदा बालसाहित्य निकै उर्वर बनि सकेको कुरा यसमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत समालोचनाको दोस्रो खण्डमा लेखक प्रधानले कृष्णप्रसाद पराजुलीलाई बालसाहित्यकारका रूपमा चिनाउन खोजेका छन् । यसमा २०१२/१३ सालबाट **बालसखा**, **ज्ञानसागर**, **हाम्रो साहित्य** जस्ता बाल पत्रिकामा फुटकर रचना लिएर सार्वजनिक बालस्रष्टा बनेका पराजुली २०२२ सालमा बालकविता सङ्ग्रह **रमाइला नानी** प्रकाशन भएपछि सुपरिचित बनेको यथार्थलाई प्रकाशमा ल्याइएको छ । साथै यो समालोचना तयार पार्दासम्म प्रकाशित पराजुलीका बालकथाको सूचना पनि यसै खण्डमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत समालोचनाको महत्त्वपूर्ण खण्डका रूपमा रहेको तेस्रो खण्डमा प्रधानले पराजुलीका बालकथाको विवेचना गरेका छन् । **सुनौला तीन कुरा**, **चार चडेरी**, **लुकामारी**, **सुनकेस्रा** र **हिमाली डाँफे** गरी पाँच बाल कथा सङ्ग्रहका लेखक पराजुलीका उल्लिखित सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत कथा-कथाको गहिराइ छुने प्रयास गरिएको यस खण्डमा ती कथाका आधारमा उनको मूल्याङ्कन गर्ने प्रयाससमेत भएको छ । यसमा बालरुचिकर विशिष्ट शैलीमा हाम्रो समाजकै सभ्यता, संस्कार, संस्कृति, इतिहास, पुराण आदिका सन्दर्भलाई पराजुलीले बालकथाको विषय बनाएको निक्यौल प्रधानले गरेका छन् । कविता र भाषाका ग्रन्थ समेत रचयिता पराजुलीको लेखनमा एक विधाको लेखकीय प्रभाव अर्को विधामा समेत परेको देखाउदै प्रधानले पराजुली प्रशंसनीय बालकथाका स्रष्टा भएको निचोड निकालेका

छन् । बाल साहित्य भन्दै उपेक्षित भएको जस्तो समयमा उपस्थित भएर यस क्षेत्रलाई ज्यादै प्रिय र मलिलो बनाएकामा प्रधानले पराजुलीको सम्मान गाएका छन् ।

२. समालोचनात्मक प्राप्ति

प्रस्तुत समालोचना समालोचक प्रधानको व्यक्तिकेन्द्री लेखन क्षमताको प्रमाण बनेको छ । विधाको परम्परा सर्वेक्षण गर्दै तथ्यको आधार लिदै व्यक्तिको योगदानको मूल्याङ्कन गर्ने कार्य प्रधानको यस समालोचनामा भएको छ । विषयवस्तुको सन्तुलित वितरण गर्न नसक्नु व्यक्तिकेन्द्री समालोचनामा व्यक्तिको जीवनी नै छुटाउनु, निष्कर्ष छुट्टै नदिनु यसका कमजोरी बनेका छन् ।

३.५.१६ बालचित्रकथा र नेपाली बाल साहित्य

बालचित्रकथा र नेपाली बालसाहित्य समालोचक भिक्टर प्रधानद्वारा लेखिएको समालोचनात्मक लेख हो । वि.सं. २०४७ साल फागुन १८ गतेको गोरखापत्रमा प्रकाशित यो लेखमा बालसाहित्य र त्यसको पनि कथा विधासँग सम्बन्धित साहित्यको आवश्यकता, परम्परा र प्रकारबारे विश्लेषण गरिएको छ । यसमा बालकथाको परिचय, महत्त्व, प्रकार, इतिहास तथा नेपाली साहित्यमा बालसाहित्य अन्तर्गत बाल चित्रकथाको स्थानबारे भए-गरेका प्रयासलाई सूत्रात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

१. विषयवस्तु र विश्लेषण

नेपाली साहित्यका परिप्रेक्ष्यमा नेपाली बालसाहित्य तथा नेपाली बालसाहित्यका परिप्रेक्ष्यमा बाल चित्रकथाबारे अध्ययन गरिएको प्रस्तुत लेखको सुरु भागमा बालसाहित्यको सामान्य परिचय दिइएको छ । यसमा लेखक प्रधानले सरल भाषामा कृति लेख्दैमा बाल साहित्य नबन्ने र यसका लागि बालकका रुचि, इच्छा, चाहना, बौद्धिकता, मनोरञ्जन आदिको सम्बोधन भएको हुनु पर्ने कुरालाई प्रस्तुत गरेका छन् । बालसाहित्यमा विधागत अनेकता हुने भए तापनि बालकथा सर्वप्रचलित भएको यथार्थलाई बाहिर ल्याउदै यसको अवस्थाबारेमा कुरा गर्दा अङ्ग्रेजी, हिन्दी आदि भाषामा बाल साहित्यका स्रब्य, स्रब्य-दृश्य सामग्री तयार गरिने गरेको भएता पनि नेपाली भाषामा यस्तो सामग्रीको प्राय अभाव रहेको कुरा यसका लेखकले प्रस्तुत गरेका छन् । बालकका लागि आकर्षक तथा रुचिकर सामग्रीको निर्माण गर्ने सन्दर्भमा बाल चित्रकथाको विकास भएको भन्दै यसको ऐतिहासिकता र

वर्गीकरणका पक्षको प्रस्तुतितर लागेका लेखक प्रधानले यसमा बालकथाको वर्गीकरण गर्दा चित्ररहित बालकथा, सचित्र बालकथा तथा बाल चित्रकथा गरी तिन भेद देखा पर्ने बताएका छन् । प्रस्तुत समालोचनात्मक लेख सिङ्गो नेपाली बाल साहित्यको पनि बालचित्र कथातिर विशेष आकर्षित भएका कारण यसमा लेखकले बाल चित्रकथा पनि निःशब्द बाल चित्रकथा, आख्यान प्रधान बाल चित्रकथा, संवाद प्रधान बालचित्र कथा जस्ता भेद देखाएर तिनको परिचयात्मक विशेषता देखाएका छन् ।

भिक्टर प्रधानले प्रस्तुत लेखमा नेपाली बालचित्र कथाको इतिहासलाई पनि देखाएका छन् । उनको अध्ययन अनुसार यसको परम्पराले वि.सं. २०३६ देखि मूर्तता पाएको देखिन्छ । वि.सं. २०३६/३७ मा अन्तर्राष्ट्रिय पुस्तक वर्षका अवसरमा ज.शि.सा.के.लि. ले प्रकाशन गरेको आख्यानात्मक बालचित्र कथा यसको पहिलो पाइलाका रूपमा रहेको छ भने २०४२ सालदेखि पाठ्यक्रम विकास केन्द्रमा यसबारे प्रयास भएको छ । वि.सं. २०४५ मा बाल सङ्गठनले संवाद प्रधान बालचित्र कथा प्रकाशन गरेका छन् भने यसपछि जापान, सोभियत सङ्घ जस्ता देशबाट पनि नेपाली बालसाहित्यका सामग्री प्रकाशित भएका छन् ।

२. समालोचनात्मक प्राप्ति

प्रस्तुत लेखले समालोचक भिक्टर प्रधानको बालसाहित्य प्रतिको विशेष अभिरुचि तथा उनले यस क्षेत्रमा गरेको अध्ययनको गहिराइलाई देखाएको छ । यसरी बालसाहित्य बारे दिइएको परिचय र यसका शाखा वा प्रकारको वर्गीकरणले बालसाहित्यको पहिचान र क्षेत्रगत व्यापकताको जानकारी पनि गराएको छ, साथै बालकको सन्तुलित विकासका लागि उनीहरूको मनेविज्ञान बुझेर अरू क्षेत्रमा काम गरिए जस्तै बालसाहित्यको पनि उपयुक्त र छुट्टै संसार निर्माण गरिदिनु पर्ने कुराको आवश्यकतालाई पनि यसले थप स्पष्ट पारेको छ ।

३.५.१७ आशङ्का

आशङ्का शीर्षकको प्रस्तुत समालोचना समालोचक भिक्टर प्रधानद्वारा लिखित तथा वि.सं. २०४८ को साउन महिनामा *मधुपर्क* पत्रिकामा प्रकाशित लघु विश्लेषण हो । स्रष्टाको सम्मान गर्दा देखिनु पुगेको विकृतिको रूप भानुभक्त तथा मोतीरामको साहित्यिक नातालाई आधार बनाएर पर्दाफास गर्नाका साथै सङ्काशपद कृति नै पाठ्यक्रममा राखिनु विकृतिको अर्को चरण वा नियत हुन सक्ने कुराको शङ्का यसमा व्यक्त गरिएको छ ।

१. विषयवस्तु र विश्लेषण

आशङ्का शीर्षकको प्रस्तुत समालोचनामा भिक्टर प्रधानले भानुभक्तको आदिकवित्वको सार्थकता र औचित्य तथा उनका कृतिको आधिकारिकता सम्बन्धी बहसलाई विषयका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । नेपाली साहित्यमा वर्तमानमा आदिकवि उपाधिद्वारा सम्मानित भानुभक्तका भनेर चिन्दै चिनाउँदै तथा पठनपाठन हुँदै आएका कतिपय रचनाको वास्तविक रचनाकार मोतीराम भट्ट हुन् भनेर यदाकदा आउने गरेका बहसहरू हल्लाका रूपमा नभएर निक्यौलका रूपमा पुगनुपर्ने आफ्नो बुझाइलाई उनले यसमा व्यक्त गरेका छन् । यदि त्यस्ता रचना मोतीरामद्वारा नै लेखिएका हुन् भने भानुभक्तलाई आदिकविको उपाधि दिनु हुँदैन र आफ्ना रचना अर्काको भनेर प्रचार गरी अर्कालाई उचाइमा पुऱ्याउन खोज्ने मोतीरामलाई पनि दण्डित गरिनु पर्दछ, साहित्यका क्षेत्रमा देखिएका यस्ता गम्भीर समस्यालाई हलुका रूपमा लिएर छोडिरहनु हुँदैन भन्ने समालोचकको विचार यसमा प्रस्तुत भएका छन् । यस लेखमा अझ गम्भीर समस्याका रूपमा पाठ्यक्रम निर्मातामा हुनु पर्ने सचेतताको प्रश्नलाई उठाइएको छ । विगतदेखि आधिकारिकताको शङ्काको घेरामा पर्दै आएको भानुभक्ताको घाँसी सम्बन्धी कविता तत्कालीन समयको कक्षा २, ४ र ६ को पाठ्यक्रममा समावेश गरिनाको कारण यसमा लेखकले खोजेका छन् । यसरी शङ्कास्पद सामग्रीलाई पाठ्यक्रममा राख्नुको कारण पाठ्यक्रम निर्मातामा नियुक्त रहेको हुन सक्ने कुरालाई यसमा मुख्य रूपमा उठाउँदै त्यसै समस्यालाई नै 'शङ्का' को रूपमा शीर्षकीकरण समेत गरिएको छ ।

२. समालोचनात्मक प्राप्ति

प्रस्तुत समालोचना साहित्यिक तथा समालोचनात्मक पत्रिकामा प्रकाशित लघु समीक्षाका रूपमा रहेको छ । साहित्य समाजको महत्त्वपूर्ण पाटो भएका कारण त्यस सम्बन्धी प्रदान गरिने सम्मानले महत्त्वपूर्ण अर्थ राख्ने कुरा जनाउँदै कुनै पनि कृतिको आधिकारिकतामा स्पष्ट हुनुपर्ने कुराको सचेतता यसमा प्रदान गरिएको छ । साथै पाठ्यक्रम निर्माण जस्तो संवेदनशील कार्य शङ्काको घेराबाट मुक्त हुनुपर्ने कुरा पनि यसमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.५.१८ नेपाली नाट्य मञ्चनको इतिहासमा आजको पदचाप

नेपाली नाट्य मञ्चनको इतिहासमा आजको पदचाप शीर्षकको प्रस्तुत समालोचना नेपाली नाटकको विकास परम्पराको ऐतिहासिक सर्वेक्षण गर्दै रङ्गमञ्च परम्पराको उठान, कमजोरी तथा कमजोरीका कारणको सूक्ष्म विश्लेषण गरिएको लेखका रूपमा रहेको छ । यो लेख मधुपर्क पत्रिकामा वि.सं. २०४८ को फागुन अङ्कमा प्रकाशित भएको छ ।

१. विषयवस्तु र विश्लेषण

निकै सूक्ष्म अध्ययन र लामो आयाममा फैलिएको प्रस्तुत समालोचना लेखमा लेखक भिक्टर प्रधानले नेपाली रङ्गमञ्चको विगत लामो समयदेखिको इतिहासको चर्चा गर्दै तत्कालीन समयमा सञ्चालित आरोहण रङ्गमञ्चले दर्शकको अभावमा विचलित बन्नु परेको र दर्शकलाई नाटक हेर्न अनुरोध गर्नुपरेको कुरालाई सन्दर्भका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । नाटकको इतिहाससम्म पुग्ने सन्दर्भमा लिच्छविकालदेखिको परम्परालाई कोट्याइएको यस लेखमा लिच्छविकालीन नेपाली नाटकले सफलता प्राप्त गर्दै अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको छवि बनाएको कुरालाई सगौरव देखाइएको छ, भने त्यसपछिका काठमाडौँ लगायतका स्थानमा लेखिदै र खेलिदै आएका नाटकमा तत्तत् स्थानको संस्कृति र समाज उपस्थित भएको अनि वर्तमान (यो लेख लेखिएको समयको वर्तमान) को नाट्य रङ्गमञ्च पनि त्यस्तै परम्पराको उपज भएको कुरा देखाइएको छ । विशेषतः आरोहणको योगदान र मूल्यको चर्चालाई केन्द्रीय स्थान दिने प्रयत्न गरिएको यस लेखमा आधुनिक नेपाली नाटक लेखन, अनुवादको कार्य तथा तिनको मञ्चनको सन्दर्भ जोड्दै आरोहण नाट्य संस्थाको इतिहास र अवस्थाको पनि आकलन गरिएको छ । यसमा आरोहणको इतिहास कोट्याउँदै यसको जन्म वि.सं. २०३८ मा भएको, त्यस समयमा यस संस्थाले वि.सं. २०४५ देखि प्रत्येक शनिबार नाटक मञ्चन गर्ने गरेको, २०४७ र २०४७ सालमा यो निष्क्रिय जस्तै बसेको तथा २०४८ सालदेखि निरन्तर सक्रिय बनेको कुरालाई प्रस्तुत गरिएको छ । प्रस्तुत लेख लेखिएको समयमा आरोहण संस्था कमजोर अवस्थामा पुगेको देखाउँदै त्यस्तो अवस्था आउनमा नाट्य समूहको प्रयास र दर्शकको मनको तालमेलहिनतालाई देखाइएको छ । आरोहण नाट्य समूह मात्र नभएर सिङ्गो नेपाली नाटक र रङ्गमञ्चको अवस्था गिर्दै गएको र यसले सबैलाई चिन्तित बनाउँदै लगेको कुरा उक्साउँदै यसमा नाटक र नाट्यकर्मी असफल बन्नाका

कारणसमेत खोजिएको छ । यस लेखमा उक्त कारणहरूमा वर्तमानका अभिनित नाटकहरूमा जनजीवनमा सूक्ष्म तथा जटिलतम समस्या देखाउन नसक्नु, संवादमा कृत्रिमता रहनु, कलाकारले अल्प वा अधिक अभिनयको दोष बोक्नु अनि नेपाली नाट्य निर्देशक र कलाकारहरूमा विदेशी नाटक पढ्ने बानी र हेर्ने बानी नहुनु जस्ता कारणलाई देखाइएको छ । नेपाली नाट्य जगतका उल्लिखित सफलता तथा दुर्बलता र अन्य पक्षहरू देखाउँदै निष्कर्षमा पुऱ्याइएको प्रस्तुत लेखमा नेपाली नाटकलाई सफल बनाउने उपायको खोजी गर्दै आरोहणका निशा शर्मा, राजीव शर्मा जस्ता राम्रा कलाकारको प्रशंसा गरिएको छ ।

२. समालोचनात्मक प्राप्ति

एउटा साहित्यिक तथा समालोचनात्मक पत्रिकामा प्रकाशानार्थ तयार पारिएको भए तापनि नेपाली नाट्य रङ्गमञ्चको इतिहास र वर्तमान अवस्थाको बृहत् अध्ययनलाई समेटिएको प्रस्तुत लेख भिक्टर प्रधानको निक्कै बौद्धिक पसिना बोकेको सामग्रीको रूपमा रहेको छ । कतै कविता र कविबारे, कतै कथा र कथाकारबारे, कतै पत्रकारिता र पत्रकार बारे गहन अध्ययन गरेर समालोचनात्मक लेख लेख्दै आफ्नो बौद्धिक उचाइ प्रदर्शन गर्ने प्रधानले नेपाली नाट्य रङ्गमञ्च र यसको इतिहासको गहिराइपूर्ण अध्ययन गरी नाट्य क्षेत्रको अध्ययनको आफ्नो विशिष्टता यसमा प्रस्तुत गरेका छन् । प्रस्तुत समालोचनात्मक लेख नेपाली रङ्गमञ्च, आरोहण नाट्य संस्था तथा नेपाली नाटकका सबल र दुर्बल पक्षबारे अध्ययन गर्न अन्यन्तै महत्त्वपूर्ण सामग्रीका रूपमा रहेको छ ।

३.५.१९ नेपाली कथ्य बालसाहित्यको स्वरूप

नेपाली कथ्य बालसाहित्यको स्वरूप भिक्टर प्रधानद्वारा लेखिएको बालसाहित्यको गतिशीलता, स्वरूप, प्रयोग, महत्ता आदि पक्षबारे विश्लेषण गरिएको समालोचनात्मक लेख हो । यो वि.सं. २०५१ को फागुन अङ्को मधुपर्कमा प्रकाशित भएको छ । विभिन्न उपशीर्षक तथा तिनका पनि उपशीर्षकमा विषयवस्तुलाई विभाजन/वितरण गरी व्यवस्थित गरिएको यस लेखमा प्रधानले विषयवस्तुको सूक्ष्मतामा पुगी विभिन्न पक्षको विश्लेषण गरेका छन् ।

१. विषयवस्तु र विश्लेषण

विभिन्न विश्लेष्य सामग्रीको वितरण गरी प्रस्तुत गरिएको यस लेखको प्रथम खण्ड बालसाहित्यको खास स्वधर्म कथ्यरूप शीर्षकमा रहेको छ । यसमा बालसाहित्यमा अर्थ गाम्भीर्यको पक्ष भन्दा पनि बालरुचि र मनोरञ्जनको पक्ष बढी सार्थक बनेर आउने एवम् काखे बालसाहित्य अनि किशोर बालसाहित्य दुवैमा यो अवस्था रहने कुराको चर्चा गरेका छन् ।

प्रस्तुत लेखको दोस्रो खण्ड *नेपाली लोक बालसाहित्यका प्रकार* शीर्षकमा रहेको छ । बालक स्वयम्ले प्रयोग गर्ने तथा ठुलाले प्रयोग गर्ने गरी दुई भागमा य साहित्यलाई वर्गीकरण गरिएको यस खण्डमा तिनका पनि अन्य सूक्ष्म पाटाहरूको वर्गीकरण गरिएको छ ।

नेपाली कथ्य बालसाहित्यमा गतिशीलता प्रस्तुत लेखको तेस्रो खण्ड हो । यसमा प्रधानले बालसाहित्य परम्परादेखि नै कथ्यरूपमा बढी प्रभावकारी रहेको र यसै कारण बाल साहित्यका शब्द, सन्दर्भ र स्थानका सन्दर्भहरू परिवर्तित हुँदै आएको कुरा देखाएका छन् । यसमा मानवीय र विकासका सन्दर्भ गतिशील हुने तथा मानवेतर र उखानका सन्दर्भ कम गतिशील हुने प्रस्तोक्ति पनि लेखको चौथो खण्डका रूपमा रहेको छ । लेखकोपाँचौ खण्डमा कथ्य बालसाहित्यमा ह्यास सम्बन्धी पक्षको विश्लेषण गरिएको छ । वर्तमान समाजले आधुनिकता प्राप्त गर्ने सन्दर्भमा जीवन शैलीमा परिवर्तन ल्याएको तर वर्तमानको यो जीवन शैलीमा बाललोक साहित्य मौलाउने वातावरण नरहेको कुरामा चिन्ता देखाइएको छ । *कथ्य बालसाहित्यको महत्ता* प्रस्तुत लेखको छैटौँ तथा अन्तिम लेख हो । यसमा बालसाहित्यले बालकलाई जीवन, ज्ञान, मनोरञ्जन, राष्ट्रियता, संस्कृति आदिवारे ज्ञान दिने कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

२. समालोचनात्मक प्राप्ति

प्रस्तुत लेखले बालसाहित्यको एक विशेष पाटो भएको तथा बालसाहित्यको पनि एक पाटोका रूपमा कथ्य बालसाहित्य रहेको कुरालाई देखाइएको छ । कथ्य बालसाहित्यका स्वरूप, गति, प्रयोग वर्तमान अवस्था आदिको छुट्टाछुट्टै विश्लेषण गर्दै यसमा लेखकले बालसाहित्यको महत्त्वसम्बन्धी प्रकाश पारेका छन् । यस लेखले बालसाहित्यको आवश्यकता

र औचित्य तथा लेखकको बालसाहित्यप्रतिका लगाव एवम् बुभाइको तहबारे जानकारी प्रदान गरेका छ ।

३.५.२० नारीवादको परिप्रेक्ष्यमा नेपाली कथामा नारी मानसिकता

नारीवादको परिप्रेक्ष्यमा नेपाली कथामा नारी मानसिकता शीर्षकको प्रस्तुत समालोचनात्मक सामग्री संसारको नारीवादी आन्दोलनको इतिहासको सर्वेक्षण गर्दै नारी मानसिकता प्रस्तुत भएका नेपाली कथाको विभिन्न चरण सहितको लेखन परालाई प्रस्तुत गरिएको गहन सामग्रीका रूपमा रहेको छ । यो समकालीन साहित्य २०५२ को चैत्र अङ्कमा प्रकाशित भएको छ । एउटा समालोचनात्मक पत्रिकामा प्रकाशित सामग्रीको रूपमा रहेको भए तापनि प्रस्तुत लेख सामान्य लेख मात्र नभएर गोष्ठी पत्रको रूपमा रहेको छ ।

१. विषयवस्तु र विश्लेषण

प्रस्तुत गोष्ठीपत्रको थालनी नारीवादी आन्दोलनको संसारको इतिहासको सर्वेक्षणबाट गरिएको छ । थोरै शब्द र स्थान खर्च गरेर पनि सूत्रात्मक रूपमा धेरै कुरा अटाइएको उक्त भागमा नारी मुक्ति चेतनाको फिल्लकोको काम अमेरिकी राज्य क्रान्तिले (१७७६) गरेको बताइएको छ । यसपछि भएको फ्रान्सेली राज्य क्रान्ति, दोस्रो विश्वयुद्ध, १९६० को नारी जागरण आदि नारी आन्दोलनका आधार भएको कुरा यसमा देखाइएको छ । यस्तै पौराणिक, सामाजिक तथा मनोवैज्ञानिक पुराना कृतिहरूमा रहेका नारीदेवी सन्दर्भ र विषयको प्रतिवादमा पनि यस्ता आन्दोलन जन्मिएको कुरा यसमा प्रस्ट पारिएको छ । यस्तो आन्दोलनलाई उचाइमा पन्याउने कार्यमा ओलिम्बी डि. गउन (फ्रान्स), मेरी उलस्टोन अबलेयर कामु, विभिन्न समयमा भएका युद्ध र आन्दोलन, अस्तित्ववादी तथा विसङ्गतिवादी मान्यताको स्थापना आदिले ठुलो भूमिका खेलेको यसमा बताइएको छ । साथै नेपाली नारीवादी आन्दोलनले पनि इतिहास र विश्वका यिनै र यस्तै तरङ्गलाई पृष्ठभूमि बनाएर आफ्नो गति लिएको यथार्थलाई स्पष्ट पारिएको छ ।

नेपाली कथामा नारीवादी विचारको खोजी गर्ने सन्दर्भमा लेखक प्रधानले नेपाली कथाको करिब २०० वर्षको इतिहासमा सुरुवाती कालभन्दा केही पछिबाट परोक्ष रूपमा नारी उपस्थिति र भूमिकाका सङ्केतहरू रहेका भए तापनि शुक्रराज शास्त्रीको स्वर्गको दरवार (१९८६) केसेहुङ्गा भएको बताएका छन् । नारीवादी दृष्टिले नेपाली कथा विकासको

आजसम्मको इतिहासलाई चार चरणमा हेर्न सकिने बताउँदै प्रधानले पहिलो चरण वि.सं. १९९१ पूर्व, दोस्रो चरण वि.सं. १९९१ देखि २०१९, तेस्रो चरण २०२० देखि २०५० र चौथो चरण २०५१ पछि अन्तर्गत राखेर हेर्नु उपयुक्त हुने बताएका छन् । लेखकले यस गोष्ठी पत्रमा प्रत्येक चरणको विशेषताको खोजी गर्दै पहिलो चरणले विश्व साहित्यको मध्यकालको स्तर ग्रहण गरेको यस समयमा नारी शोषणको अनुभूत भए पनि प्रतिकारको आवाज अभिव्यक्त हुन नसकेको, बधु शिक्षामा नारी क्रान्तिको भाव रहेको, शुक्रराज जस्ता मान्छेले नारीवादको कुरा उठाउँदै गर्दा सम, पौड्याल नारीवादी बन्न नसकेको कुरा अभिव्यक्त गरेका छन् । नारीवादी कथा विकासको दोस्रो चरणमा केही नारीवादी रचना प्रकाशित भएको, प्रकाशनहरू तथा पत्रपत्रिकाले विचारको विकासमा सहयोग पुऱ्याएको, नारीहरू नै भने लेखक नबनेर पाठक मात्र बनेको अनि उनीहरूले आफूलाई निरीह रूपमा प्रस्तुत गरेको कुरा देखाइएको छ । गुरुप्रसाद मैनाली, देबकुमारी थापा आदिले नारीवादी कृति रचना गरे पनि हृदयचन्द्रसिंह प्रधान, भवानी भिक्षु, विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले खासै क्रान्तिकारी कदम चाल्न नसकेको कुरा यसमा देखाइएको छ । नारीवादी कथा लेखनको तेस्रो चरणले पुरुष अर्थ्याइमा नारी अर्थिने कुराको अन्त्य भएको दावी प्रधानले गरेका छन् । सिद्धान्ततः नारीले पुरुषवादी मान्यता त्यागी सकेको तर व्यावहारिकतामा त्यसो हुन नसकेको यस समयमा उपलब्धि पनि प्रशस्तै र कमजोरी पनि प्रशस्तै रहेको लेखकको कथन छ । प्रशस्त नारी सर्जक जन्मिएको यस चरणमा पारिजात, सीता पाण्डे, माया ठकुरी, बेञ्जु शर्मा, भागिरथी श्रेष्ठ आदिको योगदान रहेको देखाइएको छ । यसैगरी उल्लिखित परम्पराको चौथो चरणलाई प्रधानले उल्लेख्य प्रगतिको चरण मानेका छन् । यस समयमा पितृ सोचका सामग्रीको पुनर्मूल्याङ्कनको थालनी भएको, नारीले चेतना पाएको र सचेत रूपमा वैचारिक अभिव्यक्ति दिएको, पुरुष सत्तामाथि हाँक दिइएको, नारीले स्वतन्त्र विचरण गर्न थालेको सन्दर्भ यस लेखमा उठाइएको छ भने सुधा त्रिपाठी, नन्दमाया नकर्मि, मञ्जु काँचुली, मोमिला लगायतका नारी स्रष्टाको महत्त्वपूर्ण भूमिका यस समयमा भएको लेखकले बताएका छन् । यसरी विश्व परिप्रेक्ष्य समेत जोडेर नेपाली कथाको अध्ययन गरिएको यस लेखमा विगतदेखि वर्तमानलाई जोडेर हेर्ने काम समालोचक भिक्टर प्रधानले गरेका छन् ।

२. समालोचनात्मक प्राप्ति

प्रस्तुत गोष्ठीपत्र नारीवादको सिङ्गो इतिहासलाई पनि सर्वेक्षण गरिएको अनि नेपाली कथा विधाको पनि सिङ्गो इतिहासको सर्वेक्षण गरिएको समालोचनात्मक रचना हो । यसमा अध्ययन सामग्रीको बृहत्तालाई पनि निश्चित मापदण्डभित्र अटाएर लक्षित गन्तव्यमा पुगी अपेक्षित गुदी भेट्टाएर छोड्नु अर्थात् सामग्रीको बृहत्तालाई व्यवस्थित गर्न सक्नामा लेखकको खुबी देखिएको छ । यति भएर पनि गोष्ठीपत्र वा लेखको शीर्षक नारी मानसिकतासँग सम्बन्धित हुनु अनि विश्लेषणमा चाहिँ नारीको मानसिकतामा नभएर नारीप्रतिको मानसिकतामा मात्र केन्द्रित हुनु यसको कमजोरी रहेको छ । यसका साथै समग्र लेखनीको निष्कर्ष छुट्टै नहुनाले यसको पूर्णतामा प्रश्न उठ्ने अवस्था छ । यद्यपि यो सामग्री आफैमा एक गहन र महत्त्वपूर्ण सामग्रीका रूपमा रहेको छ ।

३.५.२१ जीवनी साहित्य र यात्रा साहित्य

जीवनी साहित्य र यात्रा साहित्यसमालोचनात्मक भिक्टर प्रधानद्वारा लेखिएका दुई छुट्टाछुट्टै परिचयात्मक लेखहरू हुन् । नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानद्वारा २०५५ सालमा प्रकाशित भएको नेपाली साहित्यकोशमा साहित्यिक पद पदावली र सन्दर्भहरूको विस्तृत परिचय दिने (उल्लेख गर्ने) प्रयोजनका लागि लेखिएका तथा उही नेपाली सामग्रीहरू आफू आफूमा फरक चिज भए तापनि दुवैको प्रयोजन एउटै, प्रकाशित ग्रन्थ एउटै तथा प्रस्तुतीकरणको संरचना र शैली पनि एउटै भएका कारण यहाँ यी दुईका बारेमा एकै ठाउँमा चर्चा गरिएको छ ।

१. विषयवस्तु र विश्लेषण

उल्लिखित पदावलीका शीर्षक परिचयात्मक ज्ञान दिने प्रयोजनका लागि तयार पारिएको हुँदा उल्लिखित लेखमा तिनले बोक्ने विषयवस्तुलाई पनि परिचयात्मक रूपमा नै प्रस्तुत गरिएको छ । जीवनी तथा यात्रा शब्दको व्युत्पत्ति, तिनले बुझाउने सामान्य अर्थ, तिनले बुझाउने विशिष्ट तथा सन्दर्भपरक अर्थ तिनका प्रयोगमा क्षेत्र आदि कुरालाई यसमा प्रस्तुत गरिएको छ । कुनै उपशीर्षक तथा आदि, मध्य र अन्तरको औपचारिक संरचना नअपनाई नैबन्धिक ढाँचामा लेखिएका ती लेखमा संसारमा यी शब्दको र साहित्यको प्रचलन तथा प्रयोगको परम्परालाई पनि यसमा हेरिएको छ । संसारमा प्रतिष्ठित व्यक्तिले लेखेका

यात्रा साहित्य तथा प्रतिष्ठित व्यक्तिबारे लेखिएका जीवनीका सन्दर्भलाई उल्लेख गर्दै यसमा नेपाली स्रष्टाका जीवनी साहित्य र यात्रा साहित्यका योगदान र उपलब्धिलाई पनि महत्त्वका साथ प्रस्तुत गरिएको छ । समग्रमा जीवनी साहित्य र यात्रा साहित्यको समग्र पक्ष र उदाहरण प्रधानले यी लेखमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

२. समालोचनात्मक प्राप्ति

प्रस्तुत समालोचनात्मक लेखहरूले जीवनी साहित्य तथा यात्रा साहित्यको अर्थ, तात्पर्य, औचित्य, महत्त्व, प्रयोग एवम् परम्पराबारे स्पष्ट पारेको छ । साहित्यका सन्दर्भमा प्रयुक्त ती पदावलीका सन्दर्भलाई प्रस्ट पारिनुले नेपाली साहित्यमा यिनको महत्तालाई थप जानकारी दिएको छ । यसले साहित्यकोशमा साहित्यिक पारिभाषिक पद पदावली र सन्दर्भको विशिष्ट व्याख्या गर्न सक्ने प्रधानको खुबीलाई प्रदर्शन गर्नुका साथै नेपाली साहित्यकोशलाई पुष्टता प्रदान गरेको छ ।

३.५.२२ अन्धवेग नाटकको परिचयात्मक टिपोट

अन्धवेग नाटकको परिचयात्मक टिपोट शीर्षकको समालोचना समालोचक भिक्टर प्रधानद्वारा लेखिएको तथा **वाङ्मय** (२०५५) को प्रथम संस्करणमा प्रकाशित रचना सामग्री हो । नाटककार बालकृष्ण समद्वारा लेखिएको नाटक **अन्धवेग** (१९९६) लाई समालोच्य सामग्रीको रूपमा लिएर प्रधानले यस समालोचनामा समको नाटकसम्बन्धी कला, चेतना, अन्धवेग नाटकको विषयवस्तु, त्यहाँका पात्रको चरित्र चित्रण, द्वन्द्व तथा समग्र नाटकको सफलता बारे विश्लेषण गरेका छन् ।

१. विषयवस्तु र विश्लेषण

अन्धवेग नाटकको परिचयात्मक टिपोट समालोचना **अन्धवेग** नाटकको प्रकाशन तथा यसको सामान्य चिनारीबाट सुरु गरिएको छ । नाटककार बालकृष्ण सम दुःखान्त नाटककार भएको र उनका दुःखान्त नाट्य चेतना सहित लेखिएका सिर्जनात्मक नाट्य कृतिहरूमध्ये एकको रूपमा यसलाई चिनाइएको छ ।

*अन्धवेग नाटकको परिचयात्मक टिपोट*समालोचनामा समालोच्य नाटक **अन्धवेग**का पात्रहरू गरुडध्वज, पम्फा र जयवीरद्वारा सञ्चालित कार्यको कार्यव्यापारबारे

चर्चा गरिएको छ, जसमा सुरुमा शान्त देखिएको गरुडध्वजले पम्फाप्रतिको प्रेममा सर्वस्व विर्सिएर वा भनौ आखा चिम्लिएर पम्फालाई प्रदान गरेको स्वतन्त्रताले दिएको नकारात्मक परिणतिलाई देखाइएको छ। यस्तै अस्वस्थ तथा कमजोर गरुडध्वज आत्मिक प्रेमले सान्त्वना प्राप्त गर्न नसकेकी कामातुर पम्फाले माञ्जो जयवीरलाई बसमा पारी तृप्त गरेको वासनको परिणतिलाई पनि एकै रूपमा प्रस्तुत गरेको छ। अर्थात् पम्फा, गरुडध्वज तथा जयवीरको त्रिआयामिक सम्बन्धको दुखात्मक प्रतिफलन अन्धवेग भएको र यो अन्धवेग अन्ध आवेगको रूपमा रहेको कुरालाई यस समालोचनामा स्पष्ट पारिएको छ। जहाँ यही आवेगले जयवीरको हत्याद्वारा, पम्फाको दुर्घटनाद्वारा र गरुडध्वजको आत्महत्याद्वारा मृत्यु हुन्छ र नाटक दुखमा अन्त्य हुन्छ पुग्छ।

दुखान्तीय चेतनामा सम सचेत रहेको र त्यसै अनुसारका सूचना र सङ्केत दिँदै नाटक अगाडि बढेको कुरा यस समालोचनामा सङ्केत गरिएको छ। यसमा नाटकको सुरुको पम्फा र गरुडध्वजको अतिमिलन र पति-पत्नीले क्रमश छोरा र छोरीको नामकरण गरेको कुरालाई व्यङ्ग्यको सङ्केतका रूपमा देखाइएको छ। यस्तै फुपू र जयवीर आएको हेर्न जाँदा भानुले बाती छिनाल्लुलाई पछिको अशुभको रूपमा देखाइएको छ। चिन्चीको नाम फुपूलाई नराम्रो लाग्नु, जयवीरको हुन लागेको विवाहलाई पम्फाले भड्काउनु, पम्फालाई आफ्नो वासनाले श्वेतभैरवी रूप लिदै गरेको थाहा हुँदाहुँदै पनि ऊ 'रहरलाग्दो पाप' तिर डोहोरिनाले नाटक दुखान्ततिर नै अगाडि बढेको स्पष्ट पार्छ। त्यसो त नाटकको विषय यस्तो अवस्थामा आइपुग्नुमा पम्फाको गरुडध्वज भन्दा विल्कुलै फरक रूपमा रहेको रुचि पनि हो भन्ने कुरा चोलो सिलाउने बेलाको दमाईसँगको संवाद र दमाईको प्रत्युत्तरले नै स्पष्ट्याइ सकेको पनि छ। बालकृष्ण समले दुखान्तको सचेतता यस नाटकमा कसरी प्रदर्शन गरेका छन् भन्ने सन्दर्भमा पात्रको दोषयुक्त चरित्रकाबारे विश्लेषण पनि प्रस्तुत समालोचनामा गरिएको छ। जसमा उल्लिखित जयवीर, पम्फा तथा गरुडध्वजका आफू सम्हालिनु पर्ने ठाउँमा चुकेकी र फेरि आफ्नो आफ्नो पाराको घमण्ड पनि गर्दै रहेको कमजोरी बारे स्पष्ट पारिएको छ र पात्र तथा विषयको सूक्ष्म विश्लेषण गर्दै आदर्शवादी बालकृष्ण समले पतिव्रत्य धर्मको पाठ सिकाउने तथा दुखान्त नाटकको उत्कृष्ट नमुना प्रदर्शन गर्ने क्रममा सफ रूपमा अन्धवेगलाई अवतरण गराएको कुरा केशव प्रसाद उपाध्यायको समालोचना समेतको साथ लिँदै स्वीकार गरिएको छ।

२. समालोचनात्मक प्राप्ति

अन्धवेग नाटक नाटककार बालकृष्ण समले नाट्य सिर्जनात्मक परिपक्वता प्राप्त गरिसकेपछि लेखेको तथा उक्त कृति माथि गरिएको प्रस्तुत समालोचना समालोचक भिक्टर प्रधानले समालोचकीय परिपक्वता प्राप्त गरिसकेपछि तयार गरेको हुँदा गहन कृतिमाथिको गहन विश्लेषणको संयोग यसमा जुटेको पाइन्छ । नाटकको बाह्य संरचनाको बेवास्था गरी आन्तरिक पक्षको विश्लेषणमा केन्द्रित यस समालोचनामा विषयवस्तु, पात्र, द्वन्द्व तथा दुखान्तीय चेतनाबारे सूक्ष्म तहसम्म अन्वेषण गर्दा तत्त्वगत शृङ्खला निर्माणमा सचेतता पुऱ्याइएको भने पाइँदैन । दुखान्तको कारक, चेतना र उचाइको विश्लेषणमा बढी स्थान र बुद्धि खर्च गरिएको यसमा समालोचनात्मक निष्कर्षलाई छुट्टै स्थान पनि प्रदान गरिएको छैन । यसबाहेक कृतिको विश्लेषणात्मक गहिराइमा पुग्ने सन्दर्भमा भने यस कृतिमा प्रधानको बौद्धिक सामर्थ्य पुष्ट रूपमा प्रकट भएको छ ।

३.५.२३ नेपाली साहित्यमा नारीवादी दृष्टिकोणको विकासको पदचाप

नेपाली साहित्यमा नारीवादी दृष्टिकोणको विकासको पदचाप शीर्षकको समालोचना नेपाली साहित्य लेखनको समयदेखि वर्तमानसम्मको नारीको सामाजिक हैसियत, सभ्यता, स्तर तथा चेतना साहित्यमा कसरी अभिव्यक्त भएको छ भन्ने कुराको बृहत् अध्ययन गरिएको गम्भीर लेख हो । 'अस्मिता' पत्रिकाको पचासौं अङ्क (जुन स्वर्ण अङ्कका रूपमा रहेको थियो) मा वि.सं. २०५६ मा प्रकाशित भएको यस लेखमा लेखकले नेपाली साहित्यको वर्तमानको समकालीनतासम्म आउनुपूर्वको साहित्यमा सिद्धान्त विशेष भन्दा पनि व्यावहारिकताका आँखाले अनि वर्तमानको साहित्यमा चाहिँ सिद्धान्त र व्यवहार दुवै पक्षको कसीमा नारीको आलोकलाई बाहिर ल्याउने प्रयत्न गरेका छन् ।

१. विषयवस्तु र विश्लेषण

समालोचक भिक्टर प्रधानले साहित्यको आलोकमा प्रस्तुत विषयलाई हेर्ने सन्दर्भमा समयालाई सङ्केत गर्न इसवीय सम्बतको सहारा लिएका छन् । वर्तमानसम्मको साहित्यको विकास परम्परालाई एकदमै सूक्ष्मतापूर्वक नियाल्ने काम गरेका उनले नेपाली साहित्यको इतिहास सन्को १७६८ देखि अगाडि बढेको बताएका छन् । विषय प्रवेश तथा निष्कर्षका खण्डमा कुनै उपशीर्षक नराखेका उनले यस लेखमा विषयवस्तुको व्यवस्थितताका निम्ति

विचबिचमा चाहिँ आवश्यकता अनुरूपका केही उपशीर्षक राखेका छन् । यसै सन्दर्भमा नेपाली साहित्यको सन् १७६८ देखि १९२८ सम्मको युग अर्थात् नेपाली साहित्यको प्राथमिक र माध्यमिक काल पुलिङ्ग केन्द्री भएर व्यतीत भएको आफ्नो ठहर गरेका छन् । नेपाली साहित्य विकासका/लेखनका प्रायः विशिष्ट मोड र सन्दर्भको विश्लेषण गरिएको यस लेखमा प्राथमिक नेपाली साहित्यको वीरकाली समय सत्ता पूजा र चाकडीको गानमा वितेको निचोडलाई प्रधानले प्रस्तुत गरेका छन् । यस्तै भक्तिकालीन समय पनि सिर्जनात्मक उन्नयनमा भदा परम्परित गानमा गुञ्जिएको उनको ठहर छ । सापेक्षित रूपमा भानुभक्तको समयदेखि नारीको अस्तित्व बारे चेतनाको भिल्को देखिन थालेको कुराको प्रमाण भानुभक्तकै बधुशिक्षा तथा गजाधर सोतीका कवितामा रहेका लैङ्गिक द्वन्द्वका सवालले दिएको प्रधानको बुझाइ छ । यसपछिको माध्यमिक कालीन नेपाली साहित्यलाई नारीमाथि भएको शोषण र प्राहारको अभिव्यक्तिको साहित्य वा नारीवादी दृष्टिले अति कमजोर साहित्य लेखनको समयको उपज भनिएको यस लेखमा प्राथमिककालीन निर्गण भक्तिधाराका साहित्यकारहरूले, माध्यमिककालीन योगमाया, माधवराज जोशी, शुक्रराज शास्त्री लगायत साहित्यकारहरूले नारीका पक्षको आवाज उठाएको चर्चा प्रस्तुत गरिएको छ । यसै गरी नेपाली साहित्यको आधुनिक कालमा नारीप्रति पोखिएका दृष्टिकोणहरूको पनि निकै व्यापक चर्चा यसमा गरिएको छ । जसमा गुरुप्रसाद मैनाली, पुष्कर शमशेर, गोपालप्रसाद रिमाल लगायतका दृष्टिकोण तथा तिनका सिर्जनामा निसृत नारीवादी अभिव्यक्ति पनि खोजिएको छ । यसमा पुष्कर शमशेरले आफ्ना कृतिमा नारी पक्षको पोषण गरेको, मैनालीको दृष्टि पनि नेपालको तत्कालीन राजनैतिक परिवर्तनसँगै अलि बलियो बन्दै गएको, रिमाल सुरुमा अतिक्रान्तिकारी बनेर देखिए पनि पछि त्यसमा शिथिलता देखिएको कुरालाई व्यक्त गरिएको छ । साथै त्यतिबेला सम्म पनि नारी लेखक नभएर पाठकमात्र भएको कुरा पनि यसमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

नारीवादी लेखनका सन्दर्भमा सन् १९३० देखि सन् १९५० को समयलाई प्रधानले नारी लेखकको जन्म भएको समयका रूपमा चिनाएका छन् । यस समयमा नारीप्रति सहानुभूति व्यक्त गरिएका तथा नारीका कुण्ठा क्रान्तिकारी रूपमा व्यक्त गरिएका गरी दुई खादका लेखनी देखिएका छन् । यसमा नारी हिंसा, अनमेलविवाह, बालविवाह, बहुविवाह आदिका समस्या पनि देखाएर तिनको विरोध गरिएका साहित्य यस समयमा लेखिएको कुरा

यसमा देखाएका छन् । यो समयमा नारी भिन्न लेखन, उदारनारीवादी लेखन र उग्रनारीवादी लेखन गरी तिनधारको विकास भएको प्रष्टोक्ति यसमा रहेको छ ।

नेपाली साहित्यमा नारीवादी दृष्टिकोणको विकासको पदचापलेखमा लेखक प्रधानले वर्तमानको नारीवादी लेखन उदारवादबाट अस्तित्ववादतिर अगाडि बढेको कुरालाई देखाएका छन् । यसमा भागिरथी श्रेष्ठ नेतृत्वको उदारवादी वा नारीका पीडालाई सहानुभूतिशील रूपमा व्यक्त गर्न छोडेर मञ्जु काचुली, सीता पाण्डे नेतृत्वको क्रान्तिकारी धारतिर वर्तमानको नारी लेखन केन्द्रित भएको कुरा प्रस्तुत गरिएको छ । यस समयका नारीलेखनले सहरी परिवेशलाई केन्द्रमा राखेको, यस समयमा नारी लेखक, पाठक तथा समीक्षक पर्याप्त रहेको कारण पुरुष लेखकका नारीप्रति सहानुभूतिशील लेखनको आवश्यकता नभएको देखाउदै प्रधानले स्थूल नारी समस्याका हृदयशर्षी रचनाहरूको खाँचो रहेको कुरालाई इङ्गित गरेका छन् ।

२. समालोचनात्मक प्राप्ति

नेपाली साहित्यमा नारीवादी दृष्टिकोणको विकासको पदचाप समालोचक भिक्टर प्रधानको धेरै मिहिनेत तथा पसिना परेको महत्त्वपूर्ण समालोचनाका रूपमा रहेको छ । नेपाली साहित्यमा नारी दृष्टिकोणलाई सुरुवातदेखि वर्तमानसम्म व्यावहारिक तथा वस्तुपरक रूपमा सूक्ष्म विश्लेषण गरेका प्रस्तुत लेखले विभिन्न समयका प्रवृत्ति र अवस्थालाई तथ्य र वास्तविक सन्दर्भ समेटेर बाहिर ल्याइदिएको छ । यसले सम्बन्धित पाटोको अहिलेको वास्तविक अवस्था बुझेर अबका आवश्यकता पहिचान गर्दै अगाडि बढ्ने कुरामा ठूलो योगदान पुऱ्याएको छ । यद्यपि समालोचनाको संरचनात्मक पक्षमा भने केही शिथिलता भने बोकेकै छ ।

३.५.२४ संयुक्त लेखन : औचित्य आवश्यकता

संयुक्त लेखन : औचित्य र आवश्यकता शीर्षकको समालोचना समालोचक भिक्टर प्रधानद्वारा लेखिएको हो । यो मदन स्मृति प्रतिष्ठान, उर्लावारी नेपालद्वारा प्रकाशित स्मारिका (२०५९) मा सार्वजनिक भएको छ । लेखनको सैद्धान्तिक पक्षको खोजी गरिएको यस लेखमा लेखनका प्रकारको चर्चा गर्दै ती प्रकारहरूको ऐतिहासिकता उपादेयताको पनि खोजी गरिएको छ ।

१. विषयवस्तु र विश्लेषण

लेखनका प्रकारको सामान्य परिचय दिँदै संयुक्त लेखनको इतिहास र उपादेयताको खोजी गरिएको प्रस्तुत समालोचनात्मक लेखमा लेखकको संलग्नताका आधारमा लेखनका मूल चार प्रकार रहने कुरा उल्लेख गरिएको छ । लेखनका प्रकारको चर्चा गर्ने सन्दर्भमा यसका चार प्रकार हुने बताइएको यस लेखमा ती प्रकारमा एकल व्यक्ति लेखन वा एकल लेखन, समूह लेखन, सहलेखन र संयुक्त लेखन पर्ने बताइएको छ । साथै तिनको परिचय पनि प्रस्तुत गरिएको छ । लेखनका यस्ता प्रकारहरूमध्ये एकल लेखन सर्वप्रचलित भएको भए तापनि संयुक्त लेखनको पनि लामो इतिहास र विशिष्ट स्थान रहेको कुरा यसमा प्रस्ट्याइएको छ । संयुक्त लेखनको परम्परा एरिस्टोटल तथा प्लेटोको समयदेखि नै रहेको भए तापनि यस्तो लेखनको ढाँचाको पारिभाषीकरण हुन नसक्दा यसलाई सम्बोधन गर्ने पद-पदावलीको विकास पछि मात्र भएको कुरा यसमा लेखिएको छ । यस्तो लेखनको शैलीलाई कम्युनिज्मलाई विचारधाराको रूपमा अपनाउने नेता तथा विद्वानहरूले अपनाउने गरेको इतिहासलाई देखाउँदै यसको उपादेयता सिर्जनात्मक, परिचयात्मक पाठ्यक्रम आदिको लेखनमा भन्दा विवादास्पद, खोजमूलक तथा प्रतिरोधमूलक लेखनमा बढी मात्रामा रहने कुरा प्रस्ट पारिएको छ ।

२. समालोचनात्मक प्राप्ति

संयुक्त लेखन : औचित्य र आवश्यकता लेखनको सैद्धान्तिक पक्षको विश्लेषण गरिएको समालोचनात्मक लेख हो । समालोचनाको प्रयोगको परम्परा हेर्ने हो भने सिर्जनात्मक वा समालोचनात्मक कृतिको विश्लेषण, स्रष्टा वा सर्जकको विश्लेषण, इतिहास, भाषा, संस्कृति, सभ्यता आदि विविध पक्षको विश्लेषण गर्ने समालोचक र समालोचना प्रशस्त पाइने गरेको भए तापनि सिद्धान्तमाथि गरिएका समालोचना भने कमै पाइन्छन् । सिद्धान्तको निर्माण आफैमा बौद्धिक सुझको प्राप्ति भएको हुँदा यस्ता कार्यको नै समीक्षा गर्नु चुनैतीपूर्ण कार्य हुन आउछ । अतः यसले लेखकीयका प्रकार र परम्पराको ज्ञान दिलाउनाका साथै समालोचक भिक्टर प्रधानको सामर्थ्यगत उचाइ समेतको प्रदर्शन गरेको छ ।

३.५.२५ मृत्यु संस्कारको परम्परा र समयानुकूल परिवर्द्धनको आकाङ्क्षा

मृत्यु संस्कारको परम्परा र समयानुकूल परिवर्द्धनको आकाङ्क्षासमालोचनात्मक लेख समालोचक तथा अध्ययता विद्वान् भिक्टर प्रधानद्वारा वि.सं. २०६८ मा लेखी छपाइएको गोष्ठीपत्र हो । यसमा लेखकले समयको परिवर्तनसँगै समाजको चेतना, सभ्यता र संस्कृतिमा पनि परिवर्तन अपेक्षित हुने वास्तविकतालाई बोध गरी विशेषतः हिन्दू संस्कारमा मृत्युसम्बन्धी अनुष्ठानको परिवर्तन हुनुपर्ने कुरालाई जोड दिएका छन् । यसमा मृत्यु संस्कारको वास्तविक मूल्यको खोजी गर्दै परम्परागत चेतना, परिवर्तनका प्रयास, वर्तमानको अवस्था तथा आवश्यकताबारे व्यवस्थित विश्लेषणको काम लेखकले गरेका छन् ।

१. विषयवस्तु र विश्लेषण

मृत्यु सम्बन्धी संस्कारको परम्परा तथा यसका सबल र दुर्बल पक्षको व्यवस्थित अध्ययन गरिएको प्रस्तुत लेखमा व्यवस्थित प्रस्तुतिका लागि मृत्यु संस्कार परम्पराको समस्या, समस्या समाधानका बाधा, परिवर्तनका सुधार चेतना तथा उपसंहार र सुभाउ गरी चार उपशीर्षक सहितका खण्डहरूको निर्माण गरिएका छन् ।

मृत्यु संस्कारको समस्या उपशीर्षकको लेखको पहिलो खण्डलाई थालनी खण्डका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा मृत्यु संस्कार सांस्कृतिक रूपमा तथा मृतकको सम्मान र स्मरणका निमित्त राम्रो भए पनि त्यससँग सम्बन्धित जडतालाई पछ्याउनु मूर्खता भएको कुरा प्रस्तुत गरिएको छ । यस गोष्ठी पत्रको दोस्रो खण्ड समस्या समाधानमा बाधा उपशीर्षकमा रहेको छ । यस खण्डमा परम्परावादीहरूले मृत्युको संस्कारलाई जडतामा नै अनुसरण गरि रहे तापनि आधुनिकता प्रति सचेत मान्छेहरूले यसका जडता त्याग्नै लगेको सन्दर्भलाई वास्तविकताका उदाहरण सहित प्रस्तुत गरिएको छ । यही परिष्करणका सन्दर्भमा नै मनुस्मृतिमा श्राद्धमा मांशपिण्ड प्रयोग गर्नु भनिए पनि वर्तमानमा त्यसलाई छोडिएको, माधवकुमार नेपाल, प्रचण्ड जस्ता राजनेताहरूले बाबुको क्रिया नगरेको जस्ता कुराहरूलाई यसका उदाहरणका रूपमा देखाइएको छ ।

वर्तमानमा सुधार चेतना उपशीर्षकको खण्डमा वर्तमान समयमा आधुनिकता र प्रविधिको चेतनाले संस्कारमा ल्याएका परिवर्तनका सन्दर्भलाई जोडेर हेरिएको छ । एकातिर मृत्युको संस्कारलाई विकृतिको व्यङ्ग्य गर्ने माध्यमका रूपमा (पुत्ला दहन) र अर्कातिर

संस्कारहरूलाई स्वार्थ र सुविधा अनुरूप स्वीकार गर्ने (पुराणका माध्यमबाट व्यापार गर्ने, श्रोतालाई हेरेर पुराणको अर्थ मोड्ने, खेताला लगाएर कृया गर्ने, मोबाइल तथा स्काइप आदिबाट पुरोहितले अनुष्ठान गराउने, शरीरका अङ्गदान तथा मृत्युपश्चात्का इच्छापत्र निर्माण गर्ने परम्पराको स्थापना हुन थाल्नुलाई सुधारका चेतनाका रूपमा लिइएको छ ।

उपसंहार र सुभाउ गोष्ठी पत्रको अन्तिम खण्डका रूपमा रहेको छ । यस खण्डमा आधुनिकताका नाममा संस्कृति र संस्कारको लोप गर्नु नहुने तर संस्कृतिका नाममा जडतालाई पनि बोक्नु नहुने कुरालाई प्रस्तुत गरिएको छ । परम्परादेखि चलि आएका क्रिया, जात्रा, भोज आदिका नाममा गरिने खर्च चाहिँ हटाउनु र घटाउनु नै पर्ने कुरालाई यसमा सुझावको रूपमा अगाडि सारिएको छ ।

२. समालोचनात्मक प्राप्ति

समालोचक भिक्टर प्रधानद्वारा तयार पारिएको प्रस्तुत गोष्ठीपत्र संस्कृतिको विषयलाई अध्ययनको केन्द्र बनाइएको विश्लेषण हो । उपशीर्षकसहितको लेखाइ तथा संरचना र संयोजनको राम्रो सचेतता अपनाएर प्रस्तुत गरिएको यस सामग्रीले हामीले अपनाइ रहेका संस्कृतिका पक्षमा राम्रा र नराम्रा पक्षको विश्लेषण गर्दै समयको माग, सभ्यता र चेतनाको उपयोग गर्नुपर्ने अनि संस्कृतिका राम्रा पक्षको सम्बर्द्धन तथा नराम्रा पक्षको त्याग गर्नु पर्ने कुराको पाठ सिकाइएको छ ।

३.५.२६ बालसाहित्यको सम्पादन

बालसाहित्यको सम्पादन समालोचक भिक्टर प्रधानद्वारा लिखित तथा प्रस्तुत गरिएको कार्यपत्र हो । यस कार्यपत्रलाई प्रधानले वि.सं. २०६९ असार २८ गते दोलखा जिल्लाको चरिकोटमा सञ्चालित कार्यक्रममा प्रस्तुत गरेका थिए । सन्दर्भ सामग्री प्रस्तुत नगरी तयार गरिएको यस सामग्रीमा सम्पादन कार्य तथा सम्पादकको परिचय दिने सन्दर्भमा गहिराइसम्मको अध्ययनलाई प्रस्तुत गर्नुका साथै बाल साहित्य सम्पादनको विशिष्टता देखाउदै बालसाहित्य सम्पादन गर्दा हुनु पर्ने ज्ञान र अपनाउनु पर्ने सचेतताबारे विश्लेषण गरिएको छ । लेखकको लेखनीलाई सोद्देश्यपूर्ण, पुस्त र प्रभावकारी रूपमा पाठकसम्म पुऱ्याउने र अपेक्षित उपलब्धि हासिल गर्ने सार्थको लागि ज्ञान दिने तथा सम्पादक र सम्पादनबारे सैद्धान्तिक विवेचनाको कार्य गर्ने सन्दर्भमा गहिराइसम्मको विश्लेषण गरिएको

यस सामग्रीलाई यस खण्डमा समालोचनात्मक कार्य मानी त्यसको विश्लेषणको कार्य गरिएको छ ।

१. विषयवस्तु र विश्लेषण

बालसाहित्यको सम्पादन कुनै पनि सामग्रीको सम्पादन तथा सम्पादक बारेको सैद्धान्तिक विमर्श गर्दै बालसाहित्यको सम्पादन सम्बन्धी विवेचना गरिएको समालोचनात्मक सामग्री हो । ए फोर आकारको पानामा टङ्कित अक्षरहरूमा आठ पृष्ठको विस्तार प्राप्त गरेको यस सामग्रीमा नैबन्धिक रूपमा वा कोरा समालोचनाका रूपमा व्याख्यात्मक, वर्णनात्मक वा विश्लेषणात्मक रूपमा विषयको प्रस्तुति नगरेर विभिन्न उपशीर्षक भन्न सुहाउने प्रश्नात्मक जिज्ञासा प्रस्तुत गरिएको छ भने तिनको उत्तरका रूपमा लेखिएका अनुच्छेदहरूमा कार्यपत्रको गुह्य कुरालाई प्रस्तुत गरिएको छ । विभिन्न आठवटा मूल जिज्ञासा तथा तिनको समाधान प्रस्तुत गरिएको उक्त कार्यपत्रका खण्डखण्डमा वितरित सामग्रीको वस्तुलाई यहाँ विषयवस्तुका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

बालसाहित्यको सम्पादनको पहिलो जिज्ञासामा सम्पादन कार्यको परिचय दिइएको छ । पारिभाषिक रूपमा हेर्दा लिखित वा चित्रात्मक सामग्रीको सार्वजनिकीकरण पूर्व गरिने गल्ती सच्याउने र छाँटकाट गर्ने कार्यलाई सम्पादन भनिने गरेको भए तापनि यो काम त्यो मात्र भन्दा विशिष्ट रहेको कुरा यसमा भनिएको छ । लेखन र लेखनको गन्तव्य वा उपादेयताका सन्दर्भमा आउने लेखक-सम्पादक-प्रकाशक र पाठकका चार तहमा लेखकले कुनै कुरा लेखिसकेपछि सम्पादन आउने भएकाले तहगत रूपमा लेखकसँग नजिक अनि सम्बन्धगत रूपमा प्रकाशकसँग नजिक रहने सम्पादकको बौद्धिक कार्यलाई सम्पादनको रूपमा चिनाइएको छ ।

प्रस्तुत समालोचनात्मक सामग्रीको दोस्रो जिज्ञासा र समाधानमा लेखक र सम्पादकको सम्बन्ध र सम्पादकको परिचयबारे प्रकाश पारिएको छ । विभिन्न उपशीर्षकमा विषयलाई वितरण गरिएको यस खण्डमा लेखकले खेस्रा लेखन पश्चात गर्ने परिमार्जनको काम सम्पादकको जस्तो देखिए तापनि त्यो लेखन कार्यकै अन्तिम चरण वा परीष्करण हुने लेखकले आफ्नो रचनालाई निरपेक्ष न्याय गर्न नसक्ने हुनाले लेखक र सम्पादक फरक हुने कुरा स्पष्ट पारिएको छ । रचनाको यसै भागमा सम्पादकले सम्पादन गर्ने सामग्रीलाई फरक फरक चार दृष्टिले हेर्ने र त्यसमा पहिलो पटक पाठकीय दृष्टिबाट, दोस्रो पटक शिल्पका

दृष्टिबाट, तेस्रो पटक उद्देश्यका दृष्टिबाट अनि चौथो पटक भावना वा मर्मका दृष्टिबाट हेरिने कुरालाई प्रस्तुत गरेका छन् ।

यस सामग्रीको तेस्रो र चौथो जिज्ञासामा क्रमशः सम्पादकको विशिष्ट परिचय र मानसिकता तथा लेखक र सम्पादकको भिन्नतालाई देखाइएको छ । यस खण्डमा सम्पादकलाई लेखकले लेखन कार्यपछि प्रदान गर्ने सामग्रीलाई प्रकाशकको भुकाउमा केन्द्रित भएर परिष्कार गर्ने व्यक्तिका रूपमा चिनाइएको छ, भने लेखक र सम्पादकमा हुने अन्तरमा लेखकमा सिर्जनशीलता हुने तर सम्पादकमा सैद्धान्तिकता हुने हुँदा यिनमा पार्थक्य रहेको स्पष्ट पारिएको छ । यस्तै लेखकलाई निर्माता र सम्पादकलाई शृङ्गारको कलाकार, लेखकलाई रचनाकार र सम्पादकलाई प्रथम पाठक तथा प्रथम समीक्षकका रूपमा यहाँ चिनाइएको छ ।

प्रस्तुत सामग्रीको पाँचौ खण्डमा सम्पादनका प्रकार तथा छैटौँ खण्डमा सम्पादकका प्रकारको व्याख्या गरिएको छ । जसमा सम्पादनका कार्यवस्तु र मात्राका दृष्टिले भाषा सम्पादन र सम्पादन तथा पाठविन्यासका दृष्टिले सामान्य सम्पादन, गुणवृद्धि सम्पादन र रूपभेदी सम्पादनका भिन्न प्रकारका रूपमा रहने बताइएको छ । यस्तै गरेर सम्पादकहरू पनि पेसागत दृष्टिले 'इन हाउस' सम्पादक (आवश्यक जागिरेका रूपमा रहने) तथा विषयका दृष्टिले भाषा सम्पादक र विषय सम्पादकको वर्गीकरणमा बाँढिने देखाइएको छ ।

यस सामग्रीको सातौँ खण्डमा सम्पादनको प्रक्रियाको बारेमा चर्चा गरिएको छ । यसमा सम्पादनको सुरुमा सम्पादन गरिने पुस्तकको चयन वा छनोट गरिने, दोस्रो चरणमा पुस्तकको प्रारम्भिक सम्पादन गरिने, तेस्रो चरणमा वस्तु र पाठ विन्यास संशोधन गरिने, त्यसभन्दा पछि पि.आ.सी. पाठ तयारी (प्रकाशन पूर्वको अन्तिम तयारी) हुँदै अन्त्यमा छपाइ अवस्थाको सम्पादन गरिने कार्य सम्पादन प्रक्रियामा समाविष्ट हुने उल्लेख गरिएको छ ।

बालसाहित्य सम्पादनको अन्तिम तथा सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण खण्डको रूपमा आठौँ खण्ड वा जिज्ञासा रहेको छ । यस खण्डमा बालसाहित्यका सम्पादकले ध्यान दिनुपर्ने कुरा प्रस्तुत गरिएको छ । बालसाहित्य बालकको रुचि र क्षमतामा आधारित साहित्य भएको हुँदा यो अन्य भन्दा विशिष्ट हुने भएका कारण यसको सम्पादनमा विशेष ध्यान पुऱ्याउनु पर्ने कुरा यसमा प्रस्तुत गरिएको छ । बाल साहित्यको सम्पादन गर्दा बालमनोविज्ञान, विषयवस्तु,

भाषा, चित्र, शिल्प आदिमा ध्यान दिनु पर्ने कुरा गर्दै यस्तो सम्पादनमा उमेरलाई विशेष ध्यान दिनु पर्ने कुरा उल्लेख छ । यस्ता सामग्रीमा ०-३ वर्षका बालकको सामग्रीमा लोरी, निदरी आदि लयको सङ्गीत चेतको, ४-६ वर्षका बालकको सामग्रीमा वातावरण र जीवनशैलीको चेतको, ७-१२ वर्षका बालकको सामग्रीमा द्रुत पठनका आख्यान सामग्री सम्बन्धी चेतको तथा त्यसभन्दा माथिका बालकका लागि वाङ्मयिक अध्ययनका सामग्री सम्बन्धी चेतको आवश्यकता हुने देखाइएको छ ।

यस प्रकार बालसाहित्य सम्पादन शीर्षकको प्रस्तुत लेखमा सम्पादन सम्बन्धी सैद्धान्तिक पक्षका साथै बालसाहित्य सम्पादन सम्बन्धी आवश्यक ज्ञानको सम्यक आलोचना गरेको पाइन्छ ।

२. समालोचनात्मक प्राप्ति

बालसाहित्यको सम्पादन कार्यपत्रका रूपमा प्रस्तुत गरिएको समालोचनात्मक कृति हो । अतः यो समालोचनात्मक संरचनाको सैद्धान्तिक कसीमा भन्दा भिन्न कार्यपत्रात्मक ढाँचामा संरचित रहेको छ । प्रश्न-उत्तरात्मक शैलीमा समस्याको उठान र समाधानको खोजी गरिएको यस कृतिमा विषयवस्तुको गहिराइमा पुगेर तथ्यको अन्वेषण गर्ने काम भएको छ । यद्यपि यत्रो कार्यको प्राप्तिको सारको रूपमा निष्कर्ष तथा वस्तुतथ्यका लागि सन्दर्भसामग्रीलाई प्रस्तुत गरिएको छैन । समालोचनात्मक बान्कीको नयाँ स्वरूप र विषयवस्तुको ज्ञान दिने सन्दर्भमा भने यो राम्रो खुराकका रूपमा रहेको छ ।

३.६ निष्कर्ष

नेपाली साहित्यमा जीवनी तथा आत्मकथा लेखन अन्तिम विधा भएकाले र यी लेखनका लागि सिद्धान्तको उपलब्धता नभएकोले जीवनी तथा आत्मकथाको विभिन्न लेखकले विभिन्न ढङ्गबाट लेख्ने गर्दा लेखनका सैद्धान्तिक एकरूपता आएको पाइँदैन । जसको फलस्वरूप यस क्षेत्रमा कलम चलाउने समीक्षकरूलाई पनि निकै अप्ठ्यारो पारिरहेको देखिन्छ । यसै परिस्थितिलाई विचार गरेर जीवनी तथा आत्मकथाको सिद्धान्तको आवश्यकता महसुस गरी यस पुस्तकको रचना भएको हो । यसरी साहित्यका अत्याधिक महत्वपूर्ण विधा जीवनी र आत्मकथाको बारेमा सैद्धान्तिक जानकारी लिँदै जीवनी र आत्मकथामा भेद बुझी आफ्नो लेखन कार्यलाई व्यवस्थित बनाउन साहित्य स्रष्टाहरूलाई

सुविधा पुग्न जाने हुँदा जीवन र आत्मकथाको लागि यो पुस्तक एउटा मार्गदर्शक बन्न पुगेको छ । जीवनी र आत्मकथाको मूल्याङ्कनमा आइपरेका अफ्ठ्याराहरूको निवारण गरी द्रष्टाहरूलाई समेत मूल्याङ्कनकोलागि समेत सरलता दिलाउन यो पुस्तक उपयोगी देखिन्छ । यसका साथै सबै पछिल्लो विधाको रूपमा जीवनी र आत्मकथाको इतिहास बुझेर जीवनी र आत्मकथाका क्षेत्रमा भएका उपलब्धि र कमजोरी पनि बुझ्ने मौका हुँदा नेपाली साहित्यका अध्येताका लागि पनि यो पुस्तक अत्यन्तै उपयोगी सावित हुनसक्छ ।

चिनिया साहित्यको दिग्दर्शन पुस्तकको चिनिया साहित्यको उत्थानकालको तेस्रो परिच्छेदको उपशीर्षक ३.२ मा इ.पू. २ श-५ इ. मिति राखिएको कुरा अस्पष्ट छ किनकि इ.पू. घट्दोक्रममा हुनुपर्नेमा २ देखि बढ्दो क्रममा राखिएको छ यसैले समयको विभाजनमा सुस्पष्टता देखिन्न । चिनिया इतिहासमा पाँच वंश (साम्राज्य) र दश राज्यकाल मानिएको अन्तिम वं.श. चो (९५९-९६०) उल्लेख गरिएको छ भने अर्कोतिर ९०६ मा पछिल्लो चो का सेनापतिले शक्ति हत्याएर उत्तरी चिनमा उत्तरी सुड साम्राज्य खडा गरेको १३ वर्ष भित्रमा दक्षिणी चिनका राज्यहरू जितेर पुनः विशाल चिनको एकीकरण गरेको कुरा विवादस्पद छ । तर पनि चिनिया साहित्यको बृहत् समग्रतालाई समेटेको यो पुस्तक आफैमा समालोचकको विशिष्ट तपस्याको प्राप्ति सरह बनेको छ ।

यसरी समालोचक भिक्टर प्रधानले नेपाली नाटकहरूले सामाजिक परिवर्तनलाई कसरी प्रस्तुत गरिरहेको छ भन्ने कुरालाई विभिन्न नाटककारमा नाटक र कालक्रमअनुसार प्रस्तुत गरेका छन् । त्यस्तै 'भोको घर' एकाङ्की मा द्वन्द्व र प्रतीक 'पत्थरको कथा' को भावभूमिलाई विविध पक्षबाट मूल्याङ्कन गरेका छन् । यसको साथै ऐतिहासिक नाटकको विशेषता र नेपाली नाटकको सर्वेक्षण प्रस्तुत गरिएको छ । यी समालोचनामा समालोचक भिक्टर प्रधानको अध्यायवसायी व्यक्तित्व तीव्र रूपमा झल्किएको छ । विभिन्न नाटककारहरूका नाट्य कृतिको अध्ययन, राम्रा नराम्रा पक्षहरूको तटस्थ मूल्याङ्कन, तिनीहरूको लेखन प्रवृत्ति र सामाजिक, नारीजाति तथा सांस्कृतिक उत्थानको लागि ती कृतिहरूले पुऱ्याउन सकेको योगदानको पनि राम्रैसँग मूल्याङ्कन भएको पाइन्छ ।

भिक्टर प्रधानको समालोचक लेखनमा उनका फुटकर समालोचना कृतिहरूको महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको छ । उनका यस्ता समालोचनात्मक रचनाहरू वि.सं. २०३१ देखि प्रकाशन हुन सुरु भएका हुन् । यी कृतिहरूले स्वदेश तथा विदेश (भारत) बाट प्रकाशित हुने

पत्रिकामा स्थान ओगटेका छन् । यस्तै गरी कतिपय सम्पादन गरिएका पुस्तकाकार कृतिहरूमा लेखकका रूपमा र कतिपय गोष्ठी पत्र र कार्यपत्रका रूपमा पनि ती छरिएर रहेका छन् ।

करिब अढाइ दर्जन हाराहारीमा रहेका र भिन्न समयमा लेखन र प्रकाशन गरिएका भिक्टर प्रधानका समालोचनात्मक लेखले समालोचकीय दृष्टि पनि भिन्नभिन्न क्षेत्रमा प्रक्षेपण गरेका छन् । लेखनको सुरुवाती समयमा कृतिपरक समालोचनाबाट समालोचकीय यात्रारम्भ गरेका उनले समालोचना यात्राको यो चरणसम्म आइपुग्दा कृतिपरक, इतिहासपरक, जीवनीपरक, शोधपरक, व्यक्तिपरक, सैद्धान्तिक, मिश्रित जस्ता विविध ढाँचा र क्षेत्र अँगालेका छन् । आयामगत रूपमा लघुमध्यम तथा निक्कै लामो आयाम समेत ओगट्ने गरी लेखिएका उनका समालोचनामा विषयवस्तुको गहिराइलाई भेट्ने, दृष्टिकोणको सूक्ष्मता प्रस्तुत गर्ने, स्वभावगत हक्कीपन देखाउने तथा तर्क र तथ्यद्वारा विचारलाई वस्तुपरक र विश्वकनीय बनाउने विशेषता पाइन्छ (सरल, सहज अनि सम्प्रेष्य भाषामा नै बौद्धिक रूपमा प्रस्तुति दिने उनले अन्य परम्परित धारभन्दा भिन्न सामग्री टिप्ने र भिन्न दृष्टि दिने प्रयत्न गर्दछन् । साहित्यिक तथा साहित्येत्तर दुवै क्षेत्रलाई अध्ययनको केन्द्र बनाएका उनले स्रष्टा र सम्पादकका रूपमा बाल साहित्यमा भुकाउ देखाए जस्तै द्रष्टाका रूपमा पनि बालसाहित्यका विविध पाटालाई हेर्ने विशेष भुकाउ देखाएका छन् । साहित्य, समाज, सिद्धान्त, पत्रकारिता तथा समालोचक र समालोचना नै पनि उनका समालोच्य सामग्री र क्षेत्र बनेका छन् ।

फुटकर समालोचनात्मक कृति लेखनका सन्दर्भमा भिक्टर प्रधानका केही समालोचकीय कमजोरी पनि रहेका पाइन्छन् । उनको यस्तो कमजोरी समालोच्य कृतिको अन्तर्वस्तुको बुझाइमा नभएर विश्लेषणका सन्दर्भमा पर्ने समालोचकको वैयक्तिक प्रभाव तथा समालोचना रचनाको संरचनात्मक व्यवस्थापनका पक्षमा रहेका छन् । उनको यस्तो प्रवृत्तिलाई हेर्दा वैयक्तिक प्रभावका सन्दर्भमा कतिपय कृति तथा समालोच्य अंशमा भएको छिन्दान्वेषी प्रवृत्ति रहेको पाइन्छ भने संरचनात्मक पक्षको कमजोरीमा उपयुक्त उपशीर्षक आयोजना गरी सामग्रीको उचित व्यवस्थापन नगर्नु, समालोच्य कृति वा विषयको कुनै पक्षको अति गहिराइ र कुनै पक्षको अल्प गहिराइमा जुलेर आयाममा समेत, असन्तुलित वितरणको फन्दामा फस्नु, सार्थक विश्लेषण गर्नु तर निष्कर्ष चाहिँ नदिनु जस्ता कुरा रहेका

पाइन्छन् । यति भए तापनि भिक्टर प्रधानका फुटकर समालोचना अनेक सन्दर्भमा अति महत्त्वपूर्ण गम्भीर र उपयोगी रहेका छन् । उनको यो मिहिनेतले उनको समालोचकीय बौद्धिक उचाइलाई प्रदर्शित गरेको छ ।

परिच्छेद चार

समालोचक भिक्टर प्रधानका समालोचनात्मक प्रवृत्ति

तथा योगदानको निरूपण

४.१ विषय परिचय

समालोचक भिक्टर प्रधान नेपाली समालोचना परम्पराका एक अमूल्य स्तम्भका रूपमा रहेको कुरा यसै शोधकार्यका अधिल्ला परिच्छेदहरूका अध्ययनबाट स्पष्ट भैसकेको छ । लेखनका साहित्य अन्तर्गत निबन्ध तथा बालसाहित्यिक कृतिहरूको रचना गर्ने अनि साहित्यबाहेकका समालोचनात्मक तथा कलाइतर व्यावहारिक लेख लेख्ने, विभिन्न संस्थामा आबद्ध भएर तथा स्वतन्त्र रूपमा कृतिहरूको सम्पादन गर्ने भिक्टर प्रधानका समालोचना क्षेत्रका मात्र पनि तीनवटा पुस्तकाकार कृतिहरू, समालोचनात्मक क्षेत्रसँग सरोकार राख्ने चारवटा गोष्ठीपत्रहरू तथा दुई दर्जनभन्दा बढी फुटकर समालोचनात्मक कृतिहरू प्रकाशित भईसकेका छन् । उनको समालोचना यात्राले चार दशक भन्दा बढी वर्षको यात्रा पार गरि सकेको छ । समालोचक प्रधानको यति लामो अवधिमा सार्वजनिक भएका बहुसङ्ख्याका समालोचनात्मक कृतिहरूबाट उनका विभिन्न प्रवृत्तिहरू निसृत भएका छन् । यसै गरी प्रधानको यो बौद्धिक कार्यबाट नेपाली समालोचनाका क्षेत्रमा विशिष्ट योगदान पुग्न गएको छ । यस्ता प्रवृत्ति र योगदानको निरूपण शोधकार्यको यस परिच्छेदमा गरिएको छ ।

४.२ समालोचक भिक्टर प्रधानका समालोचनात्मक प्रवृत्ति

समालोचक भिक्टर प्रधानको सार्वजनिक समालोचना यात्रा वि.सं. २०३१ बाट सुरु भएको हो । समालोच्य सामग्रीको विषयगत विविधता, समालोचना गर्न प्रयोग गरिएको भिन्न सैद्धान्तिक मान्यताको उपयोग, समालोचना ग्रन्थका आयामगत विविधता तथा समालोचकका आफ्नै प्रवृत्ति र विशिष्टता जस्ता पक्षका कारण यस लामो अवधिमा लेखिएका समालोचनात्मक ग्रन्थहरूले विशिष्ट प्रवृत्तिलाई अँगाल्न पुगेका छन् । उनको समालोचना लेखनमा जेजस्ता प्रवृत्तिहरू देखिएका छन्, तिनलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.२.१ बौद्धिक लेखन

भिक्टर प्रधानको समालोचना लेखनको महत्वपूर्ण प्रवृत्तिका रूपमा बौद्धिकताको प्रयोगलाई लिन सकिन्छ । उनको समालोचनाकारिताको आरम्भकालीन समालोचनात्मक ग्रन्थहरू हुन्, चाहे पछिल्लो चरणका समालोचनात्मक कृति हुन् तथाचिनिया साहित्यको दिग्दर्शन जस्ता व्यापक र गम्भीर विषयवस्तुको उठान गरिएका समालोचनात्मक ग्रन्थ नै किन नहुन् तिनमा सही विषयवस्तुलाई छनोट गर्ने, तिनको वास्तविक गहिराइमा पुगेर सूक्ष्मतापूर्वक विचरण गर्ने तथा बौद्धिक तार्किक विश्लेषण गरी अभिव्यक्तिलाई निष्कर्षको टुङ्गामा पुऱ्याउने प्रवृत्ति उनका समालोचनामा पाउन सकिन्छ । यही कारण बौद्धिकतालाई भिक्टर प्रधानका समालोचनाकारिताको प्रवृत्तिका रूपमा लिन सकिन्छ ।

४.२.२ वैज्ञानिक दृष्टिकोण तथा तथ्यपरक

समालोचना लेखनमा वैज्ञानिक दृष्टिकोण तथा तथ्यपरक समालोचक भिक्टर प्रधानको अर्को प्रवृत्तिका रूपमा लिन सकिन्छ । उनले कुनै समालोच्य सामग्रीप्रति राखेको दृष्टिकोण हचुवाका आधारमा नभएर तथ्य र विज्ञान सम्मत हुन्छ भन्ने कुरालाई यसले आधार दिएको पाइन्छ । सुम्निमा उपन्यासभित्र मानवीय विज्ञान शीर्षकको समालोचनात्मक रचनालाई उनको वैज्ञानिकतापूर्ण लेखनको उदाहरणका रूपमा लिन सकिन्छ । स्रष्टा विश्वेप्रसाद कोइरालाकृत सुम्निमा उपन्यासमा सुम्निमाको वंशको विकास हुनु, सोमदत्तको सन्तानोपत्ति कर्मको प्रयास विफल बन्नु सोमदत्त र पुलोमाको जीवन शास्त्रीय ज्ञानले युक्त भएर पनि असन्तुष्टिको पर्याय बन्नु तथ्य ती दुई पात्रको बुढ्याई र मृत्युको उमेर पनि स्वाभाविक हुनाका कारण आधुनिक विज्ञानसंग सम्बन्धित भएको देखाउनाले प्रधानको विज्ञानसम्मत समालोचनात्मक दृष्टिकोणलाई पुष्टि गर्दछ । यसै गरी उनको २०३६ को मदन पुरस्कार पुरस्कृत नेपालको परम्परागत प्रविधि शीर्षकको समालोचनालाई तथ्यपरकताको उदाहरणका रूपमा लिन सकिन्छ । प्रधानको यस लेखमा प्रत्येक पृष्ठपृष्ठ तथा शब्द शब्दलाई पक्रिएर गरेको विश्लेषणले उनी तथ्यमा टेकेर मात्र विचारको अभिव्यक्ति गर्ने द्रष्टा हुन् भन्ने कुरालाई प्रस्ट पार्दछ ।

४.२.३ साहित्यिक तथा सामाजिक इतिहासचेतनाको खोजी

साहित्यिक तथा सामाजिक इतिहासचेतनाको खोजी समालोचक भिक्टर प्रधानको अर्को समालोचनात्मक प्रवृत्ति हो । उनले यस्तो प्रवृत्ति अन्तर्गत साहित्यिक इतिहासको खोजी गरेका समालोचनामा साहित्यको ऐतिहासिक पद्धतिका कसीमा साहित्यिक कृतिको मूल्य जाँच्ने गरेको पाइन्छ भने सामाजिक इतिहासको खोजी गरेका समालोचनामा सम्बन्धित साहित्यिक कृतिले सम्बोधन गरेको समयको कृतिको समाज र वास्तविक मानवको समाजको सभ्यता, संस्कृति, संस्कार, चलन आदिको तादात्म्यतामा कृतिको मूल्य खोजेको पाइन्छ । उनका यस्ता समालोचनात्मक रचनाहरूमा *सुम्निमा उपन्यासभित्र प्राचीन इतिहास, सुम्निमा उपन्यासभित्र मानव विज्ञान, मुनामदनका दुई प्रख्यात पद्यांश मेरो वैयक्तिकतामा, कल्पना र सत्यको सामञ्जस्य: ऐतिहासिक उपन्यास, एकादेशकी महारानीलाई ऐतिहासिक उपन्यास भन्ने भ्रम निवारण* आदि पर्दछन् ।

४.२.४ अन्तर्विषयक चेतना

भिक्टर प्रधानको समालोचनात्मक प्रवृत्ति अन्तर्गत साहित्येत्तर विषयमा समालोचनात्मक दृष्टिको प्रक्षेपण पनि पर्दछ । उनले यस्ता समालोचनात्मक लेखमा समाज र सामाजिक, शैक्षिक पद्धतिको निर्माण गर्ने सन्दर्भमा विभिन्न पक्षको प्रभाव तिनका समस्या तथा समाधानको खोजी गर्ने काम गरेका छन् । उनका यस्ता समालोचनात्मक लेखमा स्तरीय पत्रकारिता र पत्रकारको दायित्व तथा अध्यापन कलाको विकासका निम्ति निरीक्षण अध्ययन शीर्षकको समालोचनात्मक लेख पर्दछन् ।

४.२.५ प्रभावपरक समालोचना लेखन

भिक्टर प्रधानको समालोचना लेखनको अर्को प्रवृत्तिमा प्रभावपरक समालोचना लेखन पर्दछ । उनले यस्ता समालोचनामा कृतिले स्थापना गरेको कलात्मक तथा परम्परित मूल्यको उपस्थापन भन्दा पनि कृति वा विषय प्रतिको आफ्नो वैयक्तिक दृष्टिकोण व्यक्त गर्ने काम गरेका छन् । यसको उदाहरणका रूपमा *मुनामदनका दुई प्रख्यात पद्यांश मेरो वैयक्तिकतामा* शीर्षकको लेखलाई लिन सकिन्छ ।

४.२.६ अन्तर्वार्तालाई साक्ष्यका रूपमा प्रस्तुत गर्ने

अन्तर्वार्तालाई साक्ष्यका रूपमा राखेर कुनै विषय वस्तु वा व्यक्ति माथि समालोचना गर्ने प्रवृत्ति पनि भिक्टर प्रधानले प्रस्तुत गरेका छन् । उनका यस्ता समालोचनामा कुनै विशिष्ट व्यक्तिसँग लिएको अन्तर्वार्तालाई जस्ताको तस्तै राख्ने र अन्त्यमा समालोचकको निष्कर्ष व्यक्त गर्ने प्रवृत्ति पाइन्छ । यसको उदाहरणका रूपमा *भवानी भिक्षुसँगको कुराकानी पहिलो र दोस्रो चिन्तनलाई* लिन सकिन्छ ।

४.२.७ पुस्तकाकार ग्रन्थ लेख्ने सामर्थ्यको प्रस्तुति

भिक्टर प्रकानको समालोचना यात्राको मूल प्रवृत्तिका रूपमा पुस्तकाकार ग्रन्थ लेख्ने सामर्थ्यको प्रदर्शन गर्नु रहेको छ । उनको समग्र समालोचना यात्रालाई विशिष्ट बनाउने तथा विभिन्न चरण निर्माण गर्ने आधार पनि यहि पुस्तक लेखनको कार्यले गरेको छ । उनले भिन्न तिन पुस्तकाकार ग्रन्थहरू प्रकाशित गरेका छन् । यसमा उनको पहिलो पुस्तकाकार ग्रन्थका रूपमा *नेपाली जीवनी र आत्मकथाको सैद्धान्तिक तथा ऐतिहासिक विवेचना* (२०४४) रहेको छ । यस पुस्तकमा उनले जीवनीलेखन तथा आत्मकथालेखनको सिद्धान्त पक्षको विवेचना गर्ने र इतिहासलाई खोज्ने काम गरेका छन् । उनको दोस्रो पुस्तकाकार ग्रन्थका रूपमा *चिनिया साहित्यको दिग्दर्शन* (२०५१) रहेको छ । यसमा उनले समग्र चिनको इतिहास समेतको आकलन गर्दै त्यस भाषा/साहित्यको वाङ्मयकालदेखि वर्तमान समयसम्मको बृहत् इतिहासलाई अत्यन्त साहस र मिहिनेतपूर्वक प्रस्तुत गरेका छन् । प्रधानको तेस्रो पुस्तकाकार ग्रन्थका रूपमा *नेपाली नाटकमा सांस्कृतिक चेतना र अन्य सन्दर्भ* (२०५७) रहेको छ । यसमा उनले सांस्कृतिक तथा समाजशास्त्रीय अध्ययनको पद्धति अँगालेर समालोचना ग्रन्थ लेख्ने काम गरेका छन् । प्रतिनिधि नेपाली नाटकको चयन गरी तिनको विश्लेषण गर्ने कार्य यसमा भएको छ ।

४.२.८ बालसाहित्य सम्बन्धी सामग्रीको समालोचना

समालोचनालाई बालकेन्द्री बनाउने वा बाल साहित्यको समालोचना गर्ने प्रवृत्ति भिक्टर प्रधानको समालोचना यात्राको प्रवृत्तिको रूपमा रहेको छ । बालकका रुचि, चाहना, आवश्यकता तथा समग्र मनोविज्ञानका पक्षमा गहिरो अभिरुचि राख्ने प्रधानले बालसाहित्य

सम्बन्धी सङ्घ संस्थाहरूमा आबद्ध भई सक्रिय क्रियाशीलता देखाउने, बाल साहित्यको लेखन, सङ्कलन र सम्पादन गर्ने, बालसाहित्यको सैद्धान्तिकीलाई स्पष्टताका साथ बाहिर ल्याउने उनको सक्रियतासँगै बाल सामग्रीको समालोचना गर्ने प्रवृत्तिलाई पनि देखाएका हुन् । यस अन्तर्गत उनले बाल साहित्यको इतिहासलाई केलाउने, बालसाहित्यका विविध रूपहरूको सैद्धान्तिक विश्लेषण गर्ने, नेपाली साहित्यको स्वरूप र अवस्थाबारे विश्लेषण गर्ने तथा बालसाहित्यकारको साहित्यकारिता/रचनाकारिताबारे विश्लेषण गर्ने कार्य गरेका छन् । उनका यस्ता समालोचनाहरूमा नेपाली बालसाहित्यको परिप्रेक्ष्यमा बालकथाकार कृष्णप्रसाद पराजुली, बाल चित्रकथा र नेपाली बालसाहित्य, नेपाली कथ्यबालसाहित्यको स्वरूप जस्ता समालोचनाहरू पर्दछन् ।

४.२.९ कृति परिचय लेखन

भिक्टर प्रधानको यस चरणको प्रवृत्तिका रूपमा कृतिपरिचय लेखन पनि रहेको छ । कृतिका विश्लेषणात्मक अन्तर्यको खोजी गर्ने भन्दा पनि भर्खरै प्रकाशित भएका कृतिको समग्रतालाई र सम्बन्धित कृतिकारको सामान्य परिचयलाई समेट्ने यस्तो लेखन अन्तर्गत प्रधानले नेपाली साहित्यकारद्वारा लिखित तथा विदेशी साहित्यकारद्वारा लिखित कृतिलाई विषय बनाएका छन् । उनका त्यस्ता समालोचनाहरूमा *अर्को प्रहर, विश्वविमोहनका केही कविताहरू र जापानी लघुकथा* शीर्षकका समालोचना रहेका छन् ।

४.२.१० कृतिपरक समालोचना लेखन

कृतिपरक समालोचना लेखन पनि प्रधानको समालोचना यात्राको प्रवृत्तिका रूपमा रहेको छ । यस्तो लेखनमा उनले कृतिलाई केन्द्रमा राखेर त्यसका अन्तर्यको खोजी गरेका छन् । यस अन्तर्गतका उदाहरणका रूपमा उनका जापानी लघुकथा, अन्धवेग नाटकको परिचयात्मक टिपोट जस्ता समालोचनात्मक लेखलाई लिन सकिन्छ । यसका उदाहरणका रूपमा *सुम्निमा उपन्यासभिन्न प्राचीन इतिहास, सुम्निमा उपन्यासभिन्न मानवीय विज्ञान, मुनामदनका दुई प्रख्यात पद्यांश मेरो वैयक्तिकतामा, एकादेशकी महारानीलाई ऐतिहासिक उपन्यास भन्ने भ्रम निवारण* शीर्षकका समालोचनात्मक कृतिलाई लिन सकिन्छ ।

४.२.११ व्यक्तिकेन्द्री समालोचना लेखन

व्यक्तिलाई केन्द्रमा राखेर गरिने समालोचना व्यक्तिपरक समालोचना हो । समालोचक भिक्टर प्रधानले यस्तो प्रकारको समालोचकीय कर्म समालोचना यात्रामा गरेर आफ्नो प्रवृत्तिका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । उनले यस्तो समालोचनामा विशिष्ट स्रष्टा व्यक्तिलाई समालोच्य विषय बनाएर उक्त व्यक्तिको साहित्यिकताको अध्ययन विश्लेषण गरेका छन् । नेपाली बालसाहित्यको परिप्रेक्ष्यमा बालकथाकार कृष्णप्रसाद पराजुली शीर्षकको समालोचना उनको लेखनको यस्तो प्रकारको उदाहरणका रूपमा रहेको छ ।

४.२.१२ नारीवादी समालोचना लेखन

भिक्टर प्रधानले समालोचना यात्रामा नारीवादी विषयलाई प्रस्तुत गरेर समालोचक भिक्टर प्रधानले अर्को प्रवृत्ति पनि देखाएका छन् । उनले यस्तो प्रवृत्ति अन्तर्गत सिङ्गो नेपाली साहित्यको इतिहासको सूक्ष्म अध्ययन गरी त्यसमा नारीवादको पक्षलाई हेर्ने काम गरेका छन् । यसको उदाहरणका रूपमा नेपाली साहित्यमा नारीवादी दृष्टिकोणको पदचाप शीर्षकको उनको लेखलाई लिन सकिन्छ ।

यस प्रकार समालोचक भिक्टर प्रधानका समालोचनात्मक प्रवृत्तिहरू उनका समालोचनाका विषय जस्तै विविधताले युक्त भएका पाइन्छन् ।

४.३ भिक्टर प्रधानको समालोचनात्मक योगदान

भिक्टर प्रधानको चालिस वर्षभन्दा लामो समालोचाकारिताबाट नेपाली समालोचन क्षेत्रले महत्वपूर्ण प्राप्तिहरू प्राप्त गरेको छ । तिनले समालोचक प्रधानलाई उचाइमा पुऱ्याउने काम गरेको त छ नै समालोचना क्षेत्रतिर जुनसुकै प्रयोजनले जिज्ञासा राख्ने अध्येताहरूलाई अध्ययनका विशाल सामग्रीहरू प्रदान गरेको छ, अनि नेपाली समालोचनाको भण्डार पनि यसले बृहत् बनाएको छ । प्रधानको समालोचना सम्बन्धी कर्मबाट प्राप्त यस्ता उपलब्धिहरू समालोचकले दिएका योगदान हुन् । उनले नेपाली समालोचना भण्डार, अध्येता, विद्वान तथा जिज्ञासुलाई प्रदान गरेको यो योगदानलाई विभिन्न आधारमा हेर्न सकिन्छ । तिनलाई यस प्रकार प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.३.१ गुणात्मक योगदान

भिक्टर प्रधानका समालोचनात्मक कृतिहरूलाई हेर्दा सुरुवात समयदेखि नै तिनमा बौद्धिक उचाइ भेट्न सकिन्छ । वि.सं. २०३१ मा सञ्चय पत्रिकामा प्रकाशित सुम्निमा उपन्यास सम्बन्धी उनले प्रकाशित गराएको समालोचनात्मक कृति नै विषयगत गहिराइ, प्रस्तुतिगत स्पष्टता, बौद्धिकता सबै दृष्टिले उच्च देखिन्छ । यसपछि प्रकाशित प्रधानका जति पनि समालोचनात्मक कृति छन् ती विषयवस्तुको सूक्ष्मतालाई प्रदर्शन गर्ने, समालोचनात्मक सचेतता प्रदान गर्ने जस्ता विशेषता देखाएका छन् । यसै गरी उनका पुस्तकाकार कृतिका रूपमा रहेका नेपाली जीवनी र आत्मकथाको सैद्धान्तिक तथा ऐतिहासिक विवेचना, चिनिया साहित्यको दिग्दर्शन, नेपाली नाटकमा सांस्कृतिक चेतना र अन्य सन्दर्भ ग्रन्थहरूले आफैमा बृहत् अध्ययन र सामर्थ्यको आवश्यक पर्ने गम्भीरता बोकेका छन् । तर यस्तो चुनौतीलाई पनि प्रधानले सफलतापूर्वक सम्पन्न गरेका छन् । यसै गरी उनका कृतिपरक, सिद्धान्तपरक, बालकेन्द्री आदि प्रकारका समालोचनात्मक लेख र गोष्ठी पत्रहरूमा पनि तार्किकता, बौद्धिकता, स्पष्टता जस्ता गुणहरूको उचाइ भेटिन्छ । यसरी प्रधानका समालोचनात्मक ग्रन्थमा रहेका विशेषताहरूले उनका कृतिहरू केवल सामग्रीको अस्पष्टता गुजुल्टोका रूपमा मात्र नभएर वास्तविक महत्त्व र उपयोगिता बोकेका सामग्रीको रूपमा रहेका छन् । ती गुणात्मक उचाइले युक्त छन् । यस्ता गुणात्मक कृतिहरूको रचना गरेर नेपाली समालोचना भण्डारलाई सुम्पनु उनको यस क्षेत्रको गुणात्मक योगदान हो ।

४.३.२ परिमाणात्मक योगदान

समालोचक भिक्टर प्रधानले आफ्नो जीवनको चालिस वर्ष बढीको समालोचना यात्रामा धेरै सङ्ख्यामा समालोचनात्मक कृतिहरू प्रकाशित गरेका छन् । उनका ती कृतिहरू तिन खण्डमा विभाजित छन् । जसमा तिनवटा पुस्तकाकार ग्रन्थहरू रहेका छन् भने चारवटा साहित्य-समालोचना क्षेत्रका विषयमा लेखिएका गोष्ठीपत्रहरू रहेका छन् । यसैगरी पत्रपत्रिका एवम् सम्पादित पुस्तकाकार ग्रन्थमा लेखका रूपमा रहेका दुई दर्जन बढी समालोचनात्मक कृतिहरू रहेका छन् । यसरी छरिएर रहेका उनका समालोचना कृतिको योग तिस भन्दा बढी हुन आएको छ, जुन सामग्रीले नेपाली समालोचनाको भण्डार पुष्ट हुन थप योगदान पुऱ्याएको छ । यो नै समालोचक भिक्टर प्रधानको समालोचना क्षेत्रको परिमाणात्मक योगदान हो ।

४.३.३ प्रकारगत योगदान

भिक्टर प्रधानद्वारा लेखिएका समालोचना निश्चित कुनै एक आधार वा प्रकारमा बद्ध छैनन् । समालोचनात्मक लेखनको यो बहुविधता प्रधानको लेखनगत अन्यौलताको उपजका रूपमा नभएर प्रतिभा सम्पन्नताका रूपमा रहेको पाइन्छ । उनको समालोचना लेखनका प्रकारहरूलाई विभिन्न आधारमा हेर्न सकिन्छ । यसरी हेर्दा आयाम वा संरचनाका आधारमा उनका लेखहरू पुस्तकाकार संरचनामा, गोष्ठीपत्रगत संरचनामा र फुटकर लेखगत संरचनामा रहेका पाइन्छन् । समालोचक प्रधानका समालोचनाहरूको प्रकारगत स्वरूपलाई हेर्दा देखिने अर्को आधार समालोच्य विषयको चयन हो । यस आधारमा हेर्ने हो भने उनले साहित्यिक कृति र विषय तथा साहित्येत्तर कृति र विषय गरी दुई प्रकारका सामग्रीको समालोचना गर्ने गरेका पाइन्छ । उनले साहित्यिक कृति र विषयबारे समालोचना गर्दा कृतिपरक, सिद्धान्तपरक, बालसाहित्यपरक, संस्कृतिपरक, साहित्येतिहासपरक, व्यक्तिपरक, कृति परियपरक, यौनपरक, नारीवादी विषय र समालोचना पद्धतिलाई अपनाएका छन् भने साहित्येत्तर कृति र विषय अन्तर्गत पत्रकारिताको महत्त्व, क्षेत्र र प्रकारसम्बन्धी, अध्यापनको अर्थ, महत्त्व र प्रभावकारिता सम्बन्धी, सम्पादनको सिद्धान्त सम्बन्धी विषय चयन गरेर त्यस बारे समालोचना गरेका छन् । फलतः उनका समालोचनलाई यस्ता वर्गीकरणमा गर्नबद्ध गर्न सकिने अवस्था छ । प्रधानका समालोचनालाई प्रकारगत वर्गीकरण गर्दा प्रवृत्तिगत आधारलाई पनि हेर्न सकिन्छ । यस आधारमा उनले कुनै विधा पद्धतिको सैद्धान्तिकी स्थापना गर्ने, विधासाहित्य समालोचना गर्ने, कृतिपरक समालोचना गर्ने, कृति परिचय लेख्ने, साहित्येतिहासपरक समालोचना गर्ने, बालकेन्द्री समालोचना गर्ने, संयुक्त लेखनको सिद्धान्त निर्माण गर्ने जस्ता कार्य गरेका छन् । उनको समालोचनाकारिताको यस प्राप्तिले उनलाई विविधतापूर्ण समालोचना लेखनको सामर्थ्यलाई पुष्टि गरेको छ । भिक्टर प्रधानले लेखेका समालोचनाका उल्लिखित प्रकारका समालोचनात्मक ढाँचा र प्रकारले यस्ता विविध प्रकार र पद्धतिमा रहेर समालोचना गर्न सकिने आधार प्रदान गरेको छ । यो नै उनको समालोचना लेखनको प्रकारगत योगदानको रूपमा रहेको छ ।

४.४ निष्कर्ष

समालोचक भिक्टर प्रधान नेपाली समालोचनाका क्षेत्रमा विगत चालिस वर्ष अगाडिदेखि साधनारत विद्वान् हुन् । आफ्नो जीवनको स्कुले विद्यार्थी हुँदाको अवस्थादेखि नै सिर्जना तथा समालोचनाप्रतिको चासो राख्ने र अभ्यासको प्रयास गर्ने गरेका उनले वि.सं. २०३१ देखि औपचारिक सार्वजनिक समालोचना लेखन र प्रकाशनमा अग्रसरता देखाएका छन् र यस कार्यको निरन्तरता वर्तमानमा पनि भैरहेको छ । प्रधानको समालोचना साधनाको यो लामो अवधिमा उनले पुस्तकाकार तिन, गोष्ठीपत्रगत चार तथा अन्य फुटकर गरी तिसभन्दा बढी समालोचना लेखन र प्रकाशन गरिसकेका छन् ।

भिक्टर प्रधानले लेखेका समालोचना कुनै निश्चित सिद्धान्त मात्रमा आधारित छैनन् । ती समालोचनामा विषयत, आयामगत, संरचनागत, प्रस्तुतिगत भिन्नता रहेको पाइन्छ । समालोचकको आफ्नै विशिष्टता तथा लेखनको यस्तो अनेकताबाट उनका धेरै समालोचनात्मक प्रवृत्ति प्रकट भएका देखिन्छन् । यस्ता प्रवृत्तिमा बौद्धिकता, वैज्ञानिक दृष्टिकोण र तथ्यपरकता, साहित्यिक तथा सामाजिक ऐतिहासिकताको खोजी, साहित्येत्तर विषयका सामग्रीमाथि समालोचनात्मक दृष्टि, प्रभावपरक समालोचना लेखन, कृतिपरक समालोचना लेखन, कृति परिचय लेखन, व्यक्तिपरक समालोचना लेखन, बालसाहित्यकेन्द्री सामग्रीको समालोचना, नारीवादी समालोचना आदि पर्दछन् ।

समालोचक भिक्टर प्रधानले माथि उल्लिखित प्रवृत्तिकासमालोचनात्मक ग्रन्थ लेखेर नेपाली समालोचना भण्डार,नेपाली समालोचनाका पाठक, अध्येता तथा सम्बन्धित समालोच्य कृति र कृतिकारलाई ठुलो योगदान दिएका छन् । उनले प्रदान गरेको यस्तो योगदानलाई विशिष्टतापूर्वक हेर्न तिनको वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

यसरी हेर्दा प्रधानका समालोचनाबाट गुणात्मक, परिमाणात्मक तथा प्रकारगत योगदान मिलेको पाउन सकिन्छ । प्रधानले दिएको गुणात्मक योगदानमा उनका समालोचनात्मक कृतिको मूल्यको उचाइलाई हेर्न सकिन्छ भने परिमाणात्मक योगदानमा प्रधानकृत कृतिको सङ्ख्यालाई हेर्न सकिन्छ । यसै गरी उनले लेखेका समालोचनाका विभिन्न प्रकारहरूले उनको प्रकारगत योगदानलाई प्रस्तुत गर्दछन् ।

परिच्छेद पाँच

उपसंहार तथा निष्कर्ष

भिक्टर प्रधानको जीवनी र व्यक्तित्वको समग्र पक्षलाई हेर्दा उनी इतिहासदेखि नै छुट्टै अस्तित्व र पहिचान बनाएको काठमाडौंको प्रतिष्ठित प्रधान परिवारका सन्तानका रूपमा रहेका देखा पर्दछन् । शिक्षित विद्वान् तथा राजनेता भुवनलाल प्रधानका छोराका रूपमा रहेका उनले बाल्यावस्थामा परिवारको आर्थिक सङ्क्रमण व्यहोर्नु परे तापनि समग्रमा सुखको जीवन बाँच्ने अवसर प्राप्त गरे । पूर्व प्राथमिक तहदेखिका कक्षादेखि विभिन्न स्कुल परिवर्तन गर्दै अध्ययन गर्ने अवसर पाएका उनले स्कुलमा प्राप्त गरेको बढी स्वतन्त्रताकाकारणले गर्दा एस.एल.सी., आई.ए. तथा बी.ए. तहको अध्ययनमा कमजोर विद्यार्थीको हैसियत प्रदर्शन गरेको देखिन्छ । उनले स्नातकोत्तर तहमा भने प्रथम श्रेणीमा प्रथम स्थान प्राप्त गरी शैक्षिक अब्बलता देखाए । बबरमहलमा आफ्नै घर जग्गा भएका उनले वि.सं. २०२८ देखि विभिन्न संस्थामा रहेर जागिर गरेको देखिन्छ । यस्तै विभिन्न संलग्नता र व्यस्ततामा भिक्टर प्रधानको जीवन आज पर्यन्त व्यतीत भइरहेको छ ।

प्रधानको व्यक्तित्व उनकै जीवनीका विविध आयामहरूले निर्माण गरेको छ । उच्च कुल घराना, उच्च शिक्षा आर्जन, उच्च बौद्धिकता तथा विभिन्न सङ्घ संस्थाको आबद्धताबाट अनुभव प्राप्त गरेका उनले विभिन्न आयामका व्यक्तित्वको निर्माण गरेका छन् । सुन्दर बाह्य व्यक्तित्व रहेका उनले आन्तरिक बुद्धि र मिहिनेतले सम्पादन, समालोचना, साहित्य, अनुवाद, शिक्षण तथा सङ्गठनका क्षेत्रमा आफ्नो व्यक्तित्व निर्माण गरेका छन् ।

समालोचक भिक्टर प्रधान पिता पुर्खादेखिको बौद्धिक, अनुसन्धानात्मक पारिवारिक वातावरण प्राप्त गरेर बौद्धिक शैक्षिक अवसर प्राप्त गर्दै समालोचनाका क्षेत्रमा पनि प्रतिष्ठित बन्न पुगेका प्रतिभा सम्पन्न व्यक्तित्व हुन् । स्कुले विद्यार्थीको उमेरदेखि नै सिर्जनाका क्षेत्रमा कलम चलाउने अनि सैद्धान्तिक समालोचकीय ज्ञान प्राप्त गर्नु पूर्वदेखि नै कुनै विषयवस्तुप्रति आफ्नो दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्ने कार्य गर्दै औपचारिक रूपमा सार्वजनिक समालोचनात्मक यात्रा सुरु गरेका उनको समालोचना यात्रामा निरन्तरता दिएको समयले आजसम्म आइपुग्दा चार दशकका वर्षहरू व्यतीत गरिसकेको छ । वर्तमानसम्म आइपुग्दा

उनका समालोचनाका क्षेत्रका मात्र पनि तीनवटा महत्त्वपूर्ण पुस्तकाकार ग्रन्थ, चारवटा गोष्ठीपत्र तथा दुई दर्जन बढी फुटकर समालोचनात्मक कृति सार्वजनिक भएका छन् । समालोचना यात्राको सुरुदेखि वर्तमानसम्म नै लेखनका विषय, प्रस्तुति ढाँचा आदिमा विविधता देखाउदै आएका उनका उल्लिखित कृतिको रचनाको गतिका आधारमा चरण विभाजन गर्न सक्ने अवस्था रहेको छ । यस आधारमा उनको समालोचना यात्रालाई तिन चरणमा राखेर हेर्न सकिन्छ । यी तीन चरणमा पहिलो चरण वि.सं. २०४३ सम्म, दोस्रो चरण वि.सं. २०४४ देखि वि.सं. २०५७ सम्म र तेस्रो चरण वि.सं. २०५८ देखि वर्तमान सम्म फैलिएका छन् ।

तीन चरणमा विस्तारित भिक्टर प्रधानको समालोचना यात्राका प्रत्येक चरणमा कतिपय नवीनताका र कतिपय पुरानै गुणको आवृत्ति भएका प्रवृत्तिहरू रहेका पाइन्छन् । लेखनको सुरुदेखि वि.सं. २०४३ सम्म फैलिएको उनको समालोचना यात्राको पहिलो चरण सुरुवाती चरणका रूपमा रहेको भए तापनि बौद्धिक परिपक्वताले युक्त चरण हो । यस समयमा उनका समालोचनात्मक रचनाहरू फुटकर रूपमा मात्र प्रकाशित भएका छन् । यस बेलाका उनका समालोचनामा साहित्यिक तथा सामाजिक ऐतिहासिकताको खोजी गर्ने, कृतिपरकतालाई अपनाउने, साहित्येत्तर विषयवस्तुमा पनि समालोचनात्मक दृष्टि प्रक्षेपण गर्ने, प्रभावपरक समालोचना लेख्ने, अन्तर्वातालाई साक्ष्य राखेर दृष्टि प्रस्तुत गर्ने जस्ता प्रवृत्तिहरू पाइन्छन् । वि.सं. २०४४ देखि वि.सं. २०५७ सम्मको समय भिक्टर प्रधानको समालोचना यात्राको दोस्रो चरणको समय हो । यो समय नै उनको गुणात्मक र परिमाणात्मक दुवै दृष्टिले सबैभन्दा उर्वर समय पनि हो । यस समयमा उनले तिनवटा पुस्तकाकार कृतिहरू, दुई वटा गोष्ठीपत्र तथा एक दर्जन बढी फुटकर समालोचनात्मक कृति सार्वजनिक गरेका छन् । यस समयमा उनका समालोचनामा पुस्तकाकार ग्रन्थ निर्माण गर्ने सामर्थ्य र धैर्यको प्रदर्शन, बालकेन्द्री समालोचना लेखन, कृति परिचय लेखन, कृतिपरक समालोचना लेखन, विधा सिद्धान्तपरक समालोचना लेखन, व्यक्तिकेन्द्री समालोचना लेखन, नारीवादी समालोचना लेखन, सांस्कृतिक अध्ययन जस्ता प्रवृत्ति पाइन्छन् । वि.सं. २०५८ देखि वर्तमानसम्म फैलिएको भिक्टर प्रधानको समालोचना यात्राको तेस्रो चरण समालोचकीय कार्यको हासोन्मुखताका रूपमा चिनिन पुगेको छ । ज्यादै थोरै समालोचनात्मक सामग्री मात्र सार्वजनिक भएको यस समयमा उनले विशुद्ध व्यावहारिकताको लेखन तथा बालसाहित्यको सम्पादनको सैद्धान्तिकीलाई प्रस्तुत गरेका छन् ।

भिक्टर प्रधानको समालोचना यात्राले वर्तमानमा पनि निरन्तरता पाइने रहेको छ । उनका कतिपय समालोचनात्मक सामग्री प्रकाशित हुँदै छन् भने कतिपय प्रकाशित हुने क्रममा पनि छन् । उनको समालोचना यात्राको यो निरन्तरताले उनको तथा उनको समालोचना लेखनका बारेमा आगामी दिनमा हुने अध्ययन, अनुसन्धानलाई थप नयाँ सामग्री र खाका प्रदान गर्ने छ ।

नेपाली साहित्यमा जीवनी तथा आत्मकथा लेखन विशिष्ट विधा भएकाले र यो लेखनको लागि सिद्धान्तको उपलब्धता नभएकोले जीवनी तथा आत्मकथाको लेखन विभिन्न लेखकले विभिन्न ढङ्गबाट गर्ने गर्दा लेखनका सैद्धान्तिक एकरूपता आएको थिएन । जसको फलस्वरूप यस क्षेत्रमा कलम चलाउने समीक्षकरूलाई पनि निकै अप्ठ्यारो परिरहेको थियो । यसै परिस्थितिलाई विचार गरेर जीवनी तथा आत्मकथाको सिद्धान्तको आवश्यकता महसुस गरी यस पुस्तकको रचना भएको हो । यसरी साहित्यका अत्याधुनिक महत्त्वपूर्ण विधा जीवनी र आत्मकथाको बारेमा सैद्धान्तिक जानकारी लिँदै जीवनी र आत्मकथामा भेद बुझी आफ्नो लेखन कार्यलाई व्यवस्थित बनाउन साहित्य स्रष्टाहरूलाई सुविधा पुग्न जाने हुँदा जीवनी र आत्मकथाको लागि यो पुस्तक एउटा मार्गदर्शक सामग्री बन्न पुगेको छ । जीवनी र आत्मकथाको मूल्याङ्कनमा आइपरेका अप्ठ्याराहरूको निवारण गरी द्रष्टाहरूलाई समेत मूल्याङ्कनको लागि समेत सरलता दिलाउन यो पुस्तक उपयोगी हुनेछ । यसका साथै सबै पछिल्लो विधाको रूपमा जीवनी र आत्मकथाको इतिहास बुझेर जीवनी र आत्मकथाको क्षेत्रमा भएका उपलब्धि र कमजोरी पनि बुझ्ने मौका हुँदा नेपाली साहित्यका अध्येताका लागि पनि यो पुस्तक अत्यन्तै उपयोगी सावित हुनसक्छ ।

चिनिया साहित्यको दिग्दर्शन भिक्टर प्रधानको दोस्रो पुस्तककार कृति हो । यसले चिनिया साहित्य र त्यसको इतिहास बुझ्न महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ । यस पुस्तकका अनेकौँ सबलपक्ष हुनुका साथै केही कमजोरी पनि रहेका छन् । ती कमजोरीलाई हेर्दा यस पुस्तकको उत्थानकालको तेस्रो परिच्छेदको उपशीर्षक ३.२ मा इ.पू. २ श-५ इ. मिति राखिएको कुरा अस्पष्ट छ किनकि इ.पू. घट्दोक्रममा हुनुपर्नेमा २ देखि बढ्दो क्रममा राखिएको छ यसैले समयको विभाजनमा सुस्पष्टता देखिन्न । चिनिया इतिहासमा पाँच वंश (साम्राज्य) र दश राज्यकाल मानिएको अन्तिम वं.श. चो (९५१-९६०) उल्लेख गरिएको छ भने अर्कोतिर ९०६ मा पछिल्लो चो का सेनापतिले शक्ति हत्याएर उत्तरी चीनमा उत्तरी सुड

साम्राज्य खडा गरेको १३ वर्ष भित्रमा दक्षिणी चीनका राज्य जितेर पुनः विशाल चीनको एकीकरण गरेको कुरा विवादस्पद छ । तर पनि चिनिया साहित्यको बृहत समग्रतालाई समेटेको यो पुस्तक आफैमा समालोचकको विशिष्ट तपस्याको प्राप्ति सरह बनेको छ ।

समालोचक भिक्टर प्रधानले नेपाली नाटकहरूले सामाजिक परिवर्तनलाई कसरी प्रस्तुत गरिरहेको छ भन्ने कुरालाई विभिन्न नाटककारमा नाटक र कालक्रमअनुसार प्रस्तुत गरेका छन् । त्यस्तै *भोको घर एकाङ्गीमा द्वन्द्व र प्रतीक, पत्थरको कथा को भावभूमिलाई* विविध पक्षबाट मूल्याङ्कन गरेका छन् । यसको साथै ऐतिहासिक नाटकको विशेषता र नेपाली नाटकको सर्वेक्षण प्रस्तुत गरिएको छ । यी समालोचनामा समालोचक भिक्टर प्रधानको अध्यायवसायी व्यक्तित्व तीव्र रूपमा झल्किएको छ । विभिन्न नाटककारहरूका नाट्य कृतिको अध्ययन, राम्रा नराम्रा पक्षहरूको तटस्थ मूल्याङ्कन, तिनीहरूको लेखन प्रवृत्ति र सामाजिक, नारीजाति तथा सांस्कृतिक उत्थानका लागि ती कृतिले पुऱ्याउन सकेको योगदानको पनि राम्रैसँग मूल्याङ्कन भएको पाइन्छ ।

भिक्टर प्रधानको समालोचक लेखनमा उनका फुटकर समालोचना कृतिको महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको छ । उनका यस्ता समालोचनात्मक रचनाहरू वि.सं. २०३१ देखि प्रकाशन हुन सुरु भएका हुन् । यी कृतिहरूले स्वदेश तथा विदेश (भारत) बाट प्रकाशित हुने पत्रिकामा स्थान ओगटेका छन् । यस्तै गरी कतिपय सम्पादन गरिएका पुस्तकाकार कृतिमा लेखकका रूपमा र कतिपय गोष्ठीपत्र र कार्यपत्रका रूपमा पनि ती छरिएर रहेका छन् ।

करिव अढाइ दर्जन हाराहारीमा रहेका र भिन्न समयमा लेखन र प्रकाशन गरिएका भिक्टर प्रधानका समालोचनात्मक लेखले समालोचकीय दृष्टि पनि भिन्न भिन्न क्षेत्रमा प्रक्षेपण गरेका छन् । लेखनको सुरुवाती समयमा कृतिपरक समालोचनाबाट समालोचकीय यात्रारम्भ गरेका उनले समालोचना यात्राको यो चरणसम्म आइ पुग्दा कृतिपरक, इतिहासपरक, जीवनीपरक, शोधपरक, व्यक्तिपरक, सैद्धान्तिक, मिश्रित जस्ता विविध ढाँचा र क्षेत्र अँगालेका छन् । आयामगत रूपमा लघु मध्यम तथा निक्कै लामो आयाम समेत ओगट्ने गरी लेखिएका उनका समालोचनामा विषयवस्तुको गहिराइलाई भेट्ने, दृष्टिकोणको सूक्ष्मता प्रस्तुत गर्ने, स्वभावगत हक्कीपन देखाउने तथा तर्क र तथ्यद्वारा विचारलाई वस्तुपरक र विश्वशनीय बनाउने विशेषता पाइन्छ । सरल, सहज अनि सम्प्रेष्य भाषामा नै बौद्धिक रूपमा प्रस्तुति दिने उनले अन्य परम्परागत धारभन्दा भिन्न सामग्री टिप्ने र भिन्न

दृष्टि दिने प्रयत्न गर्दछन् । साहित्यिक तथा साहित्येत्तर दुवै क्षेत्रलाई अध्ययनको केन्द्र बनाएका उनले स्रष्टा र सम्पादकका रूपमा बालसाहित्यमा भुकाउ देखाए जस्तै द्रष्टाका रूपमा पनि बाल साहित्यका विविध पाटालाई हेर्ने विशेष भुकाउ देखाएका छन् । साहित्य, समाज, सिद्धान्त, पत्रकारिता तथा समालोचक र समालोचना नै पनि उनका समालोच्य सामग्री र क्षेत्र बनेका छन् ।

फुटकर समालोचनात्मक कृति लेखनका सन्दर्भमा भिक्टर प्रधानका केही समालोचकीय कमजोरी पनि रहेका पाइन्छन् । उनको यस्तो कमजोरी समालोच्य कृतिको अन्तर्वस्तुको बुझाइमा नभएर विश्लेषणका सन्दर्भमा पर्ने समालोचकको वैयक्तिक प्रभाव तथा समालोचना रचनाको संरचनात्मक व्यवस्थापनका पक्षमा रहेका छन् । उनको यस्तो प्रवृत्तिलाई हेर्दा वैयक्तिक प्रभावका सन्दर्भमा कतिपय कृति तथा समालोच्य अंशमा भएको छिद्रान्वेषी प्रवृत्ति रहेको पाइन्छ भने संरचनात्मक पक्षको कमजोरीमा उपयुक्त उपशीर्षक आयोजना गरी सामग्रीको उचित व्यवस्थापन नगर्नु, समालोच्य कृति वा विषयको कुनै पक्षको अति गहिराइ र कुनै पक्षको अल्प गहिराइमा डुलेर आयाममा समेत, असन्तुलित वितरणको फन्दामा फस्नु, सार्थक विश्लेषण गर्नु तर निष्कर्ष चाहिँ नदिनु जस्ता कुराहरू रहेका पाइन्छन् । यति भए तापनि भिक्टर प्रधानका फुटकर समालोचना अनेक सन्दर्भमा अति महत्वपूर्ण गम्भीर र उपयोगी रहेका छन् । उनको यो मिहिनेतले उनको समालोचकीय बौद्धिक उचाइलाई प्रदर्शित गरेको छ ।

समालोचक भिक्टर प्रधान नेपाली समालोचनाका क्षेत्रमा विगत चालिस वर्ष अगाडि देखि साधनारत विद्वान् हुन् । आफ्नो जीवनको स्कुले विद्यार्थी हुँदाको अवस्थादेखि नै सिर्जना तथा समालोचनाप्रतिको चासो राख्ने र अभ्यासको प्रयास गर्ने गरेका उनले वि.सं. २०३१ देखि औपचारिक सार्वजनिक समालोचना लेखन र प्रकाशनमा अग्रसरता देखाएका छन् र यस कार्यको निरन्तरता वर्तमानमा पनि भइरहेको छ । प्रधानको समालोचना साधनाको यो लामो अवधिमा उनले पुस्तकाकार तिन, गोष्ठीपत्रगत चार तथा अन्य फुटकर गरी तिसभन्दा बढी समालोचना लेखन र प्रकाशन गरिसकेका छन् ।

भिक्टर प्रधानले लेखेका समालोचना कुनै निश्चित सिद्धान्तमा आधारित छैनन् । ती समालोचनामा विषयगत, आयामगत, संरचनागत, प्रस्तुतिगत भिन्नता रहेको पाइन्छ । समालोचकको आफ्नै विशिष्टता तथा लेखनको यस्तो अनेकताबाट उनका धेरै

समालोचनात्मक प्रवृत्ति प्रकट भएका देखिन्छन् । यस्ता प्रवृत्तिमा बौद्धिकता, वैज्ञानिक दृष्टिकोण र तथ्यपरकता, साहित्यिक तथा सामाजिक ऐतिहासिकताको खोजी, साहित्येत्तर विषयका सामग्रीमाथि समालोचनात्मक दृष्टि, प्रभावपरक समालोचना लेखन, कृतिपरक समालोचना लेखन, कृति परिचय लेखन, व्यक्तिपरक समालोचना लेखन, बालसाहित्य केन्द्री सामग्रीको समालोचना, नारीवादी समालोचना आदि पर्दछन् ।

समालोचक भिक्टर प्रधानले माथि उल्लिखित प्रवृत्तिका धेरै समालोचनात्मक ग्रन्थ लेखेर नेपाली समालोचना भण्डार, नेपाली समालोचनाका पाठक, अध्येता तथा सम्बन्धित समालोच्य कृति र कृतिकारलाई ठुलो योगदान दिएका छन् । उनले प्रदान गरेको यस्तो योगदानलाई विशिष्टतापूर्वक हेर्न तिनको वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

यसरी हेर्दा प्रधानका समालोचनाबाट गुणात्मक, परिणात्मक तथा प्रकारगत योगदान मिलेको पाउन सकिन्छ । प्रधानले दिएको गुणात्मक योगदानमा उनका समालोचनात्मक कृतिको मूल्यको उचाइलाई हेर्न सकिन्छ भने परिमाणात्मक योगदानमा प्रधानकृत कृतिको सङ्ख्यालाई हेर्न सकिन्छ । यसै गरी उनले लेखेका समालोचनाका विभिन्न प्रकारहरूले उनको प्रकारगत योगदानलाई प्रस्तुत गर्दछन् ।

भिक्टर प्रधान र उनको लेखनसँग सम्बन्धित सम्भावित शोध शीर्षकहरू:

१. समालोचक भिक्टर प्रधानका समालोचनामा प्रयुक्त प्रविधिको अध्ययन
२. भिक्टर प्रधानका बालसाहित्यकेन्द्री समालोचनाको अध्ययन ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- अधिकारी, बाबुराम (२०६१).समालोचना सिद्धान्त र नेपाली समालोचना .काठमाडौँ : भुँडी पुराण प्रकाशन ।
- आचार्य, ब्रतराज (२०५३).नेपाली समालोचनाको प्रारम्भिक चरण.काठमाडौँ : शिरीष प्रकाशन ।
- कँडेल, घनश्याम (२०५१).नेपाली समालोचना. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- त्रिपाठी, वासुदेव (२०६६).साहित्य सिद्धान्त : शोध तथा सृजनविधि. काठमाडौँ : पाठ्य सामग्री पसल ।
- दाहाल, रामप्रसाद(२०५४).नेपाली भाषा साहित्यको इतिहास र साहित्यकारको परिचय. काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- पोखरेल, केशवराज(२०५८).नेपाली समालोचना र प्रतिनिधि समालोचक. काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तकभण्डार ।
- प्रधान, कृष्णचन्द्र सिंह (२०४४).साभा समालोचना. ललितपुर : साभा प्रकाशन।
- प्रधान, भिक्टर (२०३१).सुम्निमा उपन्यासभित्र प्राचीन इतिहास.सञ्चय.वर्ष ५. अङ्क १. पृ. ६९-७५।
- (सन् १९७५).सुम्निमा उपन्यासभित्र मानवीय विज्ञान.हिमलोक डाइजेस्ट.अङ्क ९.पृ. ५१-५७ ।
- (२०३५).मुनामदनका दुई प्रख्यात पद्यांश मेरो व्यैक्तिकतामा.रूपरेखा.वर्ष १९. अङ्क ७. पृ. २१-३० ।
- (२०३७).भवानी भिक्षुसित कुराकानी र पहिलो चिन्तन.परिस्थिति.वर्ष १. अङ्क १. पृ. ४५-४८ ।
- (२०३७).कल्पना र सत्यको सामञ्जस्य : ऐतिहासिक उपन्यास.परिस्थिति.वर्ष १.अङ्क १. पृ. १-९।

- (२०३७). भवानी भिक्षुसित भेटघाट र दोस्रो चिन्तन.परिस्थिति.वर्ष १. अङ्क २. पृ. ४५-४७ ।
- (२०३७). २०३६ को मदन पुरस्कृत नेपालको परम्परागत प्रविधि.परिस्थिति.वर्ष १. अङ्क ७.पृ. ५४-५५ ।
- (२०३९). स्तरीय पत्रकारिता र पत्रकारको दायित्व. गोरखापत्र.वर्ष ८२. अङ्क ८६.पृ. २ र ५ ।
- (२०३९). अध्यापन कलाको विकास निम्ति निरीक्षण अध्ययन.गोरखापत्र.वर्ष ८२. अङ्क २२४.पृ.३ र ५ ।
- (२०४०). आधुनिक नेपाली गीतमा यौनभाव.साप्ताहिक नारद. वर्ष १. अङ्क ५. पृ. ३-४ ।
- (२०४१). एकादेशकी महारानीलाई ऐतिहासिक उपन्यास भन्ने भ्रम निवारण.अक्षेता. वर्ष ४. अङ्क ४. पृ. १९-२३।
- (२०४१). भोको घर एकाङ्कीमा द्वन्द्व र प्रतीक.प्रज्ञा.वर्ष १३. अङ्क १. पृ. ।
- (२०४४). अर्को प्रहर. मधुपर्क. वर्ष २०. अङ्क ८. पृ. ३९-४०।
- (२०४४). विश्वविमोहनका केही कविताहरू.मधुपर्क.वर्ष २०. अङ्क १०. पृ. ५५-५६।
- (२०४४).नेपाली जीवनी र आत्मकथाको सैद्धान्तिक तथा ऐतिहासिक विवेचना. काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- (२०४५). जापानी लघुकथा.मधुपर्क.वर्ष २१. अङ्क ७.पृ. ४३-४४ ।
- (२०४५). नेपाली शब्दभण्डार.नेपाली व्याकरणका केही पक्ष.काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान पृ. ३१८-३२८ ।
- (२०४६). नेपाली बालसाहित्यका परिप्रेक्ष्यमा बालकथाकार कृष्णप्रसाद पराजुली. कृष्णप्रसाद पराजुली आस्थाका आयाम.सम्पा.श्रीहरि फुयाँल. काठमाडौं : व्यथा प्रकाशन ।
- (२०४७). बालचित्रकथा र नेपाली बाल साहित्य.गोरखापत्र.वर्ष ९०. अङ्क २९३.पृ. ३ र ५ ।

- (२०४८). आशङ्का.मधुपर्क.वर्ष २४. अङ्क ३.पृ.६४ ।
- (२०४८). नेपाली नाट्य मञ्चनको इतिहासमा आजको पदचाप.मधुपर्क.वर्ष २४.अङ्क १०. पृ. ४७ - ५० ।
- (२०५१). नेपाली कथ्य बालसाहित्यको स्वरूप. मधुपर्क.वर्ष २७. अङ्क १०. पृ. ४६ -४८ ।
- (२०५१).चिनिया साहित्यको दिग्दर्शन. काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- (२०५२). नारीवादको परिप्रेक्ष्यमा नेपाली कथामा नारी मानसिकता.समकालीन साहित्य. वर्ष ६. अङ्क १.पृ. १०७ -११८।
- (२०५५). अन्धवेग नाटकको परिचयात्मक टिपोट.वाङ्मय समालोचना.पृ.२१६-२२१ ।
- (२०५५). यात्रा (भ्रमण) साहित्य.नेपाली साहित्य कोश.काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान पृ. ६७३ - ६७७।
- (२०५६). नेपाली साहित्यमा नारीवादी दृष्टिकोणको पदचाप.अस्मिता. वर्ष १२. अङ्क ५०. पृ. ६६- ७३ ।
- (२०५७).नेपाली नाटकमा सांस्कृतिक चेतना र अन्य सन्दर्भ.काठमाडौं : रुमु प्रकाशन।
- (२०५९).संयुक्त लेखन: औचित्य र आवश्यकता.गोष्ठी पत्र. मोरङ : मदन स्मृति प्रतिष्ठान. स्मारिका अङ्क २ ।
- (२०६८).मृत्यु संस्कारको परम्परा र समयानुकूल परिवर्द्धनको आकाङ्क्षा. गोष्ठीपत्र. काठमाडौंमा पृ. १- १३ ।
- (२०६९). बालसाहित्य सम्पादन. असार २८ गते दोलखा जिल्लाको चरीकोटको कार्यक्रममा प्रस्तुत गोष्ठी पत्रपृ. १ - ८ ।
- प्रधान, भिक्टर र अन्य (२०४२).नेपाली बाल साहित्यको सर्वेक्षण. त्रि.वि. नेपाली शिक्षण समितिमा प्रस्तुत सर्वेक्षण प्रतिवेदन ।
- प्रसाई, नरेन्द्रराज (२०५४).नेपाली साहित्यका प्रमुख समालोचक.काठमाडौं : एकता प्रकाशन ।

बन्जाडे, जानका (गौतम) (२०६०). साहित्यकार भिक्टर प्रधानको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन. अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र. काठमाडौं : त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।

भट्टराई, घट्टराज (२०५१). नेपाली साहित्यकार परिचय कोश. काठमाडौं : नेसनल रिसर्च एसोसिएट्स ।

भट्टराई, जयदेव (२०५४). साहित्यकार परिचय र अभिव्यक्ति. काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

शर्मा, तारानाथ (२०३९). नेपाली समालोचनाको इतिहास. काठमाडौं : सङ्कल्प प्रकाशन ।

श्रेष्ठ, दयाराम र शर्मा, मोहनराज (२०६३). नेपाली साहित्यको सङ्क्षिप्त इतिहास (आ.सं.). ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

सुवेदी, राजेन्द्र (२०६८). नेपाली समालोचना परम्परा र प्रवृत्ति. काठमाडौं : पाठच सामग्री पसल ।

---(२०५८). नेपाली समालोचनाको पछिल्लो चरण : २०२१ देखि हालसम्म. कुञ्जिनी. वर्ष ९. अङ्क ६. पृ. ८- ११ ।